

Олександр Гриценко

**Декомунізація в Україні
як державна політика
і як соціокультурне явище**

**NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
IVAN KURAS INSTITUTE OF POLITICAL AND
ETHNONATIONAL STUDIES**

**NATIONAL ACADEMY OF ARTS OF UKRAINE
INSTITUTE OF CULTURAL RESEARCH**

Oleksandr Grytsenko

**Decommunization in Ukraine
as a public policy and as a cultural phenomenon**

Kyiv 2019

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПОЛІТИЧНИХ І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ ІМ. І. Ф. КУРАСА**

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ КУЛЬТУРОЛОГІЇ**

Олександр Гриценко

**ДЕКОМУНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ
ЯК ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА
І ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ**

Київ 2019

УДК 323.2 (477)
Г 82

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
протокол № 3 від 2 квітня 2019 року*
*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту культурології
НАН України протокол № 2 від 7 березня 2019 року.*

Рецензенти:

доктор політичних наук В. М. Кулик,
доктор культурології І. В. Петрова,
кандидат політичних наук М. Ю. Рябчук.

Гриценко О.А.

Г 82 Декомунізація в Україні як державна політика і як соціокультурне явище. – Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України; Інститут культурології НАН України, 2019. – 320 с.
ISBN 978-966-02-9204-8

У монографії проаналізовано сучасний етап процесу декомунізації в Україні, ініційований так званими «декомунізаційними законами» від 9 квітня 2015 р. Стисло оглянуто також попередній вітчизняний досвід декомунізації – як у стихійних її проявах на кшталт «Ленінопаду» зими 2013-2014 років, так і у формі ініційованого указами президента В.Ющенка демонтажу у 2007-2009 роках пам'ятників радянським вождям, причетним до Голодомору. Новий етап цього процесу, більш масштабний і всеохопний, розпочатий навесні 2015 року, проаналізовано з двох методологічно відмінних перспектив – спершу як заходи державної політики (за методологією аналізу публічної політики), потім – як соціокультурне явище, за методологією культурних досліджень, що передбачає розгляд кількох його аспектів – творення/продукування цього явища, його регулювання, споживання/рецепція, його репрезентації в культурній комунікації, а також породжені ним ідентичності.

УДК 323.2 (477)

ISBN 978-966-02-9204-8

© О.А. Гриценко, 2019
© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019

ЗМІСТ

Вступ.....	7
Частина 1. Декомунізація 2015-2018 років як державна політика	23
1.1. Радянська спадщина в сучасній Україні як проблема політики.....	23
1.2. Попередні спроби вирішення проблеми.....	33
1.3. Зміст прийнятого політичного рішення	46
1.4. Можливі альтернативні способи вирішення проблеми	67
«Лишити все, як було».....	67
<i>Ліберальна альтернатива</i>	72
<i>Дзен-альтернатива</i>	75
<i>Радикальна альтернатива</i>	79
1.5. Оцінювання прийнятого рішення як акту державної політики	86
<i>Політична здійсненність</i>	86
<i>Організаційна здійсненність</i>	88
<i>Результативність</i>	89
<i>Збалансованість</i>	107
<i>Ефективність</i>	108
1.6. Конструктивні висновки з аналізу декомунізації як політики	112
Частина 2. Декомунізація як соціокультурне явище	115
2.1. «Виробництво» декомунізації; її «продукти».....	115
2.2. Регулювання декомунізації	162

2.3. «Споживання» декомунізації	170
2.4. Репрезентації процесу декомунізації та його дієвців	197
<i>Позитивні репрезентації</i>	200
<i>Негативні репрезентації</i>	210
<i>Ліберальні репрезентації</i>	235
2.5. Ідентичності дієвців декомунізації	241
2.6. Стратегічні дилеми декомунізації.....	253
2.7. Висновки	264
Бібліографія.....	268
Законодавчі акти з політики пам'яті	287
Іменний покажчик	291
Decommunization in Ukraine as a public policy and as a cultural phenomenon (<i>Summary</i>)	303

ВСТУП

Від весни 2015 року декомунізація стала однією з найпопулярніших тем в українських ЗМІ, предметом регулярних гарячих дискусій не лише для політиків та журналістів, але й для політологів, істориків, культурологів та діячів культури. У цих дискусіях нерідко висловлюються думки та оцінки, з яких випливає надзвичайна важливість та актуальність декомунізації (чи, власне, тих проблем, що їх вона мала вирішити, а також тих, що їх вона буцімто породила). І незалежно від того, чи погоджуємося ми з котроюсь із позицій учасників дискусій, очевидно залишається важливість самої декомунізації як державної політики та як суспільно-культурного процесу. Цим і обумовлене визначення декомунізації предметом пропонованого дослідження.

Однак доречно передусім з'ясувати сенс цього терміну, чи, власне, окреслити різні значення, що надаються йому в сучасній Україні, адже без цього неможливо виразно окреслити об'єкт нашого дослідження.

У вузькому сенсі, декомунізацією сьогодні зазвичай називають впровадження так званих «декомунізаційних законів», ухвалених Верховною Радою України 9 квітня 2015 р. Це – Закони України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» (№ 314-VIII), «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 рр.» (№ 315-VIII), «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років» (№ 316-VIII), «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (№ 317-VIII)¹.

Чи не найвужче визначення декомунізації саме в такому сенсі дав канадський науковець Девід Марплз:

¹ Закон України № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». // Відомості Верховної Ради, 2015, № 26, ст. 219; та інші.

«Це – заходи, спрямовані на виконання завдань, поставлених у так званих декомунізаційних законах весни 2015 року, а також – програма дій Українського інституту національної пам'яті. Цей процес включав усунення статуй (*sic*) Леніна та інших статуй, пов'язаних із радянським періодом, а також радянських символів та монументів. Він також охоплював перейменування міст, сіл та вулиць, заміну їх на прийнятніші назви, не пов'язані з комуністичним періодом»².

Недоліки цієї дефініції – в тому, що процес декомунізації насправді охоплює не лише заходи влади з впровадження згаданих законів, та й саме впровадження не обмежується тим, що перерахував Д.Марплз; «програма» (власне, функції) УІНП не обмежується декомунізацією, а це відомство є хоча й найпомітнішим, але далеко не єдиним (і, на мою думку, не головним) дієвцем процесу декомунізації в Україні. Характерною є згадка Д.Марплза про «заміну назв на прийнятніші, не пов'язані з комуністичним періодом». Насправді закон № 317-VIII нічого не каже про те, якими мають бути нові назви, і на практиці вони здебільшого виявилися тими, що прийнятні для місцевої ради, а не тими, що бажані для УІНП.

У ширшому ж сенсі під декомунізацією слід розуміти значно триваліший і багатогранніший політичний та соціокультурний процес підваження й навіть усунення з публічного простору та суспільної свідомості політичної, ідеологічної, а почасти й культурної спадщини комуністичного (радянського) періоду в нашій історії. Важливою частиною цієї спадщини є «місця пам'яті» (в сенсі П.Нора) цього періоду – монументи, топоніми, музейні експозиції, літературно-мистецький канон «культури соціалістичної нації», сформований у ті часи. В Україні є приклади й такого бачення декомунізації. Скажімо, Георгій Касьянов дає доволі широке, регіональне її визначення:

² Marples, D. Decommunisation in Ukraine. Implementation, pros and cons. / New Eastern Europe, September 16, 2016. – URL: <http://neweasterneurope.eu/post-author/david-marples/>

«Цей процес вже має історію: це історія Центрально-Східної Європи, Балкан і країн Балтії, у яких те, що ми називаємо "декомунізацією", тривало від початку 1990-х років (*насправді – від 1989 р. – О.Гр.*). Зазвичай цей процес включав відкриття архівів спецслужб, у деяких країнах – люстрацію, топографічні (*sic*) перейменування, перегляд історії з наголосом на те, що комунізм був неприродним явищем для східноєвропейських націй»³.

Г.Касьянов тут не згадав про інші важливі складники декомунізації – про скасування монополії компартій на владу (їхньої конституційно закріпленої «провідної ролі»), про демонтаж (а часом – просто знесення) пам'ятників комуністичного періоду, а також про суди над колишніми комуністичними лідерами (Чаушеску, Ярузельський), узагалі – про так зване перехідне правосуддя (*transitional justice*)⁴ – можливо, тому, що, згадавши про правосуддя, слід було б сказати й про злочини, а не просто «неприродність» комунізму. Натомість його дефініція вже в наступній фразі обертається типовим для цього автора зверхнім відмежуванням від «націоналізаторів та переписувачів історії»:

«І, звичайно, це переписування історії із зображенням комуністичного періоду як суцільного колективного страждання»⁵.

Мабуть, питання злочинів тоталітарного радянського режиму є болісним для цього історика, котрий навіть до слова «тоталітаризм» схильний додавати «так званий», а в іншій своїй праці про «історичну політику України» інтерпретує наявну в законі № 317-VIII заборону пропаганди тоталітарних режимів, визначеної як «публічне заперечення, зокрема через ЗМІ, злочинного

³ Куріна А. Історик Георгій Касьянов: Способи здійснення декомунізації нагадують комуністичні практики. // Українська правда. Життя. 7 травня 2016. – URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2016/05/7/211912/>

⁴ На жаль, українські дослідники політики пам'яті досі практично не розглядали її реалізацію в пост-радянській Україні з погляду перехідного правосуддя. Лише польський політолог Томаш Стрик присвятив такому аналізу окремий розділ книжки «Ukraina przed końcem Historii» (Warszawa, Wydawnictwo naukowe Scholar, 2014, s. 85-143).

⁵ Куріна А., цит праця.

характеру комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років в Україні»⁶, доволі своєрідно: «Позитивные публичные оценки советского периода и его деятелей были запрещены, в том числе и под угрозой уголовного преследования»⁷.

Виходить, що між радянським періодом і радянським тоталітарним режимом – немає жодної різниці, а позитивно оцінити якогось діяча того періоду неможливо без заперечення злочинів тоталітарного режиму? З огляду на такі настанови, й потреби в переоцінці тверджень радянської історіографії («переписуванні історії») Г.Касьянов та С.Осіпчук, мабуть, не відчувають. Слід визнати, що схожі погляди поділяє частина українського суспільства, зокрема – старшого покоління, особливо на Сході.

Натомість інша значна частина українського суспільства, а також політичних, культурних, наукових еліт уже з перших днів незалежності України намагалася повторити у нас те, що раніше зробили західні сусіди – усунення комуністичних пам'ятників і топонімів, засудження злочинів тоталітарного режиму, навіть люстрацію. Аргументація на користь цього була приблизно така: народи Центрально-Східної Європи рішуче позбулися своєї комуністичної спадщини, і це уможливило успіхи політичних та економічних реформ, врешті-решт, їхнє входження до єдиної Європи. А ті, хто цього не зробив (як Сербія за Мілошевича), мають численні проблеми й до Євросоюзу не потрапили. Прикладом такої аргументації на користь декомунізації є виступ В. В'ятровича на засіданні Дискусійного клубу «Реанімаційний пакет реформ» у травні 2015 року:

«Після 70-річного панування комуністично-тоталітарного режиму на Україні сталися зміни в структурі самого суспільства. Мільйони вбитих, русифікація, геноцид, котрим став Голодомор

⁶ Закон України № 317-VIII, стаття 1, п. 2.

⁷ Касьянов Г., Осипчук С. Историческая политика в Украине в контексте конфликта с Россией, 1990–2017. // Румянцев С. (ред.) НеОбъективные конфликты: Политические практики разделения общего прошлого. Россия, Украина, Молдова и Приднестровье. CISR e.V. Berlin, 2017, с. 86. Цю книжку видано в Берліні двома мовами (рос. та англ.), але не німецьким видавництвом, а місцевим відгалуженням петербурзького «Центру незалежних соціальних досліджень».

32-33 років, – це ті величезні втрати, котрі українське суспільство відчуває й досі. Це заважає Україні стати однією із розвинутих держав. З такими втратами Україна прийшла до 1991 року, коли було розвалено комуністичний блок. [...] Декомунізаційні закони не були придумані і нав'язані зверху. Вони були відображенням настроїв, які панували в суспільстві, і вони надали цим настроям чітких та легітимних рамок»⁸.

Зауважу: тоталітарне минуле є не єдиною (а може, й не головною) перешкодою для розвитку України, а настрої очікування декомунізації в українському суспільстві 2014 року, безперечно, були, але не панували. Однак ці уточнення не є запереченням важливості проблеми.

З огляду на практичну неможливість усебічно проаналізувати в межах цієї праці увесь широкий процес декомунізації в Україні, наново актуалізований подіями «Революції гідності», далі ми зосередимося головним чином на аналізі процесу прийняття та практичного впровадження «декомунізаційних законів» від 9.04.2015 року, а також – на впливі цієї діяльності на суспільні уявлення про історичне минуле, про культурну спадщину України, на колективні ідентичності.

Той процес, що його ми називаємо декомунізацією, викликав чимало суспільної уваги, активну теоретичну та політичну рефлексію ще до того, як «декомунізаційні закони» набули чинності. Відтоді про українську декомунізацію вітчизняними й зарубіжними науковцями та різноманітними експертами опубліковано вже десятки праць, сотні дописів та інтерв'ю у ЗМІ.

Джерельна база дослідження складається з кількох основних масивів. Головними джерелами для дослідження декомунізації як державної політики, а також процесу їх практичного впровадження мають стати, безперечно, самі чотири «декомунізаційні закони» й супутні правові документи, що з'явилися в ході їх розгляду у

⁸ Володимир В'ятрович: Декомунізаційні закони були відображенням настроїв суспільства. – URL: <http://www.memory.gov.ua/news/volodimir-v-yatrovich-dekomunizatsiini-zakoni-buli-vidobrazhennyam-nastroiv-suspilstva>

Верховній Раді України (висновки профільних парламентських комітетів та головного експертно-правового управління ВР), підзаконні акти, прийняті урядом України після набуття законами чинності, наступні постанови Верховної Ради, прийняті в ході кампанії декомунізації (зокрема, про перейменування населених пунктів), рішення й розпорядження органів місцевого самоврядування та обласних держадміністрацій з питань виконання «декомунізаційних законів», нарешті, рекомендаційні матеріали, розроблені УІНП з метою методичного забезпечення згаданої кампанії.

Ще одним важливим джерелом відомостей про процес декомунізації в різних регіонах України стали численні новини повідомлення електронних та друкованих ЗМІ, матеріали громадських кампаній що виникали в ході цього процесу (петиції, відкриті листи, заяви, дискусії в соціальних мережах). Окремим важливим джерелом для дослідження нових, «декомунізованих» меморіальних практик стали польові дослідження самого автора в малих містах Центральної України, що тривають уже кільканадцять років і тепер охопили також демонтаж пам'ятників, перейменування вулиць, впровадження нових меморіальних практик – зокрема, 8 й 9 травня.

Наступну, інтелектуально найнасиченішу групу матеріалів складають наукова література, а також публічні виступи відомих науковців з питань політики пам'яті, адже якщо не формально, то фактично вони теж наукові.

Першу хвилю наукової рефлексії утворили критичні відгуки та спроби аналізу «декомунізаційних законів», їхнього (потенційного) впливу на суспільне й культурне життя України та на її репутацію в Європі й світі – це статті К.Дронової і Є.Стадного⁹, Г.Койнаш¹⁰,

⁹ Дронова К., Стадний Є. Декомунізаційні закони: пропозиція правок. // Критика, травень 2015. – URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/>

¹⁰ Койнаш Г. «Декомунізаційні» закони: небезпечний потенціал сіяння розбрату і гарантований судовий розгляд у Страсбурзі. // Критика, травень 2015. – URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/>

В.Кулика¹¹ С.Луніна¹², Д.Марплза¹³, А.Мотиля¹⁴, А.Умланда¹⁵, В.Яворського¹⁶ та інших.

З наступного, 2016 року почали з'являтися статті оглядового й аналітичного характеру, в яких розглядався перебіг декомунізації в різних містах, а також в Україні загалом (див. статті М.Тахтаулової¹⁷ про декомунізацію в Харкові, М.П'єцух – про демонтаж радянських монументів у столиці¹⁸, В.Артюха¹⁹ – про зміни символічного простору в Сумах, Д.Сінченка²⁰ – про складний перебіг декомунізації в місті Кропивницький; а також

¹¹ Кулик В. Про неякісні закони та нечутливих критиків. // Критика, травень 2015. – URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-neyakisni-zakony-ta-nechutlyvykh-krytykiv>.

¹² Лунін С. «Антикомуністичні» закони 9 квітня: що варто було би переробити // Критика, травень 2015. – URL: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/zakony-9-kvitnyashcho-varto-bulo-pererobytu>

¹³ Marples D. Ukraine Parliament Legalizes «Fighters for Ukrainian Independence in the 20th Century» // Current Politics in Ukraine. – 2015, April 9. – URL: <https://ukraineanalysis.wordpress.com/2015/04/09/ukraine-parliament-legalizes-fighters-for-ukrainianindependence-in-the-20th-century/>

¹⁴ Motyl A. Facing the Past. In Defence of Ukraine's New Laws // Foreign Affairs, 2015, Vol. 94, No. 5.

¹⁵ Умланд А. Сильвестр Сталлоне как боксер, или Эффект зрелищности. По поводу законов о декоммунизации и экспертной среде в Украине. // Новое время, 28 мая 2015. – URL: <https://nv.ua/opinion/umland/silvestr-stallone-kak-bokser-ili-effekt-zrelischnosti-50871.html>

¹⁶ Яворський В. Аналіз закону про заборону комуністичних символів. // Права людини в Україні. Інформ. портал Харківської правозахисної групи. 01 травня 2015 – URL: <http://khpg.org/index.php?id=1430493970>

¹⁷ Тахтаулова М. Зміни символів чи символічні зміни або декомунізація по-харківськи. // Historians. 11 квітня 2016. – URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1870-mariia-takhtaulova-zminy-symvoliv-chy-symvolichni-zminy-abo-dekomunizatsiia-po-kharkivsky>

¹⁸ П'єцух М. Щорс в законі. Як Кличко провалив декомунізацію. // Українська правда. 20 травня 2016. – URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/05/20/7109125/>

¹⁹ Артюх В. Про зміну комуністичної топоніміки у місті Суми. // Historians. 6 серпня 2016. – URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1960-v-yacheslav-artyukh-pro-zminu-komunistychnoyi-toponimiky-u-misti-sumy>

²⁰ Сінченко Д. Кропивницький: місто паралельних вимірів // eastbook.eu, Листопад 2016. – URL: <http://www.eastbook.eu/ua/2016/11/кропивницький-місто-паралельних-вимірів>

чималі оглядові статті Я.Грицака²¹, Т.Журженко²², В.Кулика²³, А.Мотиля²⁴, Д.Марплза²⁵, А.Портнова²⁶, М.Рябчука²⁷, Г.Касьянова²⁸, Б.Короленка й М.Майорова²⁹ та інших). Окремо варто згадати аналітичні огляди процесу декомунізації, підготовлені польським експертом Т.Ольшанські³⁰ та А.Олійник³¹.

Опубліковано також чимало досліджень, де тема декомунізації не є головною, а розглядається як один із складників ширшого процесу, що його наслідком стали ті чи інші зміни в «історичній свідомості» українського суспільства. Окремі розділи присвятили декомунізації 2015-2017 років у своїх монографічних

²¹ Грицак Я. Про «бандеризацію України»: статистика і географія Маршів Бандери // Україна модерна. 22 січня 2018. – URL: <http://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/pro-banderu>

²² Zhurzhenko T. The making and unmaking of revolution: What 1917 means for Ukraine, in light of the Maidan. // Eurozine. 2017, 30 November. – URL: <https://www.eurozine.com/the-making-and-unmaking-of-revolutions/>

²³ Кулик В. Державна політика та громадська думка щодо пам'яті й мови в Україні після Євромайдану // Наук. записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. 2017. Випуск 5-6 (91-92), с. 200 – 212.

²⁴ Motyl, A. De-Communization, Hannah Arendt, and Ukrainian Nationalism // World Affairs. 2015, July 28. – URL: <http://worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/de-communization-hannah-arendt-and-ukrainian-nationalism>

²⁵ Marples, D. Decommunisation in Ukraine. Implementation, pros and cons.// New Eastern Europe. 2016, September 16 – URL: <http://neweasterneurope.eu/post-author/david-marples/>

²⁶ Portnov, A. “De-Communization” and Legislating History in Post-Maidan Ukraine // Aspen Review. 2017, Issue 04. – URL: <https://www.aspenreview.com/article/2017/de-communization-legislating-history-post-maidan-ukraine/>

²⁷ Рябчук М.Ю. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів? // Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України. 2016. Випуск 2 (82), с. 104 – 117.

²⁸ Касьянов Г. Историческая политика и «мемориальные» законы в Украине: начало XXI в. // Историческая экспертиза. 2016, № 2. – URL: https://istorex.ru/page/kasyanov_gv_istoricheskaya_politika_i_memorialnye_zakoni_v_ukraine_nachalo_xxi_v

²⁹ Короленко Б., Майоров М. Похорон богів. Як Україна очищається від тоталітарної спадщини. // Український тиждень, 25.11.2015. № 47 (419). – URL: <http://tyzhden.ua/Society/152412>

³⁰ Olszański, Tadeusz A. Wielka dekomunizacja. Ukraińska polityka historyczna czasu wojny. // Punkt Widenia, Numer 65. Warszawa: Centre For Eastern Studies, 2017.

³¹ Олійник Анна. Реформа у сфері політики пам'яті: проміжні підсумки виконання «декомунізаційних законів». Аналітична доповідь від громадськості у форматі Shadow report. Київ, 2017. 27 с.

дослідженнях з проблем історичної пам'яті в Україні О.Гайдай³², Г.Касьянов³³, Т.Стриєк³⁴, А.Любарець³⁵.

На жаль, поки що небагато праць присвячено аналізу впливу декомунізації на сферу культури у вужчому, «галузевому» розумінні цього слова. Окрім статті С.Руденка про контроверсії між законом № 317-VIII і чинним пам'яткоохоронним законодавством³⁶, можна вказати хіба що на доволі упереджені й поверхові публікації О.Балашової про демонтаж радянських панно й барельєфів³⁷, або насичену не лише фактами, а й надто орнаментальною термінологією статтю В.Хархун про вплив декомунізації на українські музеї³⁸.

Детальний розгляд більшості згаданих праць читач знайде у відповідних розділах цієї книжки. Тут же обмежуся кількома заувагами. У більшості публікацій, що містять критичний аналіз «декомунізаційних законів» або їх впровадження, головним інструментом аналізу законів стало їх порівняння з таким собі ідеалізованим європейським еталонним законодавством, що діє в стабільній, ліберальній і толерантній державі, де панують «європейські цінності». Питання, чи в Україні таке «виправлене згідно з еталоном» законодавство вирішило б завдання, поставлені перед політикою декомунізації, ці автори здебільшого не ставлять.

Натомість у розгляді впровадження декомунізації зусилля науковців та «експертів» зосереджувалися на не завжди безсторон-

³² Гайдай О. Кам'яний гість: Ленін у Центральній Україні. К.: «К.І.С.», 2018.

³³ Касьянов Г. Past Continuous: Історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди. К.: Лаурис, 2018.

³⁴ Stryjek, Tomasz. *Ukraina przed końcem Historii*. Warszawa, Wydawnictwo naukowe Scholar, 2014.

³⁵ Любарець А. Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні (2005 – 2015). – Дисертація на здобуття наук. звання канд. істор. наук. / Інститут історії України НАН України. К.: 2017. – 257 с.

³⁶ Руденко С.Б. «Декомунізаційний» закон на сторожі збереження нерухомих пам'яток // Праці Центру пам'яткознавства. К.: 2016. № 30, с. 283 – 300.

³⁷ Балашова О. Як з Українського дому знімали шкіру. Невеличкова хвороба декомунізації // Українська правда. 19 серпня 2016 – URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/08/19/216764/>; див. також її передмову до фотоальбому «Decommunized» (Основи, 2017).

³⁸ Хархун В. Комунізм як музейний експонат: радянська спадщина – об'єкт політики пам'яті в Україні. // Україна модерна. 15 квітня 2017. – URL: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/kharkhun-communism>

ньому описі діяльності керівництва УІНП як «головного архітектора декомунізації». Основним недоліком діяльності цієї установи вважається те, що вона «породжує конфлікти», не прагне до консенсусу в питаннях історичної пам'яті, а також – що при цьому використовує «радянські методи» (як правило, без пояснення, в чому саме вони полягають). Надто нечисленними й не надто плідними були спроби аналізу «дискурсу декомунізації» – наприклад, у статті Т.Хітрової³⁹ нечіткість методологічної бази, орнаментальність термінології та поверховість висновків підважують цінність дослідження. Звернув увагу на цей аспект проблеми й А.Портнов, але обмежився кількома спостереженнями про подібність двох наративів-опонентів (про «галицьких бандеризаторів» та «донецьких сепаратистів»)⁴⁰.

Застосування дослідницьких підходів, розроблених в аналізі публічної політики, дає можливість уникнути принаймні таких хиб. Адже будь-яка *інноваційна* політика пам'яті⁴¹ неодмінно породжує більші чи менші конфлікти, бо вона є політикою перерозподілу символічного ресурсу, а відтак зачіпає чийсь групові інтереси або символічні привілеї (наприклад, організованих ветеранів «Великої Вітчизняної війни», котрі донедавна мали фактично монопольний статус «визволителів світу від фашизму»).

А дієвцями процесу декомунізації є не лише органи влади (законодавчої та виконавчої), але й інші політичні сили (столичні та регіональні), суспільні й культурні групи, структури громадянського суспільства з різними культурними та світоглядними орієнтаціями, інтересами, цінностями. Взаємодія і боротьба різних дієвців визначають рівень успіху або невдачі декомунізаційних заходів. Конфлікти, що нерідко виникають у ході декомунізації,

³⁹ Хітрова Т. «Декомунізація» як риторичний дискурс та джерело формування амбівалентних смислів у сучасному інформаційному просторі України // Образ. Наук. журнал. КНУ ім. Т.Г.Шевченка. Інститут журналістики. 2015, Випуск 3 (18), с. 60-67.

⁴⁰ Портнов А. Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше. // Критика, травень 2015. – URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyu-identychnist-ta-istorychni-zakony-deshcho-inakshe>

⁴¹ Інноваційною політикою називаємо такі заходи, що мають на мені змінити уявлення суспільства про якісь історичні події, на відміну від політики афірмативної, спрямованої на зміцнення раніше сформованих уявлень.

завичай розвиваються на кількох рівнях – політичних інтересів, цінностей, культурних ідентичностей і практик.

Тому, з огляду на складний, багатогранний, часто суперечливий характер досліджуваного явища, наявність у ньому політичних, історичних, соціальних і, звичайно ж, культурних аспектів (як в антропологічному, так і в «галузевому» розумінні поняття культура), **методологія дослідження** просто зобов'язана бути міждисциплінарною.

Аналізувати процес декомунізації ми будемо з двох концептуально відмінних боків: спершу як *процес публічної політики* (точніше, як хронологічно обмежений 2015 – 2018 роками етап довшого процесу, що розпочався ще з розпадом СРСР), а потім – як *соціокультурне явище*, частину світоглядної й культурної трансформації українського суспільства, що його головним змістом є переосмислення радянської спадщини (історичної, ідеологічної, культурної).

Для дослідження декомунізації як публічної політики будуть застосовані методологічні підходи, обґрунтовані, а потім практично використані автором у його попередній книжці про політику пам'яті⁴². Ця методологія аналізу передбачає кілька етапів:

визначення та окреслення рамок суспільної проблеми, вирішуваної за допомогою цієї політики;

розгляд попередніх спроб її вирішення, їх наслідків, причин невдач;

детальний розгляд пропонованого (чи вже втіленого) політичного рішення, включно з дискурсивним аналізом застосованої суб'єктом політики аргументації;

порівняльний аналіз можливих альтернативних способів вирішення цієї проблеми;

нарешті, оцінювання здійснюваної політики (у даному випадку – декомунізації та її практичного впровадження), її суспільно-політичних і культурних наслідків – за стандартними критеріями оцінювання (політична та організаційна здійсненність, збалансованість у врахуванні інтересів різних дієвців, результативність у

⁴² Гриценко О. Президенти і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994 – 2014): підрунтя, послання, реалізація, результати. К.: «К.І.С.», 2017. 1136 с.

досягненні поставлених цілей, нарешті, ефективність – як співвідношення досягнутих позитивних результатів із політичною, суспільно-культурною, економічною ціною, що її довелося заплатити).

У другій частині книжки процес декомунізації розглядатиметься як соціокультурне явище. Культурні аспекти декомунізації видаються надзвичайно важливими, хоч би яким визначенням культури ми керувалися, галузевим чи антропологічним. У галузевому плані – демонтаж радянських пам'ятників, чимало аспектів меморіалізації Другої світової війни, визвольного руху, Голодомору та інших злочинів радянського режиму – все це навіть формально «проходить по відомству» культури. Та й деякі критики демонтажу радянських пам'ятників і панно наголошують на культурно-мистецькій вартості радянської спадщини, котра для них є не шаблонною монументальною пропагандою (якою задумувалася і створювалася), а «прекрасним зразком монументальної пластики» періоду «радянського модернізму». Зокрема, таку оцінку барельєфів на колишньому музеї Леніна в Києві зустрічаємо у такій-от перлині ностальгійно-радянського мистецтвознавства:

«Концепція оформлення фасаду Музею Леніна належить блискучому радянському скульптору Валентині Борисенку. Упродовж трьох років він особисто втілював її разом зі скульптором Миколою Біликом. Це прекрасний зразок монументальної пластики, який являє собою розгортання традиційного радянського міфу – героїзованої історії у виконанні простих людей. [...] Класична героїчна історія, розказана мовою соцреалізму. Без вождів, без тоталітарної символіки, хіба лише промовисті написи: “Аврора”, “Іскра” та класичне ленінське “Вчитися, вчитися, вчитися”...»⁴³

Як бачимо, відомий діяч соцреалістичного мистецтва, автор численних об'єктів «монументальної пропаганди» В.Борисенко для сучасної науковиці – «блискучий радянський скульптор», а канонічна історія КППС із газетою «Іскра», крейсером «Аврора» та сакральними цитатами з Леніна – це «героїзована історія у виконанні простих людей».

⁴³ Балашова О. Як з Українського дому знімали шкіру. Невиліковна хвороба декомунізації.

Натомість актуальність декомунізації (чи десовєтизації) культури України в антропологічному сенсі можна проілюструвати таким прикладом. У сучасних працях про політику пам'яті в Україні не раз зустрічаються посилення на соціологічне дослідження, проведене у 2015 році Центром «Демократичні ініціативи» та Міжнародним інститутом перспективних досліджень (обидві ці організації позиціонують себе як незалежні дослідницькі осередки західного зразка). У тому дослідженні були й дані та висновки щодо ставлення українців до історичних подій та діячів⁴⁴. Про їх об'єктивність, релевантність, а отже, й наукову вартість особливо красномовно свідчать не відповіді респондентів, а запитання, що їм ставилися. Зокрема, пропонувалося висловити ставлення до такої «історичної події», як «Лютнева революція 1917 року в Російській імперії та утворення УНР» (окремого ставлення до кожної з цих подій не передбачено), а також – до «перемоги СРСР у війні 1941 – 1945 років проти Третього Рейху»⁴⁵. Натомість оцінити перемогу союзників (а не лише СРСР) над нацизмом у Другій світовій війні респондентам можливості не дали. Не дивно, що 82% буцімто позитивно ставляться саме до радянської міфологізованої «Перемоги у війні 1941 – 1945 років». Культурологічна авторефлексія у цих соціологів виявилася настільки слабкою, а радянський міфологічний дискурс настільки глибоко в'ївся у їхню свідомість, що вони, навіть намагаючись виміряти його вплив на інших, не помічають у самих себе.

Можливо, щось подібне мав на увазі й Г.Касьянов, критикуючи «декомунізаторів» за те, що вони, мовляв, борються з радянською спадщиною, а в методах «сами похожи на большевиків»⁴⁶. Але ж деякі з цих ніби-більшовицьких методів раніше застосовувалися у багатьох інших, зовсім не комуністичних країнах і мають глибше культурне коріння.

⁴⁴ Результати соціологічного опитування, проведеного в рамках проекту «Започаткування Національного діалогу в Україні». Січень-червень 2015 року. К.: МЦПД, 2015, с. 28 – 33.

⁴⁵ Там само, с. 30 – 31.

⁴⁶ Куриленко А.: «Георгий Касьянов. Если бы Украинская революция закончилась провалом, не было бы УССР» // Деловая столица. 4 июля 2018. – URL: <http://www.dsnews.ua/economics/georgiy-kasyanov-petyura-vinnichenko-i-grushevskiy---vse-30052018220000>

Інший приклад, сказати б, переходу політики в культурну антропологію – пропозиції Ілька Лемка⁴⁷, І.Лосева⁴⁸, Б.Короленка⁴⁹ та інших – перетворити декомунізацію на дерусифікацію, бо творення тоталітарного радянського ладу було невіддільне від русифікації (чи, за Ільком Лемком, «нема радянського, котре не було б російським»), тож і позбутися спадщини тоталітаризму буцімто неможливо, не позбувшись імперської російськості.

Ці приклади унаочнюють необхідність розглядати сучасний процес декомунізації в Україні в ширшому контексті суспільної культурної трансформації, охоплюючи аналізом не лише дії безпосередніх (політичних чи політизованих) діячів та їх прями наслідки, а й світоглядне підґрунтя і культурний ґрунт, що з нього «виростають» такі дії й така їх рецепція різними групами суспільства.

Для цього аналізу застосовуватиметься нині вже класична методологія культурних досліджень, свого часу розроблена науковцями «бірмінгемської школи»⁵⁰. Вона передбачає розгляд п'яти головних аспектів явища:

- історії його «виробництва» (творення) та основних «продуктів» (у нашому випадку їх чимало – від самих «декомунізаційних законів» – до сформованих під їхнім впливом нових офіційних меморіальних практик);

- регулювання процесу декомунізації (формальне й неформальне);

- споживання/рецепції «продуктів» декомунізації;

- основні репрезентації декомунізації в культурній комунікації;

- породжені чи трансформовані декомунізацією ідентичності.

Завершальним етапом, своєрідним синтезом проведеного дослідження буде позиціонування декомунізації в сукупності

⁴⁷ Лемко Ілько. Декомунізація = дерусифікація // Zbruc. 4 травня 2015. – URL: <http://zbruc.news/node/35671>

⁴⁸ Лосев І. Декомунізація = дерусифікація України // Український тиждень. 28 листопада 2015. – URL: <http://m.tyzhden.ua/Society/152416>

⁴⁹ У Дніпрі підтримали перейменування області на січеславську. – URL: memory.gov.ua/news/u-dnipri-pidtrimali-pereimenuvannya-oblasti-na-sichslavsku.

⁵⁰ Paul du Gay, Stuart Hall e.a. *Doing Cultural Study: The Story of the Sony Walkman*. SAGE, 2013. 208 p.

сімнадцяти «стратегічних дилем», сформованих автором як модифікація методу «21 стратегічної дилеми культурної політики» Ч.Лендрі й Ф.Матарассо⁵¹ і вперше застосованих для аналізу політики пам'яті трьох українських президентів⁵².

Щодо декомунізації як процесу публічної політики пропонується адаптувати згаданий набір «стратегічних дилем» таким чином:

А. Рамкові дилеми

1. На якій концепції нації (і, відповідно, національної культури) – громадянській, етнічній, «історичній» – ґрунтується політика декомунізації?

2. Як визначено об'єкт декомунізації – чи йдеться про чітко окреслену частину культури пам'яті (напр., радянські монументи й топоніми), чи про радянську (комуністичну) спадщину загалом?

3. Чи декомунізація ґрунтується на готовому національному історичному наративі, чи такий наратив має формуватися в ході (в кінцевому наслідку) її втілення?

4. Яке місце відведено декомунізації в державній політиці пам'яті, в політиці влади загалом? Чи є вона засобом досягнення суспільством важливих стратегічних цілей, чи інструментом легітимування влади та підваження позицій політичних опонентів?

Б. Тактичні дилеми

5. Чи політика декомунізації пропонує суспільству готові оцінки історичних подій та постатей, чи лише заохочує бажані їх інтерпретації?

6. Яке бачення національної пам'яті (системи уявлень суспільства про історію України) як наслідку декомунізації має її суб'єкт?

7. Які підходи обрані в рамках декомунізації щодо небажаних уявлень про історичне минуле (витіснення, інтелектуальне підваження, толерування)?

⁵¹ Matarasso F., Landry C. *Balancing Act. Twenty-one strategic dilemmas in cultural policy*. Council of Europe Publication, 1999. 31 p.

⁵² Гриценко О.А. Президенти і пам'ять, с. 34 – 36.

8. Яким сферам суспільного життя (політичній, культурній, господарчому розвитку) приділено основну увагу в політиці декомунізації?

9. Які критерії обиралися при оцінюванні історичних постатей, інституцій, подій, періодів?

10. Яким підходам до висвітлення явищ та діячів віддано перевагу (агіографія/демонізація чи різнобічне висвітлення)?

11. Які міжнародні послання містить політика декомунізації та яким її посланням насправді приділяють особливу увагу за кордоном?

12. Яку тактику обрано щодо регіональних культур пам'яті?

В. Організаційні (імплементаційні) дилеми

13. Що слугує програмними (стратегічними) документами політики декомунізації, чи збігається їх зміст із реально здійснюваними заходами?

14. Чи держава як провідний суб'єкт декомунізації буде партнерство з іншими дієвцями, чи трактує їх як виконавців державних рішень або як конкурентів/супротивників?

15. Яким інструментам політики віддавалася перевага у здійсненні декомунізації (законодавчим, адміністративним, фінансовим, інформаційно-просвітницьким)?

16. Яким засобам [масової] комунікації віддано перевагу в здійсненні декомунізації?

17. Яка роль відводилась у впровадженні політики декомунізації «простим громадянам», і яку роль/ролі вони насправді відігравали у її реальному процесі?

Бажаним результатом дослідження має стати не присуд політиці декомунізації (виправдувальний чи звинувачувальний), а глибше розуміння її як соціокультурного явища.

ЧАСТИНА 1

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ 2015-2018 РОКІВ ЯК ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА

1.1. Радянська спадщина в сучасній Україні як проблема політики

Про актуальність проблеми поррахунків із радянською ідеологічною та символічною спадщиною, що виникла ще на початку 1990-х, але знову загострилася в 2014 році, вже говорилось у вступній частині цієї книжки. Тут можемо зауважити, що віртуальна присутність зниклого з мапи СРСР у свідомості мільйонів громадян України триває – 27% дорослого населення й досі схильні вважати себе громадянами тієї неіснуючої держави⁵³.

До цього варто додати кілька інших, споріднених суспільно-політичних проблем історичного забарвлення:

- проблема ставлення суспільства й держави Україна до періоду Другої світової війни, що виникла внаслідок розкриття багатьох «білих плям» історії цієї війни, неприємних для прихильників радянської міфології «Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.», але важливих для мільйонів українців;

- проблема ставлення до тих, хто в часи СРСР боровся, зокрема й збройно, проти радянського режиму, але не дочекався офіційної реабілітації й визнання (особливо – до учасників боротьби УПА, котрих в СРСР таврували як «фашистських посіпак» та «зрадників українського народу»);

- проблема вільного доступу до архівних документів часів СРСР, в першу чергу – до архівів каральних органів, що без її

⁵³ За даними проведеного 2017 року Центром О. Разумкова опитування «Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційні аспекти», близько 27% респондентів були цілком або майже цілком згодні з твердженням «Я вважаю себе громадянином колишнього СРСР». Серед російськомовних цей показник зростав до 33%, серед людей пенсійного віку він перевищував 43%, а серед мешканців Півдня України – 48%. Див.: Національна безпека і оборона. 2017. № 1-2, с. 28–30.

вирішення утруднювалось адекватне розв'язання зазначених проблем декомунізації;

- проблема переосмислення спадщини так званої української радянської культури, зокрема тієї її частини, котру за інерцією вважають класикою української літератури й мистецтва, без проблематизації того, що вона часто була просякнута пропагандою тоталітарного радянського режиму та містила грубі викривлення історичних фактів⁵⁴.

Аби уяснити масштаб і складність цих проблем, маємо нагадати, яке місце посідали монументи та «пам'ятки історії» радянського періоду, особливо – періоду «Великої Вітчизняної війни», в загальному масиві пам'яток в Україні до здобуття незалежності. Як свідчать сучасні науковці, у 1950-х – 1960-х роках в офіційно визнаній, охоронюваній державою нерухомій історико-культурній спадщині відбулися важливі зміни:

«На початку 1950-х років до державних реєстрів було внесено 47,2 тис. пам'яток. Із них 38 тисяч (або 80%) склали братські та одиночні могили радянських воїнів, партизан, жертв фашизму періоду війни»⁵⁵.

Паралельно відбувався інший процес – вилучення з реєстрів (і, відповідно, з-під охорони) численних пам'яток нерадянської доби:

«Розпочата в 1963 р. паспортизація пам'яток позначилася скороченням кількості об'єктів у реєстрах. У 1964 р. їх налічувалося 22 359. При збільшенні питомої ваги історико-революційних пам'яток та пам'яток Великої Вітчизняної війни скоротилася кількість пам'яток історії України до 1917 р.»⁵⁶

⁵⁴ Прикладами можуть служити фільми О.Довженка «Арсенал», «Земля», «Щорс», чимало поезій П.Тичини та М.Рильського, роман О.Гончара «Прапороносці», фільм Ю.Іллєнка «Білий птах з чорною ознакою», не згадуючи вже сотні менш відомих, не таких талановитих авторів радянського часу. Австралійський українознавець М.Павлишин назвав той шлях, яким намагалися вирішити цю проблему в 1990-х роках, «об'єднанням двох іконостасів замість зміни культурного Канону».

⁵⁵ Гаврилюк С.В., Гаврилюк О.Н. Історичний нарис пам'яткоохоронної справи. // Основи пам'яткознавства (під заг ред.: Гріффена Л.О., Титової О.М.) – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012, с. 271.

⁵⁶ Там само, с. 272.

До цих «паперових» втрат слід додати втрати матеріальні – численні храми, палаци та кам'яниці, а також «ідеологічно неправильні» твори з музейних колекцій, знищені на початку 1930-х, або під час війни та після неї⁵⁷. Унаслідок такої політики вибіркової пам'яті, наприкінці «застійного» періоду офіційно визнана нерухома спадщина в Українській РСР набула специфічного характеру:

«У 1977 році в Україні нараховувалося понад 47 тис. пам'ятників, серед них: майже 27 тис. пам'ятників героям і подіям Великої Вітчизняної війни, близько 3 тис. – пам'ятники Леніну, близько 1 тис. – діячам комуністичної партії, революції та громадянської війни; 1346 – пам'яток архітектури та містобудування...»⁵⁸

Як бачимо, радянські пам'ятники склали понад дві третини загального масиву, при цьому понад половину – пам'ятники «Великої Вітчизняної». Тож Україна, якщо судити за монументальними «місцями пам'яті», майже не мала нерадянської історії.

У суспільному обговоренні окреслених нами проблем на перший план виступали ті їх аспекти, котрі, сказати б, найбільше муляли око, позаяк демонстративно посідали помітні місця в публічному просторі міст і сіл. Як приклад визначення проблеми «від найпомітнішого» можна вказати виступ на Парламентських слуханнях «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів» (9 грудня 2009 р.) відомого історика В.Верстюка, котрий звернув увагу аудиторії на важливість (і конфліктогенність) майже незмінного від часів СРСР публічного простору українських міст як перешкоди у формуванні національної свідомості:

«Поставимо себе на місце пересічного українця, який навчається у школі чи тільки-но її закінчив, читає в підручниках з історії про жахливі для України наслідки тоталітарного комуністичного режиму і водночас проживає на вулиці імені Воло-

⁵⁷ Див. про це: Маньковська Р. Музеї України у період «великого терору» (1937-1938 рр.) // Політичні репресії в Українській РСР 1937-1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації (до 75-річчя «великого терору» в СРСР). – К., 2013, с. 300–321; її ж: Знищення музейних збірок в УРСР у післявоєнний період (друга половина 1940-х – 1950-х рр.) // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – К.: Інститут історії НАН України, 2011, с. 198–214.

⁵⁸ Гаврилук С.В., Гаврилук О.Н. Історичний нарис пам'яткоохоронної справи, с. 278.

димира Леніна, щодня споглядає його пам'ятник на найкращому майдані свого населеного пункту, дивиться на екранах телевізорів старі радянські фільми, які романтизують будівництво соціалізму та комунізму. Неважко зрозуміти, до чого це може призвести. Держава повинна мати чітку політику у сфері національної пам'яті і послідовно втілювати її в життя. На жаль, така політика сьогодні фрагментарна і не завжди послідовна. Минуле, його інтерпретація останнім часом дедалі більше і неприховано стає об'єктом відвертої інформаційної війни, інструментом електорального впливу, способом зовнішньо-політичних притягань, власне кажучи, між-етнічного протиставлення наших громадян»⁵⁹.

Як бачимо, В.Верстюк наголосив два моменти: по-перше – гострі суперечності між тим баченням минулого, що його пропонують сучасні історична наука та шкільна освіта, й тим, що втілюється в топоніміці та монументах, збережених від радянських часів; по-друге – використання історичної пам'яті в інформаційній війні вже тоді, в 2009 році.

Такі погляди не були внутрішньо-українською вигадкою. У грудні 2013 року, вже під час «Євромайдану», спровокованого відмовою В.Януковича від угоди про асоціацію з ЄС, польський історик Томаш Стрик зауважив:

«Якщо процес наближення України до Євросоюзу відновиться, то в Європі виникне питання: чи може бути членом Європейської Унії, хоч би асоційованим, тим більше повноправним, країна, де не здійснено десовєтизації публічного простору, де стоять не лише пам'ятники Бандери, про що зробив заяву Європарламент, але й пам'ятники Леніна, творця тоталітарного совєтського режиму, – навіть у столиці»⁶⁰.

⁵⁹ Парламентські слухання «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження» (Київ, 9 грудня 2009 р.) – URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl0912109.htm

⁶⁰ Referat Tomasza Stryka "Między sprawiedliwością okresu przejściowego a polityką tożsamości narodowej. Rola ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej na Ukrainie". // European Network Remembrance and Solidarity. Konferencja "Prawne ramy pamięci. Sprawiedliwość okresu transformacji w Europie Środkowej i Wschodniej". Warszawa, 27-29 listopada 2013. – URL: www.youtube.com/watch?v=BbK2K0YyKH4

Непрямим підтвердженням слушності застережень В.Верстюка і Т.Стрийка став виступ на тих-таки парламентських слуханнях народної депутатки від КПУ Вікторії Дем'янчук:

«Усі ми бачимо, як розколює суспільство намагання нинішньої влади силоміць нав'язати громадянам українську мову, передусім за рахунок витіснення російської мови, якою розмовляють більше половини наших співвітчизників...

...Нас, по суті, примушують ідентифікувати себе з христопродавцем Мазепою, антисемітом Петлюрою, який віддав Польщі західні землі України, головорізами з банд ОУН-УПА і з фашистською дивізією СС "Галичина" (*Шум у залі*). Наш свободолюбний героїчний народ видається вічно побореним, голодом замореним, усіма пригніченим. І з таким народом закликають ідентифікуватися. Ми не сприймаємо такого підходу. Ми хочемо ідентифікувати себе з країною – переможцем у Великій Вітчизняній війни, засновником ООН, батьківщиною радянської космонавтики, першого комп'ютера і найбільшого літака світу, колискою православ'я у Східній Європі»⁶¹.

Іншими словами, депутатка-комуністка, повторюючи штампи радянської історичної міфології, по суті, закликала до відновлення (а для мільйонів наших співгромадян – подальшого збереження) національної ідентифікації не з Україною та її складною, трагічною історією, а з міфологізованим СРСР, бо за тією міфологією саме Радянський Союз, а не якась бутафорська Українська РСР, одноосібно переміг у війні, заснував ООН, створив перший комп'ютер, запустив у космос собаку Лайку, а також зберіг істинне православ'я. А із самоідентифікації значної частини суспільства з колишнім СРСР, як показали події 2014 року, часто випливає її ототожнення не з Україною, а з путінською Росією в конфліктній ситуації. Не дивно, що виступ В.Дем'янчук викликав обурення більшості учасників слухань (але не більшості народних депутатів – їх на слуханнях було небагато).

Ширше, але й жорсткіше бачення проблем, що її мала вирішити державна політика декомунізації, збагачене досвідом

⁶¹ Парламентські слухання «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження».

спілкування і з такими «знавцями історії», як депутатка В.Дем'янчук, і з апологетами «чистоти академічної науки», знаходимо у відомого історика Наталі Яковенко:

«Від імені держави та в її інтересах ця установа (УІНП) має виконувати завдання, які відповідають ідеологічним викликам часу, тобто долати рештки “радянськості” у свідомості громадян, – так само, до речі, як це робиться у Польщі, Литві, Чехії. То як же тут можна було обійтися без акцій, спрямованих на декомунізацію? Звісно, за логікою adeptів “чистої науки”, треба було розпочати дискусію. Дискусію про що? І хто б до неї активно долучився? Хіба нащадки комсомольців – їх вистачає, і не тільки серед старших. Хіба така дискусія, розтягнута до безкінечності, дала би можливість змінити старі радянські назви населених пунктів та вулиць?»⁶²

Проблему з історичною пам'яттю українського суспільства бачить навіть давній критик державної політики пам'яті Я.Грицак, але тими, хто повинен цю проблему вирішити, він вважає лише науковців-істориків:

«Я считаю, что в наших странах – в Польше, Украине и еще больше в России – есть определенное пресыщение мифами. Мы отравлены своим прошлым и не преодолеваем его. Из-за этих обстоятельств историческая память становится болезнью, которую надо лечить. И историки должны исполнять роль хорошего доктора»⁶³.

У спосіб, схожий із Н.Яковенко, але з додатком безпекових міркувань, окреслив проблему, на розв'язання якої спрямовано «декомунізаційні закони», науковець-історик, який, у певному сенсі, втілює у життя приписи Я.Грицака – став урядовцем і одним із проєктантів політики декомунізації – голова УІНП В.В'ятрович:

⁶² Наталя Яковенко: «Лише наївний історик сліпо вірить джерелу, натомість фахово зрілий – ніколи» / Platforma. 27.12.2016. – URL: <https://science.platfor.ma/natalya-yakovenko/>

⁶³ Грицак Я. Развитие украинской культуры памяти после 1991 года. // Конференция «Извлекаем ли мы уроки из истории? Культура памяти как путь к европейскому взаимопониманию». – Варшава, 27.10–30.10.2016. – URL: http://gwminsk.com/files/yaroslav_gricak.pdf

«Відсутність політики декомунізації в Україні після проголошення незалежності була однією з причин, які призвели до неорадянського рваншу режиму Януковича. Неподолане тоталітарне минуле досі стоїть на заваді розвитку України як європейської демократичної держави, адже саме на острівці “радянськості”, яких з огляду на історичні причини залишилося найбільше на Донбасі та в Криму, сперто Путінову агресію проти України. Носії радянських цінностей (а не росіяни чи російськомовні, як про це говорить російська пропаганда) нині є головним кадровим резервом терористичних загонів у т. зв. ДНР і ЛНР. Тому питання декомунізації для України сьогодні стосується вже не лише гуманітарної політики, але й політики безпеки»⁶⁴.

Схожим чином сформулювала проблему запізнитої декомунізації та породжені цим загрози співавторка одного із чотирьох «декомунізаційних» законопроектів депутат Ганна Гопко:

«Шкода, що в той час, коли декомунізація відбувалася в Польщі, Чехії, країнах Балтії, українське суспільство та політикум не були до цього готові. Те, що ми не засудили й не ліквідували спадщини тоталітаризму, є однією з причин втрати нами Криму й війни на Донбасі. Росія напала саме на ті регіони, де найбільша частка населення продовжувала жити в полоні тоталітарних міфів. Декомунізація – надзвичайно важливий крок, не менш важливий, ніж денацифікація в післявоєнній Німеччині. Як без рішучого засудження й очищення від спадщини гітлеризму не були б можливими сучасні демократична Німеччина, так само неможлива європейська Україна без декомунізації. Цей закон має позбавити Москву й “п’яту колону” всередині України будь-яких ілюзій щодо того, що нашу країну знову можна затягнути в пострадянське болото. Це важлива складова нашого європейського вибору»⁶⁵.

Що наголошення прямої кореляції між культивуванням радянської історичної міфології та антиукраїнською політичною

⁶⁴ В'ятрович В. Декомунізація і академічна дискусія. // Критика, травень 2015. – URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiya-i-akademichna-dyskusiya>

⁶⁵ Ганна Гопко: «Чого ні в кого не виникає питання, чому в нас не може діяти нацистська партія?» // Телекритика, 19 квітня 2015. – URL: <http://ru.telekritika.ua/kontekst/2015-04-19/106201>

орієнтацією, аж по одвертий сепаратизм, не є вигадкою Г.Гопко та В.В'ятровича, засвідчує чимало джерел – наприклад, видана в Донецьку в 2010 році й не єдина такого типу збірка «Украинский национализм и Донбасс». Його редакторами-упорядниками були проректор ДонНУ, майбутня «міністр освіти й науки ДНР» Т.Мармазова та майбутній «деєнерівський» ректор того ж університету – доцент С.Баришніков. У збірці місцеві «інтелектуали-патріоти» та їхні російські й польські однодумці доводили, що Донбас завжди був «південним форпостом Росії», чужим будь-якому українському націоналізмові, котрий, у свою чергу, був і залишається кривавим прислужником фашизму, а культурна політика «помаранчевих нацистів» була «націоналістичною колонізацією Донбасу»⁶⁶.

В.В'ятрович не першим із пореволюційних українських урядовців констатував проблему й загрозу «острівців радянськості». Завдання декомунізації «усіх сфер суспільного життя» знайшло місце в коаліційній угоді кількох «революційних» фракцій (БПП, «Батьківщина», «Самопоміч», РП) новообраної Верховної Ради 2014 року, хай і в двох останніх пунктах розділу 3 «Культурний простір, інформаційна політика та національна пам'ять»:

«3.13. Забезпечення загального доступу до архівних документів, у тому числі архівів репресивних органів колишнього СРСР.

3.14. Культивування пам'яті про опір тоталітаризму, визвольну боротьбу та рух за дотримання прав людини, визнання на державному рівні осіб та організацій, які боролися за незалежність України та права людини, а також засудження тоталітарного комуністичного режиму. Заборона комуністичної, нацистської, фашистської, антиукраїнської пропаганди у будь-яких проявах. Завершення декомунізації усіх сфер суспільного життя»⁶⁷.

⁶⁶ Украинский национализм и Донбасс. Историческая ретроспектива. Сб. материалов. К 65-летию Великой Победы. Памяти жертв германского фашизма и укр. национализма. / Издатель: председатель народно-патриотического блока «Донбасс», депутат Донецкого обл. совета Житинский И. Ю. – Донецк: ЧП «Астро», 2010. 350 с.

⁶⁷ Верховна Рада України Восьмого скликання. Коаліційна угода. – К., 2014, с. 66.

Як бачимо, деякі завдання сформульовані ширше й радикальніше, аніж у «декомунізаційних законах», ухвалених наступної весни.

Президент України П.Порошенко, виступаючи в День пам'яті жертв політичних репресій 15 травня 2016 р. в заповіднику «Биківнянські могили», окреслив проблему, що її вирішує декомунізація, в іще жорсткішій тональності:

«Гібридна війна завжди починається з ідеологічного наступу. Грубій військовій силі зазвичай передують так звана *soft power*. Перш ніж цілити в тіла, вбивають душу, розріджують мозок... Ми маємо **завершити декомунізацію**, тому що це є питанням української національної безпеки. Ми всіма діями намагаємося убезпечити сучасний світ від явищ, притаманних тоталітарним режимам, уберегти українців та все людство від повторення подібних трагедій. Важливим елементом такої політики є декомунізація»⁶⁸.

Зауважу: в усіх процитованих визначеннях проблем, що їх має вирішувати декомунізація, їхні рамки виходять поза сферу історичної пам'яті, охоплюючи не лише формування національної (політичної) ідентичності, а й протистояння інформаційній і навіть військовій агресії Росії. Політичні інструменти, придатні для вирішення таких завдань, не могли обмежуватися конвенційними інструментами політики пам'яті (історична освіта, монументи, музеї, підтримка літературно-мистецької продукції історичної тематики тощо). Неминуче мали додатися такі, що діють у сфері конвенційної політичної боротьби – декомунізаційні обмеження у виборчому законодавстві, законодавстві про ЗМІ тощо. Так і сталося, але про це – далі.

Із стратегічними цілями декомунізаційних законів та з цитованими думками українських політиків і урядовців щодо небезпеки радянської системи цінностей не цілком згоден письменник і політолог М. Рябчук. Для нього комуністична система й ідеологія – то вже «паперовий тигр», а постколоніальній Україні конче потрібна **деколонізація**:

⁶⁸ Порошенко: Імена катів – геть з карти України, маємо завершити декомунізацію. //Українська правда. 15 травня 2016. – URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/05/15/7108483/>

«Саме про деколонізацію мала б іти насамперед мова у так званих декомунізаційних законах... Комунізм як певна, сутнісно тоталітарна політична практика, безумовно, заслуговує осуду. Але як політична ідеологія він давно вже не є для сучасних людей, зокрема українців, ані загрозою, ані спокусою. В Україні він завжди був – і лишається досі – лише прикриттям російської імперської гегемонії, достоту як споріднені з ним симулякри “русского мира”, “слов’янської єдності” чи “євразійської інтеграції”. Саме тому, що в Радянській Україні практично неможливо було відділити комунізацію від русифікації, а російське сприймалося як синонім радянського, в сьогоднішній Україні було б украй шкідливо відділяти декомунізацію від дерусифікації.

...З формального погляду, вся досоветська російсько-імперська спадщина в Україні, від Суворова й Кутузова до Столипіна й Денікіна, залишається поза юрисдикцією “декомунізаційних” законів. А тим часом саме ця спадщина є проблемою для України й саме її частиною є комуністичні меморабілії – як символи російського імперського панування, а не боротьби пролетаріату...»⁶⁹

Не заперечуючи проти реальності загрози, що її створює для України як національної держави російсько-імперська ідеологічна й символічна спадщина, варто вказати на передчасність списання з політичних рахунків спадщини радянсько-комуністичної – зокрема, привабливості популістських ідеалів рівності й антикапіталістичних настанов, котрі й досі почасти харчуються марксизмом. До того ж бачимо тут мимовільну заміну однієї проблеми (присутність у публічному просторі символів злочинного режиму), котру можливо вирішити правовими інструментами, – іншою (присутність імперської, тобто російсько-радянської культурної спадщини в житті суспільства), котру таким методом (законодавчими заборонами) вирішити не лише неможливо практично, а й небезпечно політично – мабуть, небезпечніше, ніж «лишити її, як є». Це не означає, що вирішувати її непотрібно, але «ліки» від постколоніальних хвороб мають бути інші, й діють вони значно повільніше.

⁶⁹ Рябчук М.Ю. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів? с. 112 – 113. (*Курсив мій – О.Гр.*)

1.2. Попередні спроби вирішення проблеми

Як бачимо, окреслена вище проблема усвідомлювалася в Україні здавна, але не знаходила конструктивного вирішення в державній політиці, і то не через її малу важливість чи значущість, а радше через брак політичної волі у багатьох ключових діячів, а також – через брак послідовності, системності й ресурсів у тих, хто все ж намагався її вирішувати.

Хоч процеси «десоветизації» розпочалися ще на початку 1990-х роках, тоді істотних результатів вдалося добитися лише щодо монументів і топонімів на регіональному рівні, в Західній Україні та Києві, менше – в деяких інших великих містах. Натомість ідеї люстрації та офіційного засудження радянського тоталітарного режиму як злочинного, заборону комуністичної ідеології, діяльності Компартії, хоч і втілювалися в кілька депутатських законопроектів⁷⁰, та жоден із них не мав значної підтримки навіть серед націонал-демократичних сил, а тому вони не дочекалися розгляду в сесійній залі. Окремі політики, як-от Л.Лук'яненко або І.Юхновський, і далі активно пропагували ідею проведення «Нюрнберзького процесу над комунізмом»⁷¹, або ж, услід за країнами Балтії, визнання всього радянського періоду окупацією⁷².

⁷⁰ У висновку науково-експертного управління ВР на законопроект про заборону пропаганди й символіки тоталітарних режимів згадуються кілька таких спроб: «На розгляд парламенту попередніх скликань неодноразово вносились законопроекти, якими пропонувалось врегулювати питання заборони комуністичної ідеології, ліквідацію символів тоталітарного та комуністичного режимів, заборони діяльності Компартії України (№ 1250 від 20.06.2002, № 8364 від 01.11.2005, № 5382 від 26.11.2009, № 8743 від 04.07.2011, № 3530 від 04.11.2013), втім вони не були включені до порядку денного або були відкликані» (Висновок Гол. науково-експертного управління ВР України на проект Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» (реєстр. № 2558 від 06.04.2015 внесеного нар. депутатами України О.Ляшком, В.Сюмар, Г.Гопко та ін.) – URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54670

⁷¹ Лук'яненко Левко. Нюрнберг-2. – К.: «Нора-Прінт», 2001. 114 с.

⁷² Такі ідеї І.Юхновський (тоді – голова УІНП) висловив в інтерв'ю УНІАН: Юхновський І.: «Я вмовлю президента: примирення не буде». // Уніан. 14 травня 2007. – URL: <http://www.unian.ua/politics/45295-igor-yuhnovskiy-ya-vmovlyu-prezidenta-primirenya-ne-bude.html>

Почасти мали рацію Б.Короленко і М.Майоров, стверджуючи, що причиною браку рішучої декомунізації у 1990-х роках стало те, що:

«Саме українське суспільство, за винятком кількох західних областей, теж здебільшого не було готове тиснути на владні інституції “знизу”, щоб примусити їх до необхідних перетворень. Значно більше, ніж топоніміка, пам’ятники радянським вождям, культурна політика й відновлення національної пам’яті, нашого звичайного співвітчизника в першій половині 1990-х турбували економічна криза, гіперінфляція, закриття підприємств»⁷³.

Насправді економічна криза, зростання цін, безробіття й сьогодні турбують українців більше, ніж демонтаж пам’ятників і перейменування вулиць, і це цілком нормально. З іншого боку, коли все чи майже все суспільство готове добиватися усунення радянських монументів і топонімів, тоді немає потреби в законах, котрі б цього вимагали – адже обійшлися без таких законів у Галичині на початку 1990-х. Але до таких суспільних настроїв на Сході й Півдні України далеко й сьогодні, тоді як більшість політичних еліт і населення інших регіонів уже усвідомили потребу у вирішальних «очисних» кроках. Саме цим обумовлюються як потрібність, так і політична здійсненність декомунізації сьогодні.

Млявою спробою «десовєтєзївації» як державної політики став указ президента Л.Кучми № 79 від 9.02.2001 р. «Питання щодо використання державних символів України», що містив таке завдання:

«...забезпечити під час реконструкції будівель та споруд ліквідацію зображень державних символів колишнього СРСР та радянських республік, гасел КППС, за винятком випадків, коли зазначені зображення містяться на будівлях та спорудах, включених до переліків пам’яток історії та культури»⁷⁴.

⁷³ Короленко Б., Майоров М. Похорон богів. Як Україна очищається від тоталітарної спадщини. // Український тиждень. № 47 (419). 25 листопада 2015 – URL: <http://tyzhden.ua/Society/152412>

⁷⁴ Указ Президента України № 79/2001 «Питання щодо використання державних символів України» – URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79/2001>

Але цим указом (та ще ініціативою зі створення урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА) «декомунізаційні» зусилля Л.Кучми й обмежилися, що, вочевидь, обумовило таку оцінку Ю.Шаповала:

«Процес декомунізації – акція запізнилася... Але у цього запізнення є абсолютно об'єктивна причина. Якщо ми подивимось на серпень 1991 року, то побачимо [...] компроміс націонал-демократів, як їх тоді називали, і посткомуністичної номенклатури. І це створило таку ситуацію, яку, мабуть, найкраще вербалізував президент Кучма, коли сказав, що сам був у партії і нічого не робитиме для того, щоб щось у цьому напрямку змінювати»⁷⁵.

Нове піднесення декомунізаційного процесу відбулося в 2007-2009 роках, коли президент В.Ющенко, включивши до пріоритетів своєї політики пам'яті визнання Голодомору 1932-1933 років геноцидом українського народу, в кількох указах цієї тематики передбачив завдання щодо демонтажу пам'ятників радянським вождям, причетним до організації Голодомору.

Рішучим кроком у «декомунізації» став указ президента В.Ющенка № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні», що містив таке завдання:

«...вжити заходів щодо демонтажу пам'ятників особам, причетним до організації та здійснення Голодомору... та політичних репресій»⁷⁶.

Як бачимо, ані в цьому, ані в пізніших державних рішеннях не йшлося про демонтаж усіх радянських монументів. Також не було згадки про статус таких монументів як пам'яток. Цю юридичну проблему взялося розв'язати Міністерство культури і туризму. На виконання указу № 250/2007 МКТ у 2008 році видало кільканадцять наказів з однаковими назвами – «Про пам'ятники, взяті на облік відповідно до законодавства Української РСР, що не

⁷⁵ Юрій Шаповал: «Ресурс для перейменувань у Києві величезний» // Мегаполіс, 02 лютого 2016. – URL: <https://mega-polis.in.ua/yurij-shapoval-resurs-dlya-perejmenuvan-u-kyuevi-velycheznyj/>

⁷⁶ Указ Президента України № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» – URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2502007-5688>

підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України». Це, зокрема, наказ МКТ України від 23.05.08 № 614/0/16-08 (пам'ятники у Київській обл.), наказ від 09.06.08 № 688/0/16-08 (пам'ятники у Вінницькій обл.), наказ від 02.07.08 № 765/0/16-08 (пам'ятники у Волинській обл.), наказ від 17.07.08 № 818/0/16-08 (пам'ятники у Закарпатській обл.) та інші⁷⁷.

Кожен наказ стосувався пам'ятників радянським діячам, розташованих в одному з регіонів України, що їх, з огляду на невідповідність чинному пам'яткоохоронному законодавству, не слід було вважати пам'ятками й заносити до реєстру. Зокрема, Наказ МКТ від 31.10.08 № 1235/1/16-08 (пам'ятники у м. Києві) містив у додатку 8 пам'ятників Леніну (всі – на території якихось підприємств чи установ; пам'ятника на Бесарабці серед них не було), а також – пам'ятники С.Косіору на вул. Артема (нині – Січових стрільців), В.Чубарю на Відрадному, Ф.Дзержинському біля метро «Либідська», Г.Петровському на вул. М.Грушевського та інші.

У грудні 2009 року в газеті «Культура і життя» опубліковано зведений перелік «невідповідних» монументів із коментарем Держслужби з питань національної культурної спадщини МКТ, де пояснювалося:

«Пам'ятники, стосовно яких ухвалено рішення не заносити їх до Державного реєстру... не відповідають критеріям, що встановлені Постановою КМ України від 27.12.2001 № 1760... Такі постаменти (*sic*) здебільшого є масовими тиражованими копіями пам'ятників партійним та державним діячам. Це, як правило, типові зразки офіційного тоталітарного пропагандистського мистецтва. Вони споруджувалися на виконання рішень партійних органів і виконували виключно ідеологічні функції. Більшість виготовлена з нетривких матеріалів і мають низькі художньо-естетичні якості»⁷⁸.

⁷⁷ Перелік цих наказів – див.: Реалізація державної політики у галузі культури. Аналітичний звіт МКТ за 2009 рік. – К.: МКТ, 2010. Додаток 11, с. 217–218.

⁷⁸ Знаки тоталітарного Молоху // Культура і життя. 2009, № 49/50, с. 21-40; № 51/52, с. 21-40.

У тому ж коментарі роз'яснювався й практичний бік демонтажу:

«Невключення наведених нижче скульптурних знаків до Державного реєстру... не передбачає їхнього автоматичного знесення (демонтажу). Подальше збереження таких пам'ятників належить до компетенції відповідних місцевих рад»⁷⁹.

Однаке правова ситуація, створена цими наказами, була суперечливою. З одного боку, МКТ кваліфікувало сотні пам'ятників радянським вождям як такі, що не можуть вважатися пам'ятками й охоронятися. А з іншого – в жодному наказі не йшлося про вилучення цих монументів із Державного реєстру, куди вони були вписані в часи СРСР. На практиці це породило судові позови на «незаконне» знесення пам'ятників Леніну (наприклад, на центральній площі Черкас), а також дало привід місцевій владі в багатьох містах Сходу й Півдня, і навіть у столиці, не виконувати указів В.Ющенка.

Своєрідною була ситуація в Києві. 20 листопада 2008 року КМДА розпочала демонтаж пам'ятників радянським вождям зі спроби зняття з постамента погруддя Косіора, та пікетники від КПУ перешкодили комунальникам⁸⁰. Косіора вдалося демонтувати через кілька днів, уночі. Водночас тодішній мер Києва Л.Черновецький був рішуче проти знесення найвідомішого пам'ятника Леніну – навпроти Бесарабки. В телепрограмі «Свобода на Інтері» він заявив: «Пока я живой, памятник Ленину будет стоять. Так хочет Господь Бог!»⁸¹

Протягом 2009 року чиновники КМДА зрідка заявляли про наміри демонтажу. Начальник департаменту охорони культурної спадщини КМДА Р.Кухаренко 8 квітня 2009 року оголосив про виключення з реєстру пам'яток і наміри знесення київських пам'ятників В.Чубарю, Г.Петровському, Ф.Дзержинському,

⁷⁹ Знаки тоталітарного Молоху // Культура і життя 2009, № 49/50, с. 21.

⁸⁰ В столице демонтируют памятники советским деятелям. // Корреспондент.net. 22.11.2008

⁸¹ Черновецкий: Пока я живой, памятник Ленину будет стоять. // Корреспондент.net. 5.12.2008

Н.Крупській, М.Калініну, Д.Мануїльському та «пам'ятника чекістам» (на Либідській)⁸².

Та загалом успіхи практичної реалізації згаданих указів президента В.Ющенка були помірними. За даними поданої до президентської адміністрації звітності, тоді демонтовано було майже 400 пам'ятників радянським вождям із їх загальної кількості понад дві тисячі⁸³.

Робив В.Ющенко також спроби вирішити інші аспекти аналізованої тут проблеми – нагадаю (в хронологічному порядку) його укази:

№ 879/2006 «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення»;

№ 297/2007 «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української національної революції 1917–1921 рр. та вшанування пам'яті її учасників»;

№ 431/2007 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937-1938 років»;

№ 966/2007 «Про відзначення 65-ї річниці створення Української повстанської армії»;

№ 37/2009 «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні»;

№ 512/2009 «Про відзначення 65-ї річниці створення Української Головної Визвольної Ради»;

№ 656/2009 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами початку Другої світової війни»;

№ 946/2009 «Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття» та інші.

Слід також згадати слідство у справі організаторів Голодомору, проведене в 2008-2009 роках СБУ, та наступну постанову Апеляційного суду м. Києва від 13.01.2010 р., в якій

⁸² В Києве собираются снести очередную порцию советских памятников. // Корреспондент.net. 8.04.2009.

⁸³ Гриценко О. Президенти і пам'ять, с. 409–426.

констатовано організацію керівництвом СРСР, УРСР та компартії злочинного Голодомору в Україні у 1932-1933 роках. Аналіз цих президентських указів, їх практичного втілення та суспільно-політичних наслідків був зроблений автором в іншій праці⁸⁴, тож тут лише підсумую його.

Контролюючи обмежені ресурси (зокрема, не маючи міцної підтримки ані у Верховній Раді, ані в уряді – за винятком нетривалого урядування Ю.Єханурова) та втрачаючи популярність у суспільстві, В.Ющенко все ж зумів добитися певних успіхів на таких напрямках політики пам'яті:

- законодавчого визнання Голодомору геноцидом українського народу, а також фактичного переламу в ставленні суспільства до цієї події (після 2008 року більшість населення стала погоджуватися з тим, що Голодомор був геноцидом; у 2014 році ця більшість перевищила 75%)⁸⁵;

- важливих змін у суспільній культурі пам'яті щодо ставлення до українського визвольного руху (зокрема, поява меморіалу й музею під Крутами, Музею УНР, львівського музею «Тюрма на Лонцького», Музею шістдесятництва, початок створення меморіалу в Биківні, формування традиції публічного відзначення Днів пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, Дня Соборності, річниці бою під Крутами та ін.);

- уперше в українській історії були відкриті для широкого доступу, хоча б на нетривалий період (до обрання президентом В.Януковича), архіви СБУ та інших «силових» структур, що не лише допомогло історикам, а й послужило важливим символом нової, «європейської» політики пам'яті.

Політику В.Ющенка щодо радянської монументальної спадщини можна охарактеризувати як двоїсту. З одного боку, президент не раз публічно засудив «будь-які прояви неповаги до воїнських поховань» (тобто пам'ятників загиблим у «Великій Вітчизняній війні»), додавши, що ті, хто їх допускає, мають

⁸⁴ Гриценко О. Президенти і пам'ять, с. 638–820.

⁸⁵ Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей. // Rating Group Ukraine, 5 травня 2014. – URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_ssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html

відповідати перед законом⁸⁶. Разом із тим, виступаючи в заповіднику «Биківнянські могили» в День пам'яті жертв політичних репресій 17 травня 2009 року, В.Ющенко заявив:

«Україна має нарешті і остаточно очиститись від символів режиму, який знищив мільйони безневинних людей. Виправдання бути не може. Це – не частина нашої історії, як дехто цинічно хоче сказати. Це – частина комуністичної системи. Це – символи вбивства, збереження яких є блюзнірством перед полеглими»⁸⁷.

По суті, це вже той історико-політичний дискурс, що набув сили закону після 9 квітня 2015 року (зокрема, в преамбулах законів № 314-VIII, № 315-VIII та № 317-VIII). Але наведені цитати розкривають внутрішню ідеологічну суперечливість політики В.Ющенка щодо радянських пам'ятників: якщо завдання їх демонтажу/«очищення» не стосуються пам'ятників «Великої Вітчизняної війни», то, з огляду на те, що вони досі складають до половини всіх пам'ятників в Україні, основна мета «декомунізації» (закорінення критичного ставлення в суспільстві до радянського режиму як злочинного) навряд чи може бути досягнута, якщо не відмовитися від інерційно-радянської міфології «Великої Вітчизняної», не переосмислити ставлення до радянських воєнних меморіалів та практики їх церемоніального використання. Однак за В.Ющенка такої зміни в державній політиці, по суті, не сталося.

Чи не найважливішим успіхом політики пам'яті президента В.Ющенка стала значна актуалізація тематики Голодомору та українського визвольного руху в суспільному дискурсі України, розгортання публічних дискусій навколо цих тем не лише в колах істориків, а й у всьому суспільстві, без чого зміни в історичній пам'яті неможливі⁸⁸.

⁸⁶ Ющенко категорически осуждает любые проявления неуважения к воинским захоронениям. // Корреспондент.net. 4.12.2008.

⁸⁷ Слово Президента України Віктора Ющенка у Биківні в День пам'яті жертв політичних репресій 17 травня 2009. // Укрінформ – URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-other_news/793308-slovo-prezidenta_ukrani_viktora_yushchenka_u_bikvn_v_den_pamyat_gertv_poltichnih_represy_807756.html

⁸⁸ Можливо, усвідомленням цієї обставини продиктовані заклики деяких критиків державної політики пам'яті в Україні «залишити історію професійним історикам».

Та водночас і в політиці В.Ющенка, і в суспільстві зберігалось двоїсте ставлення до радянського періоду, зокрема – практично цілком зберігалася радянська міфологія й меморіальні практики «культу Великої Вітчизняної війни», в тисячах міст і сіл дали стояли пам'ятники Леніну; не вдалося добитися ані законодавчого визнання українського визвольного руху (зокрема, боротьби УПА), ані зміни переважно негативного ставлення до нього в суспільстві (поза Галичиною та Волинною)⁸⁹.

Політика пам'яті В.Ющенка (а власне, діяльність «помаранчевої» влади в Україні) мала й інший важливий ефект – розгортання Росією інформаційно-пропагандистської війни проти України (одним із її «фронтів» стала історична пам'ять), а також фактичне приєднання до цієї війни на російському боці (та нерідко – з російськими «радниками») багатьох проросійських, ностальгійно-радянських сил у самій Україні.

У роки президентства В.Януковича ця конфронтація не зникла, лише набула інших форм: з боку влади – це поворот у бік радянсько-російської міфології «Великої Вітчизняної» (ухвалення так званого «Закону про Прапор Перемоги»⁹⁰, спорудження нових пам'ятників старим радянським героям – генералам та маршалам – на Алеї Воїнської Слави; початок будівництва величного меморіалу «Корюківської трагедії» тощо), офіційне заперечення «Голодомору-геноциду»; натомість з боку противників тодішньої влади в політикумі й суспільстві – перехід до публічних протестів проти цієї «реставраційної» політики та до партизанських дій окремих радикальних активістів проти пам'ятників Леніну⁹¹.

⁸⁹ Грицак Я. Про «бандеризацію України»: статистика і географія Маршів Бандери. // Україна модерна. 22.01.2018. – URL: <http://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/pro-banderu>

⁹⁰ Закон України від 21.04.2011 № 3298-VI Про внесення змін до Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги. // Відомості Верховної Ради України. 2011. № 44, ст. 470.

⁹¹ Гриценко О. Президенти і пам'ять, с. 865-943.

Ані за президентства В.Ющенка, ані раніше чи пізніше в історії незалежної України, президент не був єдиним дівцем політики пам'яті, зокрема декомунізації. Свідченням цього стала скандальна історія зі спробою перенесення з центру міста Стрий на околицю «пам'ятника Воїну-визволителю» (що не був воїнським похованням).

Своїм рішенням від 10 квітня 2009 року Львівська облрада підтримала відповідне рішення Стрийської міськради щодо демонтажу пам'ятника Воїну-визволителю на центральній площі міста з його перенесенням в інше місце. У відповідь обурена Донецька облрада прийняла звернення до президента України, уряду, Верховної Ради та місцевих рад, котре з перспективи років важко оцінити інакше як конфронтаційне й погрозливе:

«Мы расцениваем подобные действия как акт искажения истории и памяти о героическом прошлом нашей Родины. Ликвидация таких памятников обесценивает человеческие жертвы, труд и лишения, которые терпело население Украины во время Великой Отечественной войны. Этот шаг может стать катализатором раскола страны и привести Украину к гражданскому противостоянию»⁹².

Цей заклик Донецької облради збігся зі спорудженням до дня народження Леніна на Луганщині з ініціативи КПУ двох нових пам'ятників Леніну – в Новосвітівці та Свердловську⁹³, попри укази В.Ющенка із завданням демонтажу пам'ятників організаторам Голодомору. Отож бачимо очевидне зіткнення двох майже несумісних бачень минулого, а також, по суті, й майбутнього України – як незалежної національної держави з власною складною історією та як невід'ємної частини «единой (советской) Родины», де роль історії виконує політична міфологія.

⁹² Донецкий облсовет считает, что демонтаж советских памятников может расколоть страну. // Корреспондент.net. 28.04.2009.

⁹³ Повалення пам'ятників Леніну в Україні (1990-2013). // Матеріал Вікіпедії – вільної енциклопедії. – URL: https://uk.wikipedia.org/Повалення_пам'ятників_Леніну_в_Україні

Недостатню рішучість декомунізаційної політики В.Ющенко деякі радикальні активісти намагалися компенсувати власними радикальними діями. Прикладом цього стало «шоу» київських націоналістичних активістів під ранок 1 липня 2009 року: побиття кувалдою пам'ятника Леніну біля Бессарабки⁹⁴.

Того ж дня ЦК КПУ зробив спеціальну заяву, в якій затаврував «вандалів», назвавши їх «фашистами, орудуючими на стремянке»⁹⁵. А місяцем пізніше відомий діяч Д.Табачник опублікував у газеті «2000» статтю «Реквием по Украине», в якій дав події біля Бессарабки таку оцінку:

«Воцарившееся после ударов молота по киевскому памятнику Ленина молчание стало без преувеличения реквиемом по демократии, гражданскому обществу и дееспособному правовому государству, без которых страна обречена пройти страшные испытания. Возможно, это реквием по Украине в целом...»⁹⁶

Свій апокаліптичний висновок Д.Табачник ґрунтував на тому, що покоцаний пам'ятник Леніну – буцімто «шедевр огромной ценности и невероятной мощи», а його автор Меркуров «принадлежит к лучшим ваятелям эпохи», позаяк «у кремлевской стены стоят пять бюстов работы Меркурова». Табачник також ствердив, що «ни в одной цивилизованной стране никогда не сносят памятники по идеологическим причинам»; робили таке тільки нацисти, та й то потай уночі, щоб не накликати народного гніву. Якщо цьому вірити, вийде, що більшість країн Європи, включно з улюбленою ним Росією, опиняються поза колом «цивілізованих», у колі «нацистів».

Побиття кувалдою київського Леніна було одним із ранніх прикладів того напівпідпільного руху, що мляво тривав протягом 2010-2013 років, а у дні «Євромайдану» набув великого розмаху, отримавши назву «Ленінопад». А відкриття кримінальної справи проти «бессарабських вандалів» спричинило те, що можна назвати

⁹⁴ На Ленине – лица нет.// Газета по-киевски. 1.07.2009.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Табачник Д. Реквием по Украине. // 2000. 6.08.2009.

спробою інституційного та програмного оформлення недержавної декомунізації в Україні. 6 липня 2009 року прес-служба ВО «Свобода» повідомила про утворення Комітету декомунізації, до якого, окрім самої «Свободи» та інших правих політичних організацій (УНА-УНСО, ОУН, ВО «Тризуб» імені С.Бандери), увійшли також Товариство «Меморіал» ім. В.Стуса, Асоціація дослідників голодоморів, «Просвіта», Студентське братство, Оргкомітет Міжнародного суду над злочинами комунізму та інші – усього близько 30 організацій⁹⁷.

Комітет декомунізації оприлюднив звернення до президента, голови уряду та голови Верховної ради України з такими вимогами:

«1. негайно припинити кримінальне переслідування учасників акції 30 червня 2009 року: М.Коханівського, А.Тарасенка, О.Задорожного, І.Срібного та Б.Франта;

2. Вилучити з Держреєстру нерухомих пам'яток... та всіх переліків пам'яток культури пам'ятники та пам'ятні знаки, присвячені вождям та діячам окупаційного комуністичного режиму;

3. Невідкладно демонтувати пам'ятники та пам'ятні знаки, присвячені особам, причетним до злочинних дій проти українського народу;

4. Змінити назви населених пунктів, вулиць, площ, установ, організацій тощо, які пов'язані з окупаційним комуністичним режимом;

5. Притягнути до відповідальності посадових осіб, які зволікали і перешкоджали виконанню указів Президента щодо ліквідації пам'ятників та пам'ятних знаків організаторам голодоморів та політичних репресій»⁹⁸.

На поверховий погляд, саме ці вимоги й були втілені через шість років у «декомунізаційних законах». Однак насправді між

⁹⁷ Комітет декомунізації вимагає демонтувати пам'ятники Леніну. // УНІАН. 6.07.2009. – URL:<https://www.unian.ua/society/240795-komitet-dekomunizatsiji-vimagae-demontuvati-pamyatniki-leninu.html>

⁹⁸ Там само.

двома документами є кілька важливих політичних відмінностей. Передусім – у зверненні Комітету декомунізації радянський режим визначено як «окупаційний» (мабуть, за прикладом країн Балтії), а не як «злочинний» за своїм характером. Іншими словами, у 2015 році законодавці не стали визнавати «все радянське – чужим, неукраїнським». Інша важлива відмінність – брак у вимогах від 6.07.2009 року будь-яких винятків із декомунізаційної заборони. Зате в «декомунізаційних законах» заборону тоталітарної (не комуністичної) пропаганди поширено також на діяльність ЗМІ, політичних партій та організацій – іншими словами, її розширено за межі політики пам'яті.

Натомість у 2009 році Комітет декомунізації не дочекався позитивної реакції на свої вимоги ані від парламенту чи уряду Ю.Тимошенко, ані навіть від президента В.Ющенка, котрий, мабуть, сприйняв новостворений Комітет, де домінували його політичні конкуренти зі «Свободи», як загрозу його іміджу головного гравця на полі «відновлення історичної правди».

Після обрання президентом В.Януковича, за логікою дедалі гострішого суспільно-політичного протистояння, радянська історична спадщина стала стійко асоціюватися не лише з давно минулим періодом СРСР, а й із владою Януковича та оточення, а також – із її московськими покровителями. Тому взимку 2013–2014 року «декомунізація» повернулася до політичного й соціокультурного порядку денного в Україні – спершу як «Ленінопад»⁹⁹, ініційований і здійснений переважно «знизу» й офіційно трактований як «вандалізм»¹⁰⁰, а роком пізніше – у формі декомунізаційного законодавства. Нова, пореволюційна влада, утвердившись по президентських і парламентських виборах 2014 року, мусила перебрати ініціативу і контроль у цій справі від різнорідних активістів.

⁹⁹ Цей процес розглянуто, зокрема, у книжці О.Гайдай «Кам'яний гість: Ленін у Центральній Україні».

¹⁰⁰ Термін «вандалізм» (в сенсі зумисного псування чужого майна) зустрічається в юридичній літературі та політичній публіцистиці, але в українському законодавстві його немає.

1.3. Зміст прийнятого політичного рішення

Детальний розгляд того, як і ким готувались і приймалися «декомунізаційні закони», зроблений у другій частині цієї книжки. Тут же лише нагадаю, що завдання «завершення декомунізації», забезпечення вільного доступу до архівів та правового засудження радянського тоталітарного режиму були поставлені в Коаліційній угоді після парламентських виборів 2014 року, що стало формальним стартом підготовки урядових законопроектів.

На початку квітня 2015 року три урядові та два депутатські законопроекти, згодом названі «декомунізаційними», надійшли до Верховної Ради, були швидко розглянуті й підтримані профільними комітетами (їх пропоновано прийняти за основу), винесені на розгляд сесії Верховної Ради 9 квітня, швидко розглянуті за спрощеним регламентом і прийняті (два депутатські, два урядові; замість урядового законопроекту про статус учасників боротьби за незалежність прийнято альтернативний проект Ю.Шухевича) – і не лише за основу, а й у цілому.

23 квітня Верховна Рада повернулася до найбільшого з ухвалених законів (про засудження тоталітарних режимів і заборону їх пропаганди та символіки) і внесла доповнення до пункту 3 статті 4, якими розширено перелік винятків, що на них не поширюється заборона тоталітарних символів¹⁰¹. Оскільки це доповнення відбулося ще до підписання законів президентом, воно формально не є зміною до раніш прийнятого закону. Наприкінці травня, по підписанні президентом, закони набули чинності. Протягом наступних трьох років до них були внесені кілька поправок, що не змінили їх концептуально чи регуляторно.

Політична опозиція, не зумівши зупинити законопроекти у парламенті, почала боротися за їх скасування через Конституційний суд. У червні 2015 року 50 опозиційних депутатів подали до КСУ кілька подань, але їм було відмовлено в провадженні

¹⁰¹ Рада внесла зміни в закон про заборону пропаганди нацизму та комунізму. // Дзеркало тижня, 23 квітня 2015. – URL: https://dt.ua/POLITICS/rada-wnesla-zmini-v-zakon-pro-zaboronu-propagandi-nacizmu-ta-komunizmu-170806_.html

(позаяк вказані ними порушення, допущені під час прийняття законів, мали регламентний, а не конституційний характер)¹⁰².

Чому опозиціонери оскаржили спосіб прийняття «декомунізаційних» законів, а не їх окремі заборонні положення, в конституційності яких багато хто сумнівався? Вочевидь, тому, що тоді самі закони зберегли б чинність, а це було б політичним програшем для опозиції та комуністів. Утім, у травні 2017 року 46 депутатів від Опоблоку підготували нове подання, цього разу щодо конституційності окремих статей закону про засудження тоталітарних режимів та заборону їх пропаганди й символів. Подання було прийняте Конституційним судом до розгляду; він не завершився ухвалою й на час написання цієї праці (осінь 2018 року).

Аналіз змісту «декомунізаційних законів» почнімо з розгляду політичної аргументації на користь їх прийняття, що міститься в преамбулі кожного з чотирьох законів. Аналізуватимемо її за допомогою відомої моделі Тулміна-Данна, що представляє зміст будь-якого публічного висловлювання у формі кількох взаємопов'язаних смислових блоків: засадничі міркування, на яких ґрунтуються дії суб'єкта; аргументи на користь пропонованого рішення; підстава (привід) для його прийняття; зміст рішення; нарешті, мета, якої збирається досягнути суб'єкт, втіливши політичне рішення¹⁰³.

Представлення наявної в преамбулах чотирьох «декомунізаційних законів» політичної, історичної та правової аргументації у форматі Тулміна-Данна подається в **Таблиці 1**. Її зміст спонукає до висновку, що ця аргументація не лише за змістом, а й за формальною структурою – доволі різна в різних законах.

Наприклад, у преамбулі закону № 314-VIII відсутнє експліцитне формулювання засадничих міркувань, на яких ґрунтувалося

¹⁰² Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» від 21 липня 2015 року № 31-у/2015, та аналогічні ухвали КСУ стосовно аналогічних подань про інші «декомунізаційні» закони.

¹⁰³ Детальний виклад підходу до аналізу документів політики пам'яті на базі моделі аргументації Тулміна-Данна – див.: Гриценко О. Президенти і пам'ять, с. 40-42.

запропоноване законом рішення, натомість у трьох інших законах ця частина преамбул доволі розвинена й різноманітна.

Немає в преамбулі закону про статус борців за незалежність також історичних аргументів (подібних до тих, що є в преамбулі закону № 315-VIII). Мабуть, розробники законопроекту (формальний автор – депутат від Радикальної партії Ю.Шухевич) не бачили потреби аргументувати пропоноване ними політичне рішення ані українському суспільству, ані комусь іншому, вважаючи право «борців за незалежність» на офіційне визнання, соціальні пільги та державний захист від «публічної зневаги» речами самоочевидними¹⁰⁴.

Натомість у преамбулах трьох інших законів бачимо розлогу аргументацію кількох типів:

- посилання на українське законодавство (у законі № 315-VIII – на Конституцію, в законі № 317-VIII – на закони про реабілітацію жертв політичних репресій та про Голодомор 1932-1933 років, що містили засудження злочинів радянського режиму);

- посилання на міжнародні правові документи – резолюції, декларації, заяви, рекомендації (у законі № 317-VIII – на 9 актів європейських структур та заяву ГА ООН; у законі № 315-VIII – на дві резолюції ООН, а в законі про доступ до архівів – на рекомендації РЄ);

- посилання на історичні події, супроводжувані їх політико-правовими оцінками, часто – новими, виразно відмінними від радянських, але зрідка – майже такими самими (як-от: «відзначаючи всесвітньо-історичне значення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні»);

- посилання на актуальні суспільно-політичні обставини в Україні (воно є лише в преамбулі закону № 316-VIII: «враховуючи підвищення інтересу суспільства до історії, а надто історії України ХХ століття»; та «усвідомлюючи, що закритість архівів стала однією з передумов анексії півострова Крим та воєнного конфлікту на території Донецької та Луганської областей»);

¹⁰⁴ Зауважу: голова УІНП В.В'ятрович так, вочевидь, не вважав, адже в полеміці на шпальтах часопису «Критика» у травні 2015 року він з легкістю нагадав кілька законів у різних країнах Європи, де визнається правомірність збройної боротьби за національну незалежність.

Таблиця 1. Політична аргументація в преамбулах «декомунізаційних законів»

Назва закону	Декларована мета	Засадничі міркування	Додаткові аргументи	Стиглий зміст
Закон України № 314-VIII Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті	Закон спрямований на визнання учасників боротьби за незалежність України у XX ст. головними суб'єктами боротьби за відновлення держ. незалежності України – борцями за незалежності України у XX столітті	Учасники визвольного руху були головними суб'єктами боротьби за відновлення державної незалежності України; їм належить особливий правовий статус і соці. гарантії	Закон також спрямований на визнання нагород та військових ступенів борців за незалежність України у XX ст., визначення напрямів держ. політики щодо відновлення, збереження та вшанування нац. пам'яті про боротьбу та борців за незалежність України у XX ст. та встановлення відповідальності за порушення законодавства про статус борців за незалежність України...	Визнання, що укр. визвольний рух був головним суб'єктом здобуття незалежності України. Значне розширення (пор. з указом № 946/09) кола структур, що боролися за незалежність, визнання за їх членами соц. пільг; відповідальність за «публічну зневагу» до учасників визвольної боротьби.
Закон України № 315-VIII Про увічнення перемог над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років...	...прагнучи розвивати та зміцнювати незалежну, демократичну, правову державу, ...з метою збереження пам'яті про перемогу над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років...	Усвідомлюючи, що II світова війна 1939-1945 рр. що розпочалася внаслідок домовленостей націонал-соціалістичного режиму Німеччини та комуністичного тоталітарного режиму СРСР, стала найбільшою трагедією людства у XX ст. зважаючи на те, що під	Відповідно до Конституції України, зокр. статті 11, яка зобов'язує державу сприяти консолідації та розвитку укр. нації, її історичної свідомості, спираючись на резолюції Ген. Асамблеї ООН від 22.11.2004 року № A/RES/59/26 та від 2.03.2010 № A/RES/64/257... ... відзначаючи всесвітньо-істор.	Відмова від концепції «Вел. Вітч. війни»; скасування норм щодо «прапора на Перемоги» та інших рад./рос. мемор. практик; визнання, що обидва тогочас. режими вчинили «численні воєнні злочини, злочини геноциду»;

<p>Закон України № 316-VIII Про доступ до архівів репресивних органів комуністичн. тоталітарного режиму 1917-1991 років</p>	<p>...3 метою недопущення повторення злочинів тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації за нац..., соціальною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками у майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення загрози незалежності, суверенітету, території цілісності та нац. безпеці України...</p>	<p>час II світової війни націонал-соціалістичним та комуністичним тоталітарним режимами на тер. України вчинено численні злочини проти людяності та людяності, воєнні злочини та злочини геноциду, внаслідок чого Україні та Укр. народowi було завдано величезних втрат... та зважаючи на необхідність пост. пкльування про ветеранів війни, учасників визв. руху та жертв нацизму.</p>	<p>...успішества до історії, а надто історії України ХХ ст.; ...враховуючи складність проблем, пов'язаних з доступом до архівів репресивних органів комуніст. тоталіт. режиму, що дяли на тер. сучасної України, суперечливими вимогами щодо прозорості і секретності та захисту права на приватність... беручи до уваги Рекомендацію Коміт. міністрів Ради Європи стосовно європейської політики доступу до архівів № R(2000)13; усвідомлюючи, що закритість архівів стала однією з</p>	<p>згадки про «учасників визвольн. руху» поруч із ветеранами та жертвами нацизму; розширення дефініції пам'ятки II св.. війни, що охороняється.</p>	<p>Гарантування державою вільного доступу до архівів колишніх репресивних органів СРСР.</p>
---	---	--	--	---	---

Закон України № 317-VIII Про засудження комуністичного та націонал-соціалістич. (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки	...дбаючи про забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина, прагнучи розвивати і зміцнювати незалежну, демократичну, правову державу, керуючись статтею 11 Конституції України, яка зобов'язує державу сприяти консолідації та розвитку українці, її історичної свідомості, з метою недопущення повторення злочинів комуністичного та націонал-соціаліст. тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації за нац., соціальною, класовою, етнічною, расовою або іншими ознаками у майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення	сприяти запобіганню конфліктам та ворожнечі у суспільстві; Керуючись Заг. декларацією прав людини, беручи до уваги резолюції ПАРС № 1096 (1996) від 27.06.1996 щодо ліквідації спадщини колишніх комуніст. тоталіт. режимів, № 1481 (2006) від 26.01.2006 щодо не обхідності міжнар. засудження злочинів тоталіт. комуністичних режимів, № 1495 (2006) від 12.04.2006 щодо боротьби з відродженням нацистської ідеології, № 1652 (2009) від 29.01.2009 щодо відношення до пам'ятників, що мають суперечливу історичну інтерпретацію у державах-членах РС, резолюцію Парл. Асамблеї ОБСЄ SC (09) 3R від 29.06.2009 щодо неприпустимості звеличення тоталітарних режимів, відкриття істор. та політичних архівів, вивчення тоталітарної спадщини та підвищення	перед-умов анексії Криму та воєнного конфлікту на тер. Донецької та Луганської обл. ...враховуючи засудження у 1991 р. Законом України "Про реабілітацію жертв політ. репресій на Україні" політ. репресій, що здійснювалися протягом 1917-1991 р. комуністичним тоталітарним режимом на тер. України, відмежування від методу держ. терору в управлінні державою, притаманного комуніст. тоталітарному режиму, і проголошення намірів неухильно сприяти відновленню справедливості та усуненню наслідків свавілля і порушення громад. прав, враховуючи визнання Законом "Про Голодомор 1932-1933 років в Україні" Голодомору... геноцидом Укр. народу, засудження злочинних дій тоталітарного режиму СРСР, спрямованих на організацію Голодомору, наслідком якого стало знищення мільйонів людей, руйнування соц. основ Укр. народу та його вікових традицій, духовної культури та етнічної самобутності, а також	Визнання злочинним нацистського та радянського режимів; заборона їх пропаганди й символів; кримінальна відповідальність за її порушення; визначення законом «графіка» демонтажу рад. монументів та перейменувань пропагандистських рад. топонімів, із відповідальністю за його невиконання.
---	--	---	---	---

	<p>загрози незалежності, суверенітету, територіальності та національній безпеці України</p>	<p>інформованості громадськості, декларацію Європарламенту від 23.09.2008 щодо проголошення 23 серпня днем пам'яті жертв сталінізму і нацизму, резолюцію Європарламенту від 23.10.2008 в пам'яті про Голодомор – штучний голод в Україні 1932-1933 років, резолюцію Європарламенту від 2.04.2009 року щодо європейської свідомості та тоталітаризму, Спільну заяву з нагоди 70х роковин Голодомору прийняту на 58-й сесії ГА ООН.</p>	<p>встановлення постановою Апел.суду Києва 13 січня 2010 р. факту причетності вищого керівництва СРСР, УРСР та компартії до організації Голодомору 1932-1933 рр...</p>	
--	---	---	--	--

- загальні юридичні та політичні міркування, переважно сформульовані в шаблонний спосіб («усвідомлюючи, що архіви є невід’ємним і незамінним елементом історичної спадщини Українського народу»; «зважаючи на необхідність постійного піклування про ветеранів війни, учасників визвольного руху та жертв нацизму»; «дбаючи про забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина» тощо).

Порівнюючи, які типи аргументів і в якій кількості використані в кожному з аналізованих законів, можемо припустити, що розробникам закону № 315-VIII особливо залежало на закріпленні в національному законодавстві нових, нерадянських історико-політичних оцінок Другої світової війни, а розробникам закону № 317-VIII – на переконанні європейських партнерів України у правомірності й легітимності засудження тоталітарного радянського режиму та заборони його пропаганди.

Інша ситуація – з артикулюванням цілей кожного з «декомунізаційних законів». Розробники закону № 314-VIII сформулювали їх аж шість, від суто політичної, визначеної не без тавтологічної рекурсії (визнання учасників боротьби за незалежність... борцями за незалежність) – до соціально-допомогової (надання згаданими борцям соціальних гарантій). Іншими словами, визначення мети прийняття політичного рішення було підмінене резюмуванням змісту рішення.

Цілком інакшу картину маємо в законах № 315-VIII та 317-VIII. У їхніх преамбулах визначення мети мають загальниково-риторичний характер, більше того – майже дослівно збігаються, хоча зміст та предмет регулювання цих законів – доволі різні. Виглядає, що розробники чи то мали поважні проблеми з артикулюванням стратегічної мети обох законів, чи то не надали цьому артикулюванню великого значення, тож просто списали одні в одних шаблонну орнаментальну фразу про «недопущення повторення злочинів тоталітарних режимів, будь-якої дискримінації... у майбутньому, відновлення історичної та соціальної справедливості, усунення загрози незалежності, суверенітету, територіальній цілісності та національній безпеці України».

Стисло огляньмо зміст ключових положень чотирьох законів.

Закон України № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»: визнав злочинними два тоталітарні режими, нацистський та радянський, і встановив кримінальну відповідальність за їх пропаганду, за виготовлення й публічне використання їх символіки. До такої пропаганди віднесено виправдання злочинів радянського режиму у ЗМІ, в ході виборчих кампаній, у програмах і символіці політичних партій тощо. До тоталітарних символів віднесено не лише свастику, серп і молот, а й радянські герби та прапори, пам'ятники та топоніми – із винятками для пам'ятників та топонімів, «пов'язаних з опором і вигнанням нацистських окупантів з України або з розвитком української науки та культури». Винятки зроблено також для використання тоталітарних символів у наукових працях, музейних експозиціях, мистецьких творах, приватних колекціях тощо.

Прикінцевими положеннями закону № 317-VIII визначено «графік декомунізації», тобто терміни, до яких «тоталітарні символи» (пам'ятники, топоніми) мали бути усунуті з публічного простору, та відповідальні органи влади, що мали це забезпечити.

Визначення «символіки комуністичного тоталітарного режиму», що дається в пункті 1.4 статті 1, дало привід для контроверсій. Там ідеться про «пам'ятники, пам'ятні знаки, написи, присвячені особам, які обіймали керівні посади в комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), ...керівні посади у вищих органах влади та управління СРСР, УРСР, інших союзних або автономних республік, органах влади та управління областей, міст республіканського підпорядкування, працівникам радянських органів державної безпеки всіх рівнів», а також назви населених пунктів, вулиць, площ, підприємств і установ, «у яких використані імена або псевдоніми» того самого кола осіб, тобто партійних і радянських керівників, починаючи з районного/міського рівня, та працівників каральних органів усякого рівня.

Вочевидь, розробники хотіли показати: ми не прагнемо усунути з публічного простору пам'ять про всіх, хто заслужив ушанування від радянської держави, визнаної тепер злочинною, а тільки тодішніх керівників та їхніх чекістсько-гебістських посіпак. А на практиці виявилось, що значна частка радянських топонімів присвячена більшовицьким та радянським активістам, які не мали керівних посад, а також зарубіжним комуністичним діячам. Та й серед письменників і воєначальників є несимпатичні постаті...

Спроби, з одного боку, усунути також ці топоніми, керуючись духом «декомунізаційних» законів та, з іншого боку, не перейменовувати їх, керуючись буквою пункту 1.4 статті 1 закону № 317-VIII, стали як не причиною, то приводом численних конфліктів, про які піде мова у другій частині цієї праці.

Прикінцеві статті закону містили зміни до 15 інших законів (про місцеве самоврядування, про президентські, парламентські та місцеві вибори, політичні партії, ЗМІ, до адміністративного й кримінального законодавства). Водночас змін до пам'яткоохоронного законодавства не передбачено, хоча в законі йшлося про демонтаж об'єктів, що мали статус пам'яток.

Уже на стадії розгляду законопроекту юристами Верховної Ради вказано на низку недоліків: сумнівну конституційність норм про заборону пропаганди тоталітарних режимів та введених законом обмежень для кандидатів і політичних партій у виборчому процесі; нечіткість визначення згаданої пропаганди, суперечність між процедурою декомунізації в цьому законі та положеннями закону про місцеве самоврядування та інші¹⁰⁵.

Після прийняття законів парламентом критики розвинули зазначені юридичні претензії¹⁰⁶, деякі з них навіть побачили в

¹⁰⁵ Висновок Головного науково-експертного управління ВР України на проект Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» (реєстр. № 2558 від 06.04.2015 р. внесеного народними депутатами України О.Ляшком, В.Сюмар, Г.Гопко та ін. – URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54670

¹⁰⁶ Див., напр.: Яворський В. Аналіз закону про заборону комуністичних символів. // Харківська правозахисна група. 01.05.2015 – URL: <http://khp.org/index.php?id=1430493970>

«декомунізаційних законах» не вирішення наявної проблеми, а нову проблему, навіть загрозу мало не для кожного в Україні:

«Небезпека цих законопроектів полягає в тому, що *під егідою популярної мети* парламент вводить у дію низку розмитих норм, які не лише ускладнюють дискусію довкола обраної теми, але й ставлять під загрозу тривалого ув'язнення будь-яку особу за нейтральне чи описове згадування подій радянської доби, прирівнюючи його до тяжких злочинів. Тобто насправді в зоні ризику перебуває кожен, хто ризикне зачепити цю тему»¹⁰⁷.

Показово, що подолання серйозної проблеми (чи навіть загрози національній безпеці) цитовані автори називають «популярною метою». А коректність їхніх закидів можна оцінити, ознайомившись із текстом закону й задавшись питанням: чи *публічне заперечення або виправдання злочинного характеру тоталітарних режимів* нічим не відрізняється від «нейтрального чи описового згадування подій радянської доби»?

Ще страхітливішу картину негативних наслідків «декомунізаційних законів» намалював В.Піховшек:

«Представьте себе, что учитель скажет слова о героизме прототипов Павки Корчагина. Согласно новому ЗД (*«закону про декомунізацію» – О.Гр.*), этим он будет отрицать преступность действий комсомольцев, как активистов “*куністичного тоталітарного режиму*”. И учитель сам станет преступником»¹⁰⁸.

Мало того, на переконання Піховшека, логічним наслідком визнання радянського режиму злочинним буде загальний «переділ власності» через зливу позовів про повернення колись конфіскованого радянським режимом майна. Навряд чи він при цьому брав до уваги, що більшість серед тих, хто постраждав від радвлади, становили не якісь заморські буржуї, а українські селяни – об'єкт колективізації, а багато їхніх нащадків уже скористалися можливістю одержати земельні наділи. Утім, метою прогнозів

¹⁰⁷ Дронова К., Стадний С. Декомунізаційні закони: пропозиція правок.

¹⁰⁸ Піховшек В. Разве справедливо, что Украине сейчас вместо «декоммунизации» втюхивают «бандеризацию»? // Народный корреспондент. 11.05.2015. – URL: <http://nk.org.ua/politika/argumentyi-pochemu-petr-poroshenko-doljen-ne-podpisyvat-zakonyi-o-dekommunizatsii-6264>

Піховшека, вочевидь, було не сумлінне оцінювання наслідків, а залякування читача.

Деякі критики, зокрема К.Дронова і Є.Стадний, запропонували також власний проект змін до «декомунізаційних законів», які на той час іще не набули чинності¹⁰⁹. Одна із ключових їхніх пропозицій – замість заборони «заперечення злочинного характеру» тоталітарних режимів запровадити заборону на заперечення їхніх конкретних злочинів, позаяк:

«У світовій нормотворчій практиці не існує криміналізації заперечення “злочинного характеру”, натомість застосовують заборону й покарання саме за заперечення або тривіалізацію конкретних злочинів. Тому ми пропонуємо замінити заборону заперечення чи виправдання “злочинного характеру” на заборону заперечення чи виправдання власне злочинів цих режимів. У зв’язку з цим ми пропонуємо додати до тексту перелік цих злочинів, ґрунтований на напрацюваннях директора Харківської правозахисної групи Є.Захарова»¹¹⁰.

Принагідно нагадаю, що Нюрнберзький трибунал визнав злочинними такі *організації*, як НСДАП та СС, а не лише засудив конкретні злочини конкретних нацистів¹¹¹. Натомість ознайомлення з доданим у пропозиціях Дронової-Стадного списком злочинів радянського режиму спонукає до запізнілої поради авторам: краще б вони ґрунтувалися не на напрацюваннях Є.Захарова, а на працях сучасних істориків. Бо немає в тім списку ані агресії більшовицької Росії проти визнаної нею УНР у січні 1918 року, ані примусової колективізації та розкуркулення, ані масових розстрілів арештованих при наближенні німців улітку 1941 року, ані згадки про системні порушення прав людини в СРСР у 1950 – 1980-х роках (чи хоча б починаючи з 1975 року, коли СРСР уже був юридично пов’язаний Гельсінськими угодами).

¹⁰⁹ Дронова К., Стадний Є. Декомунізаційні закони: пропозиція правок.

¹¹⁰ Там само.

¹¹¹ Тут можна додати: і не став розглядати таких злочинів, як розв’язання війни у вересні 1939 року (бо СРСР був проти, як співучасник цього розв’язання), а також масового знищення мирного населення шляхом бомбардувань, бо в цих злочинах лідерами були західні союзники.

Отож маємо справу, знову-таки, з критикою не стільки юридичною, скільки світоглядною: автори «правок», услід за харківським правозахисником, по суті, залишилися на ідеологічних позиціях горбачовської «перебудови»: вони готові визнати окремі кричущі злочини радянського режиму, але не злочинність усієї системи, побудованої на ідеях «диктатури пролетаріату», на зневазі до прав і свобод людини, на підпорядкуванні їх цілям створення комуністичної утопії.

Інша пропозиція Дронової-Стадного стосується корекції заборони на використання радянської символіки. Вони пишуть:

«Подібні законотворчі пастки існували в законодавстві низки постсоціалістичних країн, допоки їх оскаржували до органів конституційного контролю – внаслідок скарг заборони символіки було скасовано. ...Будь-який символ сам по собі не є проявом суспільної небезпеки, підбурюванням до агресії чи образою. Тільки сукупність дій особи, яку супроводжує умисел спровокувати суспільство демонструванням того чи того символу, може потенційно бути небезпечною... Саме тому ми пропонуємо... заборонити використання символіки лише в тих випадках, коли таке використання має на меті виправдати, схвалити чи відновити згадані режими або ж заперечити, применшити чи виправдати їхні злочини»¹¹².

Приклад «постсоціалістичних країн», як відомо, застарів. У Польщі від квітня 2016 року діє закон про заборону пропаганди тоталітарного устрою через назви публічних об'єктів та пам'ятники (можливо, інспірований українським прикладом). Про його скасування на разі не йдеться. Та й в інших країнах заборони комуністичної символіки встигли по кілька років попрацювати, доки у конституційних судів дійшли до них руки, але тоді вже небезпеки повернення до комуністичного режиму в країнах Центральної Європи не було.

Натомість семіотичний аргумент («символ сам по собі не є... підбурюванням до агресії чи образою») є культурологічним непорозумінням. Адже *символ*, тим паче загальновідомий, на відміну від *зображення самого по собі*, передбачає стійку асоціацію з певними

¹¹² Дронова К., Стадний С. Декомунізаційні закони: пропозиція правок.

вартостями, поняттями, подіями, зокрема – й такими, що саме вже публічне нагадування про них через демонстрування символу стає для когось образою або погрозою, а тому інколи забороняються. Наприклад, на батьківщині гасла «свобода, рівність, братерство» діє заборона на насіння хіджабу в навчальних закладах (бо це порушує засаду світськості французького суспільства), й вона не супроводжується необхідністю доводити, що якась школярка одягла хіджаб з екстремістською чи антисоціальною метою.

Нарешті, пропонована Дроновою-Стадним правка до статті 4. Замість буцімто неякісного чинного механізму *«загальна заборона конкретних радянських символів плюс перелік винятків»* пропонується буцімто якісний: «Виготовлення, поширення, а також публічне використання символіки комуністичного тоталітарного режиму... з метою виправдати, схвалити чи відновити згадані режими або з метою заперечити применшити чи виправдати їхні злочини заборонено». Такий «удосконалений» регуляторний механізм насправді є значно менш дієвим, ніж чинний. Адже, щоб він працював, треба в кожному випадку публічного розмахування червоним прапором або роздавання політичних листівок із серпом та молотом доводити в суді брехливість заяви порушника, що він не виправдовував радянський режим, а виражав стурбованість зубожінням українських трударів.

К.Дронова та Є.Стадний пропонували також вилучити із прикінцевих положень закону № 317-VIII обмежувальні зміни до виборчого законодавства, бо такі обмеження можна запроваджувати лише через зміни в Конституції. Можливо, й так – ясність у цьому питанні має принести давно очікуване рішення Конституційного Суду на подання депутатів від «Опоблоку». Але в такому разі відповідних обмежень для кандидатів і партій, схильних публічно виправдовувати тоталітаризм, у нашому законодавстві досі не було б, як досі нема Січеславської чи Дніпровської області. Це був би той описаний Дж. Кіном випадок, коли демократія, громадянське суспільство нездатні контролювати самопаралізуючі, антидемократичні чинники, ними самими підживлені¹¹³.

¹¹³ Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення. – К.: «К.І.С.», 2000, с. 55.

Натомість цілком логічною є пропозиція зробити розмір кримінальної відповідальності за використання тоталітарної символіки «співрозмірним принаймні 300 статті Кримінального кодексу, що регулює... ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства та жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість і дискримінацію»¹¹⁴, тобто істотно його зменшити. Однак у загальному пафосі статті К.Дронової та Є.Стадного, в сукупності їхніх правок ця розумна пропозиція потонула.

Чи не єдиним із критиків «декомунізаційних» законів, хто приділив істотну увагу тим положенням, що стосуються саме пам'ятників/пам'яток, став С.Руденко. У чималій статті¹¹⁵ він вказав на низку недоліків закону № 317-VIII, інтерпретуючи деякі його моменти доволі своєрідно. Зокрема, він дивується, що в законі №317-VIII жодного разу не згадується Закон «Про охорону культурної спадщини», адже це буцімто означає, що перший закон «фактично ігнорує» другий. Однак трохи далі він із того ж самого факту не згадки робить висновок, що між двома законами немає колізії, а тому, щодо пам'ятників радянським діячам, не вилучених із реєстру пам'яток, діють не вимоги закону №317-VIII про їх демонтаж, а вимоги пам'яткоохоронного закону, котрий їх оберігає і не дає «деконструювати» (за його виразом):

«...відмовившись від регламентації правовідносин, що можуть виникати при застосуванні декомунізаційного закону щодо нерухомих пам'яток, автори закону уникли і юридичних колізій. Іншими словами, ігнорування пам'яткоохоронного законодавства не викликає його суперечності із меморіальним законом. Отже, норми пам'яткоохоронного законодавства формально діють паралельно із декомунізаційним законом. [...] Іншими словами, якщо у декомунізаційному законі не регламентовано пам'яток радянської доби, таким чином, щодо них діє норма Закону України

¹¹⁴ Дронова К., Стадний Є. Декомунізаційні закони: пропозиція правок.

¹¹⁵ Руденко С. Б. «Декомунізаційний» закон на сторожі збереження нерухомих пам'яток. // Праці Центру пам'яткознавства. – К.: 2016. № 30, с. 283-300.

“Про охорону культурної спадщини”, який не передбачає демонтажу пам’яток як такого»¹¹⁶.

Хоча незгадування в одному законі про інший – це норма, а не якась девіація (бо навіть в новому правовому акті дублювати вже чинний), але колізія між двома законами таки існує, позаяк у жодному з них не сказано, що демонтаж пам’ятки (її перенесення з публічного простору в якесь інше, «менш публічне» місце) – це не пошкодження чи руйнування. Щось таке намагався витлумачити публіці та місцевій владі голова УІНП В.В’ятрович, але ані він, ані УІНП як відомство не уповноважені тлумачити законодавство. Та проти такого тлумачення не заперечувало Мінкультури, тому в ході декомунізації згадану колізію розуміли саме так, і пам’ятники знімали незалежно від їх статусу.

С.Руденко також вказав на суперечності в самому тексті закону – наприклад, ним встановлено, що демонтажу не підлягають твори мистецтва (зокрема, монументального), якими є також радянські пам’ятники, котрі, згідно з іншими положеннями цього закону слід демонтувати¹¹⁷. З цього Руденко робить висновок, що не можна демонтувати навіть ті монументи, яких не включено до реєстру пам’яток, бо вони є творами мистецтва. Як тут не згадати пісуар М.Дюшана та заяви сучасних арт-знавців, що: «Anything can be art».

Ще одне критичне відкриття С.Руденка має трохи анекдотичний характер. Проаналізувавши прикінцеві положення згаданого закону й пролічивши місяці, що відведені місцевому самоврядуванню, а потім – головам ОДА на прийняття рішень про демонтаж та перейменування топонімів, він робить висновок, що після «дедлайну» пам’ятників уже можна не демонтувати:

«Іншими словами, якщо Київський міський голова, який одночасно є головою КМДА, не прийняв відповідного рішення між 6 і 9 місяцем із часу набуття чинності “меморіальним” законом, відповідне питання, відповідно до встановленого законом порядку більше не повинно підніматися»¹¹⁸.

¹¹⁶ Руденко С., цит. праця, с. 289.

¹¹⁷ Там само, с. 295.

¹¹⁸ Там само.

Насправді все навпаки: після невиконання вимог закону у встановлені терміни відповідальна особа стає правопорушником і несе кримінальну відповідальність за тоталітарну пропаганду. Але й тут українська реальність різнилася від законів: навіть у Києві досі є «недекомунізовані» радянські монументи (як-от «арсенальська гармата»), але про слідство проти посадовців КМДА в цій справі щось не чути.

Закон України № 314-VIII «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті» (колишній альтернативний проект Ю.Шухевича) уперше забезпечив офіційне визнання державою українського визвольного руху, мало того – визнав саме його (а не контрольовану комуністами Верховну Раду УРСР зразка 1991 року) головним суб'єктом здобуття незалежності. Закон містить перелік організацій та формувань, визнаних учасниками визвольного руху, котрий засвідчує значне розширення (в порівнянні з указом президента № 946/09) кола інституцій та рухів, визнаних такими, що боролися за незалежність: від Української Центральної Ради – до Народного Руху за перебудову (серед них – УПА та ОУН, без поділу на фракції). Однак закон № 314-VIII, на відміну від відхиленого урядового законопроекту, не містить ані чітких критеріїв для надання фізичній особі статусу борця за незалежність, ані конкретних форм соціального захисту для таких борців. Контроверсійними стали положення закону, якими оголошено протизаконним «заперечення правомірності» боротьби за незалежність України, та встановлено відповідальність «згідно з чинним законодавством» (тобто адміністративну) за публічне зневажливе ставлення до учасників цієї боротьби. Однак найголосніші протести, зокрема в Польщі, викликали включення ОУН та УПА до переліку борців за незалежність – бо це, мовляв, є виправдання вчинених ними злочинів¹¹⁹.

¹¹⁹ Див.: «Відкритий лист науковців та експертів-українознавців щодо так званого «Антикомуністичного закону» Президентові України Петру Олексійовичу Порошенку та Голові Верховної Ради України Володимирі Борисовичу Гройсману» // Критика, квітень 2015. – URL: <https://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavtsiv-shchodo-tak-zvanoho>

Закон України № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років» замінював собою, скасувавши, попередній закон «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» (зокрема, контроверсійні доповнення до нього 2011 року, відомі як «Закон про Прапор Перемоги»). Він ознаменував офіційну відмову України від радянської міфологізованої концепції «Великої Вітчизняної», про необхідність чого вже давно говорили принаймні деякі науковці¹²⁰; містив визнання того, що обидва тоталітарні режими в ході війни вчинили в Україні численні воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид. У тексті закону немає згадок про УПА (котру, згідно з позицією багатьох політичних та суспільних сил, слід було б визнати «воюючою стороною» в тій війні) – є натомість різні переліки категорій осіб, що їх належить вшановувати: «ветерани війни, учасники визвольного руху та жертви нацизму» (преамбула, стаття 1), а також «учасники та жертви Другої світової війни 1939-1945 рр.» (статті 2 і 4). Чи з усього цього випливає, що УПА визнається учасницею Другої світової війни, незрозуміло.

Закон наголосив необхідність дбайливого ставлення до пам'яток Другої світової війни (водночас розширивши їх дефініцію, порівняно з раніше чинною – щодо «пам'яток Великої Вітчизняної»¹²¹), підтвердивши тим виведення цієї частини радянської спадщини поза рамки декомунізаційного демонтажу. Збережено також норму з попереднього «кучмівського» закону щодо

¹²⁰ Лисенко О. Подолання «міфу війни» або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики. // УІДЖ, 2015. № 2, с. 4 – 21; Зайцев О. Війна мітів про війну в сучасній Україні. // Критика, 2010. Число 3-4, с. 16-17; Гриневич В. А. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса. 2011. № 4, с. 111-127; та інші.

¹²¹ У статті 4 до таких віднесено всі військові поховання періоду війни (1939-1945), всі пам'ятники, «що увічнюють пам'ять про події Другої світової війни 1939-1945 рр., їх учасників та жертв». Отже, до таких пам'яток належать, зокрема, могили розстріляних у 1939-40 рр. польських офіцерів та тисяч в'язнів НКВД, розстріляних улітку 1941 року при підході німців.

«недопущення фальсифікації історії» війни, але це положення – не заборона з відповідальністю за порушення, а одна із «форм увічнення перемоги». Самих «форм увічнення перемоги» тепер стало шість – замість кільканадцяти в попередньому законі (зокрема, зникло скандальне «використання копій Прапора Перемоги», запроваджене в 2011 році).

Можна говорити про новий офіційний дискурс Другої світової війни, що його пропонують цей закон та виданий раніше указ президента № 169/2015 від 24.03.2015 «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни». Детальніше цей дискурс буде розглянутий у наступному розділі.

Закон України № 316-VIII «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» мав забезпечити – вже на законодавчому рівні, а не завдяки політиці виконавчої влади, як у 2004-2009 роках, – відкритість архівної інформації згаданих репресивних органів, що їх законом визначено (стаття 2) як «органи комуністичного тоталітарного режиму, які діяли на території України у 1917-1991 роках, застосовували засоби і методи державного примусу і терору стосовно конкретних осіб або груп осіб з політичних, соціальних, класових, національних, релігійних або інших мотивів, діяльність яких характеризувалася численними фактами порушення прав людини». До таких органів законом віднесено колишні ЧК, ДПУ, НКВД/МВС, МДБ, КДБ, ГРУ, «трійки», «СМЕРШ», ГУЛАГ і навіть радянські Наркомюст/Мінюст, прокуратуру, «нарсуди» та трибунали. Справді, якщо увесь радянський режим засуджено як злочинний, то усі його «органи правосуддя» логічно трактувати як репресивні.

Основний регуляторний зміст нового закону можна звести до такого пункту статті 4:

«2. Держава гарантує вільний доступ до архівної інформації репресивних органів з урахуванням особливостей, встановлених цим Законом».

Здавалося б, що може людина демократичних поглядів заперечити проти вільного доступу до архівів? Та одержав критику

й цей закон, хай і у мляво-скептичній тональності. Ось, наприклад, погляд на цю справу Г.Касьянова:

«Уявлення про те, що архіви щось серйозно додадуть в розуміння минулого, в певному сенсі має підстави. Будь-який історик, який пише про минуле, має попрацювати в архівах... Що стосується того, що архіви призведуть до пізнавальної революції, – це, звичайно, наївний позитивізм»¹²².

Касьянов додає, що доступ до документів радянських архівів після 1991 року (як відомо, доволі обмежений) мало змінив у зроблених раніше висновках західних «советологів» про радянський режим. Сумнівна теза. Адже без розкриття радянських архівів влада СРСР, а потім Росії, мабуть, і далі б заперечувала організований характер Голодомору, пакт Ріббентропа-Молотова, розстріли в Катині та інші злочини. Як відомо, деякі західні «советологи» також раніше заперечували деякі з цих фактів, посилаючись саме на брак документальних доказів.

Бачимо також підміну цілей: гарантування державою вільного доступу до пострадянських архівів мало на меті не так «пізнавальну революцію» для професійних істориків, як забезпечення громадянських прав та «перехідного правосуддя» для тих, хто постраждав від радянського режиму, для їхніх родин, для всього суспільства. Адекватне уявлення про злочини радянського режиму має для сучасних українців не лише пізнавальний характер.

Курйозний закид до закону № 316-VIII висунув В.Расевич:

«Невдалим моментом цього закону є намагання зібрати під омофором УІНП всі архіви. Зауважу лише, що під такий гігантський архів нема ні коштів для перевезення документів, ні будівель, ні потенціалу для їхнього впорядкування»¹²³.

Отже, Расевич чомусь вирішив, що вивести архіви радянських каральних органів з-під адміністративного підпорядкування сучасних «силових» відомств означає перемістити їх до іншого

¹²² Куріна А. Історик Георгій Касьянов.

¹²³ Расевич В. У вільній декомунізованій державі. Про монополізацію політики пам'яті в Україні. // Zaxid.net, 23.05.2016. – URL: https://zaxid.net/u_vilniy_dekomunizovaniy_derzhavi_n1392642

приміщення, яке ще треба побудувати. Такий аналіз закону можна було б і не коментувати, однак це ще не все: Расевич розкрив «негативну тенденцію», що таїться під критикованою нормою закону:

«...претензію УІНП на монополію у проведенні політики пам'яті. Ця тенденція проявилася ще в момент голосування за закони Верховною Радою. Фактично, не було експертного обговорення, а тих депутатів, хто посмів критично висловитися про слабкі місця в проектах законів, публічно оголосили противниками декомунізації»¹²⁴.

Для обґрунтування цього викриття Расевичеві не потрібні факти (як-от ті, що декомунізація справді має чимало політичних противників, зокрема й у парламенті; що «всесильному» УІНП не вдалося навіть провести свій проект закону про статус учасників боротьби за незалежність, що експертне обговорення – то не публічна дискусія/сварка в інтернеті, а обговорення проектів у комітетах і науково-експертних підрозділах парламенту, котре таки мало місце), адже він не стільки аналізує реальні правові акти й політичні процеси, скільки будує міфологічний наратив про зловмисних декомунізаторів із «групи В'ятровича» (детальніше про це – в розділі 2.4).

Підсумуймо політико-дискурсивні, регуляторні й меморіалізаційні новації, що їх принесли «декомунізаційні закони».

Дискурсивні:

засуджено як злочинні радянський і нацистський режими, натомість боротьбу за незалежність України визнано правомірною, і ключовим чинником здобуття незалежності в 1991 році;

запропоновано новий офіційний дискурс щодо Другої світової війни, нові історико-політичні оцінки її подій та учасників.

Регуляторні:

встановлено заборону (з низкою винятків) пропаганди тоталітарних режимів та публічного використання їхньої символіки, зокрема – в публічному просторі, у ЗМІ, у діяльності партій,

¹²⁴ Расевич В., цит. праця.

у виборчому процесі, з кримінальною відповідальністю за її порушення;

визнано протиправним заперечення правомірності боротьби за незалежність України, встановлено відповідальність за публічну зневагу до її учасників;

унормовано вільний доступ до архівів радянських репресивних органів;

ініційовано та унормовано кампанію з демонтажу радянських пам'ятників та перейменування радянських топонімів, визнаних тоталітарною пропагандою.

Меморіалізаційні:

де-факто вилучено з масиву пам'яток радянського періоду, що охоронялися державою, тисячі об'єктів, визнаних пропагандою тоталітаризму;

сформульовано нові засади державної політики щодо українського визвольного руху та щодо Другої світової війни; запропоновано нові ритуали й нову символіку пам'ятних подій;

розширено масив пам'яток періоду Другої світової війни, що охороняються державою.

1.4. Можливі альтернативні способи вирішення проблеми

Серед викладених нижче альтернативних підходів до розв'язання проблем, що спричинили появу «декомунізаційних» законів, одні – продиктовані узвичаєними методами аналізу публічної політики, інші – домислені до певної концептуальної цілості на матеріалі пропозицій, що фігурували у виступах та публікаціях критиків згаданих законів.

«Лишити все, як було»

Найочевидніша альтернатива – не приймати жодного декомунізаційного законодавства, лишити все, як було досі. По суті, до цього зводилася критика з боку багатьох «експертів», місцевих і зарубіжних. Наприклад, сумнозвісний майстер «журналістських розслідувань» В.Піховшек у травні 2015 року закликав «отменить законы», бо вони – це «шаг с далеко идущими последствиями,

чого, я допускаю, скорее всего, не понимает Порошенко и точно не предполагали ни голосовавшие за закон, ни его разработчики»¹²⁵.

А німецький знавець українських справ А.Умланд тоді ж писав:

«Принятие Верховной Радой и подписание президентом известных законов о декоммунизации – печальное событие. Этот внутри- и внешне-политический ошибочный шаг – не столько выражение стремления Украины ограничить свободу слова и скрыть темные стороны истории украинских ультранационалистических движений военного времени.

Эта законодательная ошибка, как и другие подобные ляпы, которые сегодня совершаются в Украине и других постсоветских странах, является следствием не этической патологии, а недостатка профессионализма вовлеченных специалистов»¹²⁶.

А те, що подібні «ошибочные шаги» в посткомуністичних країнах стали наслідком реальних проблем, що існували саме в таких країнах, а не на Заході (тож і професіоналів із вирішення цих проблем на Заході шукати годі), залишається без коментаря. Закиди А.Умланда до української політики декомунізації можемо умовно поділити на гріхи та помилки. Гріхи – це, наприклад, «стремление ограничить свободу слова и скрыть темные стороны истории», або «этическая патология». Натомість «политическая ошибка» або ж «ляп» – це вже саме ухвалення законів. Ця помилка є наслідком «недостатка профессионализма» в українських (та інших східно-європейських) урядовців і політиків. Вдаючись до метафори з актором Сталлоне, котрий тільки удає боксера, а боксувати не вміє, Умланд зверхньо роз'яснює, чим справжні (західні? – *О.Гр.*) професіонали різняться від несправжніх (тобто українських?): «справжні» ніколи б не ухвалили закону, що засуджує комуністичний режим і забороняє комуністичну пропаганду, але злочинів ОУН-УПА не засуджує. Тут був би доречним

¹²⁵ Пиховшек В., цит. праця.

¹²⁶ Умланд А. Сильвестр Сталлоне как боксер, или Эффект зрелищности. По поводу законов о декоммунизации и экспертной среде в Украине. // Новое время, 28 мая 2015. – URL: <https://nv.ua/opinion/umland/silvestr-stallone-kak-bokser-ili-effekt-zrelischnosti-50871.html>

переконливий, професійний прогноз наслідків такого *не-рішення* в суспільно-політичних умовах України 2015 року, однак його Умланд не пропонує. Можливо, тому, що навести переконливий приклад з історії західних демократій навряд чи вдасться: адже там, де був при владі нацизм, була й денацифікація.

Спробуємо ж зробити замість Умланда прогноз наслідків його пропозицій – уявити внутрішньо- та зовнішньо-політичні ефекти відмови української влади від ухвалення декомунізаційного законодавства. Передусім – це означало б не відсутність процесу декомунізації, а його подальше тривання у стихійному, «партизанському» річищі, що окреслилося взимку 2013-2014 року, та самоусунення держави з цієї справи. У Західній та Центральній Україні це не надто вплинуло б на перебіг процесу, хіба що зробило б його аритмічним і менш контрольованим. Натомість на Сході та Півдні, де в багатьох місцевих радах після виборів 2014 року більшість зберегли колишні «регіонали», таке самоусунення держави з процесу політичної боротьби за символічний простір, вочевидь, сприймалося б місцевими українськими патріотами як зрада їхніх пореволюційних сподівань. Поляризація між «декомунізованою» більшістю України та вперто-советською меншістю не зменшилася б, а навпаки, увиразнилася. А брак довгоочікуваного офіційного визнання державою боротьби УПА оцінили б на Заході України у схожий спосіб – як зраду їхніх пореволюційних сподівань.

Міркування, що брак вільного доступу до архівів практично не вплинув би на історичну науку, нам уже відомі з інтерв'ю Г.Касьянова. Однак у тому самому інтерв'ю він висловлює іншу цікаву думку:

«У мене було багато матеріалів (*одержаних з архівів КДБ – О. Гр.*), і якби я опублікував їх на початку 1990-х років, як зараз кажуть, це була б “бомба”. Але я свідомо цього не зробив, бо як фахівець знаю: це може бути фальшивка, спеціально розроблена операція, і тоді я просто стану її учасником»¹²⁷.

Виходить, що використання матеріалів з архівів КДБ не тільки не дає користі, а й шкодить. Тут мимовільна іронія – в тому, що

¹²⁷ Куріна А. Історик Георгій Касьянов.

Касьянов, уже в ХХІ столітті, як автор сумнозвісної книжки «Danse macabre», фактично став (сподіваюся, мимохить) запізнлим співучасником «контрпропагандистської» операції «Фарисеї», що її затіяло республіканське КДБ у 1987 році, аби нейтралізувати публікації на Заході матеріалів комісії Конгресу США про Голодомор в Україні (радянські історики, а також підготовувані з СРСР «прогресивні науковці» на Заході мали доводити, що всі ці матеріали – то фальшивки, інспіровані ЦРУ та націоналістичною діаспорою з метою підриву радвлади)¹²⁸. Але ж без розкриття архівів КДБ ми б досі не знали, що була така операція «Фарисеї»...

Можливо, найменшим було б розчарування в суспільстві, якщо зректися офіційної відмови від міфології «Великої Вітчизняної війни», адже вона, як показують соціологічні опитування¹²⁹, й далі є популярною. Але тоді залишився б чинним сумнозвісний

¹²⁸ Голова КДБ УРСР С.Муха в доповідній записці першому секретарю ЦК КПУ В.Щербицькому в березні 1987 р. писав: «Комитетом госбезопасности республики... осуществляются спец. мероприятия, направленные на срыв развязанной зарубежными центрами ОУН под руководством ЦРУ антисоветской кампании по поводу пресловутого “искусственного голода на Украине в 1932-1933 гг.” (операция “Фарисеи”). В этих целях по оперативным каналам в средства массовой информации США и Канады были продвинуты аргументированные материалы, разоблачающие фальсификации об “искусственном характере голода”, компрометирующие членов комиссии конгресса США... и лже-свидетелей, использованных в созданной оуновцами кинофальшивке “Жатва отчаяния” (бывший германский консул в Киеве, связанный со спецслужбами английский журналист, отщепенцы П.Григоренко, Л.Копелев и др.). ...В еженедельнике “Нью-Йорк таймс бук ревю” помещена рецензия, в которой автор книги “Жатва скорби” Р.Конквест обвиняется в тенденциозности, так как его аргументация “искусственного характера голода” основана на доказательствах, навязанных украинскими националистами». – Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. // «3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» – Київ–Харків, 2011. № 1 (36), с. 82-83.

¹²⁹ Див.: Результати соціологічного опитування, проведеного в рамках проекту «Започаткування Національного діалогу в Україні. Січень-червень 2015. – Київ: МЦПД, 2015, с. 28-33. З цих методологічно небездоганих матеріалів видно, що 82% респондентів позитивно оцінили подію, названу «перемога СРСР у війні 1941-1945 років проти Третього Рейху». Оскільки ж про ставлення до перемоги союзників над нацизмом у Другій світовій війні респондентів не питали, то такий результат свідчить радше про совковий субстрат світогляду укладачів питальника.

«Закон про Прапор Перемоги», впровадження якого в 2011-2013 роках породило конфлікти й сутички принаймні на Заході України, а після 2014 року вони поширилися б і на інші регіони. Та й без ініціювання в суспільстві переосмислення періоду Другої світової війни вся політика декомунізації навряд чи могла б досягти своєї головної мети – формування критичного ставлення українського суспільства до радянського періоду.

Складніше із зовнішньополітичними наслідками «декомунізаційних» законів та/або їх відсутності. Часи, коли українська влада боялася гнівної реакції Росії на її історико-політичні рішення, вже минули, та й «київська хунта» зрозуміла: якщо Росії потрібен привід для агресивних дій, вона легко створить його сама, а якщо таких дій на певний час не заплановано, то їх і не буде, хоч би як українці «героїзували» Бандеру чи засуджували Сталіна. Отже, вважати, що неприйняття «декомунізаційних» законів поліпшило б стосунки з Росією – це наївність на межі патології. Натомість невдалими виявилися спроби української влади «умом понять» Польщу. Українські урядовці й парламентарії, мабуть, сподівалися, що польська влада й суспільство, як європейці, зрозуміють: визнання того, що ОУН і УПА легітимно боролися за незалежність України, не означає виправдання чи забуття вчинених їхніми членами злочинів¹³⁰. Можливо, така аргументація спрацювала б для лібералів-прагматиків на кшталт Д.Туска та Б.Коморовського, якби вони не брали в розрахунок настроїв польського суспільства, що в ньому десятиліттями виховувалася ненависть до «різунів-бандерівців» та ностальгія за «втраченими Кресами». Натомість сьогодні при владі у Варшаві – люди, які ставляться до таких настанов із великою симпатією. Утім, уважніший погляд на польську критику українських «декомунізаційних» законів, зокрема ту обставину, що роком пізніше Сейм Польщі прийняв аналогічний правовий акт¹³¹,

¹³⁰ Вочевидь, такими наївними сподіваннями пояснюється розгляд декомунізаційних законопроектів у той день, коли у Верховній Раді побував і виступив президент Польщі Б.Коморовський.

¹³¹ «Закон від 1 квітня 2016 р. про заборону пропаганди комунізму чи іншого тоталітарного ладу через назви організацій, будівель, об'єктів та споруд публічного використання, а також пам'ятники» // Dziennik Ustaw z 2916 r., poz. 744. – URL: <http://www.dziennikustaw.gov.pl/du/2016/744/1>

дозволяє зробити висновок: чи не єдиним елементом української декомунізації, проти якого заперечує Польща, є визнання ОУН і УПА, але без згадки про них увесь закон № 314-VIII фактично втрачав би політичний сенс, а про ціну такого невизнання ОУН і УПА вже йшлося вище.

Нарешті, переоцінили західні й місцеві ліберальні експерти (А.Умланд, Г.Койнаш, підписанти відкритого листа до президента Порошенка) очікувану негативну реакцію з боку офіційного Заходу на наявні в «декомунізаційних» законах обмеження свободи самовираження, діяльності ЗМІ та політичних партій. По суті, окрім польського Сейму, на українських парламентаріїв «насварилася пальчиком» тільки Венеціанська комісія – орган авторитетний, але не надто впливовий. На той час лідери великих європейських демократій уже настільки втягнулися в стримування російської агресії на Донбасі (до якої додалася ще й інформаційна агресія проти багатьох західних країн), що усвідомили: сварити чи карати Україну за те, що вона використовує у протистоянні агресії й гібридній війні обмеження свободи пропагандистської діяльності проросійських сил – принаймні непрактично.

Тож після двох років декомунізації Україна отримала від ЄС не остракізм, а безвізовий режим. Отже, повна відмова від декомунізаційного законодавства принесла б Україні доволі примарні іміджеві здобутки при значно вагоміших політичних втратах.

Ліберальна альтернатива

Окрім альтернативи «бездіяльної», були запропоновані й конструктивні. Передусім – це, сказати б, ліберально-проєвропейська альтернатива. У загальних рисах вона полягає в тому, що декомунізація в принципі потрібна, але ухвалені 9.04.2015 закони є «неєвропейськими», а тому їх треба заветувати, а потім – розробити і прийняти інші, якісніші, більш європейські. Зокрема, В.Кулик, переконливо покритикувавши противників декомунізації, висловив свою пропозицію так:

«...ухвалені 9 квітня закони – неякісні й великою мірою неєвропейські – президент, на мою думку, мав би заветувати,

вказавши статті, що потребують перегляду, і доручивши якнайшвидше підготувати нові версії, що враховуватимуть висловлені в громадському обговоренні зауваги. Хоча чимало українців неминуче сприймуть цей відступ як відмову від декомунізації, краще зробити цю важливу справу трохи пізніше, але відповідніше до декларованої мети наближення до Європи»¹³².

На жаль, він не вказав, які з численних і різнорідних зауваг до законів треба врахувати, і на які саме європейські зразки орієнтуватися. Адже самі ініціатори та прихильники декомунізації часто посилалися на німецьке денацифікаційне законодавство, досі чинне. Інші цілком європейські зразки – це Польща, де услід за Україною прийняли схожий декомунізаційний закон, або Угорщина, де відомий захисник європейських християнських цінностей Віктор Орбан нещодавно оголосив довоєнного диктатора Міклоша Хорті національним героєм, а також урочисто відкрив будинок-музей хортістського міністра освіти Куно фон Клебельсберга, котрий був не лише німецьким графом, угорським патріотом, реформатором освіти, але й переконаним антисемітом¹³³.

Отже, загальні заклики до вищої якості та європейськості важко назвати конструктивними пропозиціями. Але були й такі. Судячи з опублікованих пропозицій змін (не скасування) «декомунізаційних» законів, запропонованих їхніми ліберальними критиками (наприклад, Катериною Дроною і Єгором Стадним¹³⁴ або Оксаною Шевель¹³⁵), ця альтернатива, на мою думку, зводиться до кількох «виправлень помилок» у законах:

- по-перше, усунути недемократичні заборони пропаганди тоталітарних режимів та їх символів (зокрема ті, що стосуються виборчого процесу), замінивши їх значно вужчою забороною

¹³² Кулик В. Про неякісні закони та нечутливих критиків.

¹³³ Orbán rehabilitates Horthy. June 27, 2017. – URL: <https://visegradpost.com/en/2017/06/27/orban-rehabilitates-horthy/>

¹³⁴ Дронова К., Стадний Є. Декомунізаційні закони: пропозиція правок.

¹³⁵ Шевель О. Щоб відповідати європейським стандартам, закони «про декомунізацію» потребують змін. // Українська правда. 7.05.2015. – URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2015/05/7/7066721/0>

цільового використання радянської символіки саме «з метою виправдання злочинів радянського режиму»;

- по-друге, вилучити ОУН і УПА («ультранационалистические движения военного времени») із переліку організацій, які боролися за незалежність України, та зняти заборону на заперечення правомірності боротьби за незалежність, бо це й так очевидно (за Г.Касьяновим);

- по-третє, утриматися від офіційного визнання злочинним усього радянського режиму, бо над ним не було суду, аналогічного до Нюрнберзького процесу, а лише констатувати його загально-відомі злочини¹³⁶.

Спробуймо уявити, що здобув би і що втратив би процес декомунізації від таких «виправлень помилок».

Практичні (організаційні) здобутки: виконавчій владі та прокуратурі не довелося б моніторити процес декомунізації символічного простору, поведінку партій і кандидатів на виборах та контент ЗМІ щодо наявності пропаганди й символів тоталітаризму.

Практичні втрати: за необхідності доводити в суді злочинну мету будь-якого випадку радянської пропаганди та без чіткого механізму відповідальності за порушення закону увесь процес декомунізації якщо не зупинився б цілком, то був би так само млявим, регіонально фрагментованим і нерезультативним, як і демонтаж пам'ятників організаторам Голодомору в 2008–2009 роках.

Політичні здобутки: не було б негативної реакції польського Сейму, Венеціанської комісії, А.Умланд, Дж.П.Химки та інших «уболівальників української демократії». Щодо усунення «загрози європейській перспективі» України, то після 2016 року (британського референдуму про «Брексіт», погрози санкцій проти Угорщини, Польщі та Італії як порушників засадничих норм ЄС)

¹³⁶ Такий аргумент бачимо у згаданому вище колективному листі західних науковців до президента П.Порошенка з вимогою ветоувати два з чотирьох декомунізаційних законів, а також – у пропозиціях Дронової-Стадного, із доданням переліку злочинів радянського режиму.

проблематичним стало вже саме майбутнє Євросоюзу *as we know it*, тож питання членства України, на мою думку, надовго втратило практичний зміст.

Політичні втрати: зражені сподівання мільйонів прихильників пореволюційної української влади (про що говорить В.Кулик), і то не лише на Заході, але й на Сході України; значно активніша діяльність проросійських (і власне російських) сил в Україні. Тому виправлене згідно з ліберальними рецептами декомунізаційне законодавство втратило б на дієвості й ефективності, а проблеми, що їх мало б вирішувати його впровадження, та породжені цим загрози, збереглися б якщо не цілком, то переважною мірою.

Це, звісно, не означає браку юридичних і політичних помилок у законах, що їх варто б виправити.

Дзен-альтернатива: зміни мають прийти зсередини

Можна сформулювати інший різновид альтернативної політики, теж ліберальної в багатьох рисах – умовно назвемо її *дзен-альтернативою*, бо стрижнем її є буддійська максима, часом приписувана нинішньому далай-ламі: «*Change starts from within*»¹³⁷.

Суть цієї альтернативи в тому, що саме суспільство має критично переоцінити радянське минуле, сформувати в колективній свідомості нові оцінки подій і особистостей, а держава – не нав'язувати «згори» готові оцінки, лише допомагати суспільству в цій нелегкій справі.

Переваги такого підходу – в тому, що, як прийнято вважати, знання про минуле, одержані через добре написану наукову чи популярну книжку, через талановито зроблений фільм або телепередачу, тим більше, коли їх авторами є авторитетні в суспільстві особи, викликають більшу довіру й засвоюються краще, ніж офіційні оцінки історичних подій та постатей, «доведені» до громадян через президентські укази, парламентські постанови чи закони.

¹³⁷ Transform Your Life: Lasting Change Starts from Within / Tiny Buddha – URL: <https://tinybuddha.com/blog/lasting-change-starts-from-within-transform-your-life/>

А недоліки в тому, що найбільший ефект на суспільну свідомість справляють не найчесніші, найвідповідніші «історичній правді» чи принаймні фактам книжки, фільми, телепередачі, а найсенсаційніший мас-культурний продукт історичної тематики, поширений найпотужнішими каналами масової комунікації. У нашому випадку вирішальне значення донедавна мала та обставина, що в інформаційно-культурному просторі України і на її книжковому ринку домінували російські або контрольовані російським і проросійським капіталом ЗМІ й бізнес-структури. Вони наповнювали його «історичним» продуктом, що афірмував ностальгійно-радянські, а почасти одверто антиукраїнські історичні стереотипи й настанови.

Отже, без потужної державної підтримки історичних досліджень, українського книговидання, кінематографії, просвітницьких проєктів для телебачення й інтернет-простору, така неурядова діяльність практично не має шансів на успіх, але й за наявності підтримки її вплив майже не виходить поза межі тієї частини суспільства, яка вже має виразну українську національну ідентичність чи принаймні їй симпатизує. Натомість для іншої частини суспільства потрібні такі важелі впливу, від яких їй важко «відключитися», а це дають державна політика щодо історичної освіти й активна політика пам'яті.

Усе це – не умоглядні гіпотези, а висновки, зроблені на підставі аналізу політики пам'яті українських президентів у недавньому минулому¹³⁸. Адже насправді дослідницьку й просвітницьку діяльність різні неурядові дієвці у сфері історичної пам'яті – історики, краєзнавці, письменники, журналісти, кінематографісти, різноманітні структури громадянського суспільства – ведуть в Україні ще з років горбачовської «перебудови». Видано сотні академічних монографій та науково-популярних книжок, тисячі наукових і популярних статей, присвячених ключовим моментам і контроверсійним подіям української історії, від гетьманування Виговського й Мазепи, Конотопської та Полтавської битв – до Голодомору, боротьби УПА й дисидентського руху. Але істотні

¹³⁸ Гриценко О. Президенти і пам'ять.

зміни у ставленні суспільства до певних подій відбувалися, як правило, лише тоді, коли згадана подвижницька праця підкріплювалася активною політикою держави, як-от у випадку визнання Голодомору і вшанування його жертв.

Можливо, недержавні дієвці якось не так вели свою діяльність, не ті послання формували, не ті медії використовували, не на ту аудиторію орієнтувалися? Іншими словами, чи можна істотно вдосконалити цю альтернативну/неурядову політику, аби збільшити її ефект, не вдаючись до рішучої активізації політики державної, зокрема – у формі декомунізаційного законодавства?

Своєрідний начерк такої удосконаленої політики запропонував відомий історик Ю.Шаповал, відповідаючи на запитання про те, як можна примирити патріотичну більшість українського суспільства з «ватною» меншістю в їхньому ставленні до минулого. Його пропозиція складається з трьох пунктів, і перший – це уникання чорно-білого підходу до історії, героїзації та демонізації:

«Найперше, і що мені здається найважливіше, це відсутність будь-якої ідеалізації. Ніхто не повинен ідеалізувати жодну зі сторін. Ми не повинні ідеалізувати Українську Повстанську Армію, чи повоєнне українське націоналістичне підпілля. Але ми не повинні ідеалізувати й тих українців, які були в армії Червоній. Бо коли виходить, що одні воювали за дійсне визволення України, а інші зображуються як колаборанти, то ніколи в історії не буває все так однозначно»¹³⁹.

Наступний ключовий момент – це забезпечення повноти історичної інформації для суспільства, а також її збалансованості:

«Другий крок – це наявність інформації. Люди часто від незнання створюють якісь стереотипи. Тут багато важить позиція істориків, які можуть персоніфікувати загальники. Скажімо, УПА – це конкретні люди. Ми можемо розповідати про їхні злочини, і ми можемо розповідати про злочини радянських солдатів, які грабували все на світі, коли у вересні 1939-го прийшли голодні й босі на Західну Україну, що вони там витворяли. Або Червона

¹³⁹ Шаповал Ю. Ресурс для перейменувань у Києві величезний.

Армія в Берліні, коли згвалтували понад мільйон німецьких жінок. Отже, можна лише про це розповідати, а можна все-таки бачити інші сторони, інші грані. Зробивши ці два важливі кроки, можна сподіватися, що примирення станеться»¹⁴⁰.

Нарешті, третій момент стосується держави як суб'єкта політики:

«А роль держави зводиться до модерування. Держава не повинна нав'язувати згори якісь однозначні підходи»¹⁴¹.

Ця пропозиція, ясна річ, має шкіцеподібний, напів-імпровізований характер, тож у ній не знайшли відображення кілька важливих обставин політичного й культурного характеру, котрі значно ускладнюють її втілення.

Передусім – в історії людства ще не було такого, щоб якась культура цілком відмовилася від створення постатей осяяних героїв і чорних лиходіїв. Нереально очікувати такого й у сучасній Україні, коли багато хто з істориків, письменників, сценаристів вважає, що сьогодні нам потрібні не стільки збалансовані історичні розвідки, скільки позитивні рольові моделі видатних борців за волю України.

Друге зауваження – щодо стереотипів. Вони породжуються не стільки браком інформації, скільки її надмірністю для пересічної людини, нездатністю, а то й небажанням усю її перетравити, схильністю натомість задовольнятися зручними, звичними, заспокоїливими стереотипами, здебільшого – засвоєними ще в дитинстві. Тому наївно сподіватися, що поширення об'єктивних, не сфальсифікованих радянською чи російською агітпроп-історіографією знань про минуле України автоматично зруйнує давно створені негативні стереотипи. У свідомості частини громадян, особливо молодих, мабуть, таки зруйнує, але залишаться сотні тисяч, а то й мільйони інших – тих, хто підваження звичних зі школи стереотипів сприймає як особисту кривду, «наругу над святощами».

Нарешті, з цитованого інтерв'ю Ю.Шаповала не цілком ясно, якими мають бути функції держави-модератора, що вона може й

¹⁴⁰ Шаповал Ю. Ресурс для перейменувань у Києві величезний.

¹⁴¹ Там само.

чого не повинна робити. Утім, у тому-таки інтерв'ю Ю.Шаповал оцінює політику декомунізації як необхідну, хоча й запізнілу років на двадцять. Отже, держава-модератор – це не пасивний, безсторонній посередник, тим більше, що в публічних дискусіях про минуле України, які вона «модерує», й досі залишаються учасники «зі сторони», котрі мають дуже потужні голоси і доволі небезпечний для майбутнього незалежної України репертуар. Тож «модератор» має подбати, аби вони не заглушили всіх інших голосів – байдуже, ліберально-збалансованих чи «героїзаційних».

Отже, *дзен-альтернатива*, аби мати шанси на успіх, повинна бути не альтернативною до декомунізації політикою, а радше її доповненням.

Радикальна альтернатива

Ще один підхід, альтернативний принаймні почасти, можна назвати *радикальною декомунізацією*. Перший начерк такої політики, радикальнішої за «декомунізаційні закони», вже згадувався вище – це набір вимог створеного у липні 2009 року Комітету декомунізації¹⁴². Ці вимоги, як ми знаємо, передбачали: визнання радянського режиму «окупаційним», позбавлення всіх радянських пам'яток статусу пам'яток із наступним їх знесенням, а також – перейменування міст і вулиць з радянськими назвами. Винятків для пам'яток Другої світової війни, для її меморіалізованих учасників, для діячів науки й культури там не було. Не було й пропозиції вільного доступу до архівів (адже в 2009 році вільний доступ до архівів СБУ де-факто існував) та визнання українського визвольного руху. Мабуть, згаданий Комітет вважав, що це – цілком окрема від декомунізації справа. Формально воно так, але це робило їхні пропозиції суто негативними, «деструктивними», позбавленими концептуальної повноти й позитивної противаги, а також – суспільної збалансованості (якої декомунізаційному законодавству від 9.04.2015 додавав закон «Про увічнення перемоги над нацизмом...»).

¹⁴² Комітет декомунізації вимагає демонтувати пам'ятники Леніну. // УНІАН, 6.07.2009. – URL: <https://www.unian.ua/society/240795-komitet-dekomunizatsiji-vimagae-demontuvati-pamyatniki-leninu.html>

Натомість після доволі результативної кампанії перейменувань і демонтажу радянських монументів, у публічних дискусіях, різні їх учасники окреслили принаймні два шляхи радикалізації. Зокрема, на думку І.Лосева, Ілька Лемка, деяких працівників УІНП (як-от Б.Короленка¹⁴³), слід визнати й втілити у практику той факт (на їхній погляд), що радянське – тотожне російському, а тому декомунізація має означати дерусифікацію:

«Радянське – це не що інше, як російське. Між радянським і російським треба поставити знак рівності. Російська імперська мімікрія у перипетіях ХХ століття, аби не зникнути, вигадує „радянське”, а тепер „євразійське”, сором'язливо приховуючи те, що це всього-на-всього тупо російське»¹⁴⁴.

На підтвердження цих думок І.Лемко згадує невдах-білоемігрантів, закордонних агентів КГБ, які тепер стали агентами ФСБ, цитує Путіна, відомого захисника «правдивої» історії А.Дюкова, місцевого проросійського журналіста С.Лозунька та інших інтелектуалів, а насамкінець робить висновок, що: «ми вже з ними ніколи не будемо „братями”. І це має бути головним підсумком декомунізації і – зрештою – дерусифікації»¹⁴⁵.

Прихованими росіянами для І.Лемка є й українські комуністи, адже «...сучасний український комунізм виявився абсолютно протилежним своїм класичним засадам. КПУ – партія, яка базується не на класовій, а націоналістичній ідеології, – це тупо партія російського етнічного й етнокультурного націоналізму (доказів посібництва російським окупантам – хоч греблю гати), така собі партія російського земляцтва»¹⁴⁶.

Іншу зміну декомунізаційних наголосів – з антикомуністичних на антиімперські – пропонував М.Рябчук, для якого постколоніальна перспектива сучасного становища України вже стала традиційною:

¹⁴³ У Дніпрі підтримали перейменування області на січєславську. – URL: memory.gov.ua/news/u-dnipri-pidtrimali-pereimenuvannya-oblasti-na-sicheslavsku

¹⁴⁴ Лемко Ілько. Декомунізація = дерусифікація.

¹⁴⁵ Там само.

¹⁴⁶ Там само.

«Комунізм як політична ідеологія давно вже не є для сучасних українців ані загрозою, ані спокусою, ... а лише прикриттям російської імперської гегемонії»¹⁴⁷.

Які практичні висновки для державної політики мали б випливати зі статті Ілька Лемка, сам він не пояснив. Трохи більш зрозуміло, що мала б практично означати зміна політичного курсу в бік «деколонізації» – вочевидь, поширення норм декомунізаційного законодавства також на «всю досоветську російсько-імперську спадщину в Україні, від Суворова й Кутузова до Столипіна й Денікіна»¹⁴⁸. Почасти таку «радикалізацію» вже здійснили депутати Київради, перейменували столичні вулиці Суворова й Кутузова. Але де має пролягти межа цієї боротьби з імперською спадщиною, після якої вона перетвориться на політику викорінення етнічно російського в символічному просторі?

Що сучасна влада Росії, значна частина російських наукових і культурних еліт, усього російського суспільства ототожнюють Росію з СРСР, схильні виправдовувати, а то й заперечувати злочини радянського режиму, це нині вже річ відома. Але звідси не випливає, що так само поведяться всі етнічні росіяни в Україні та що слід перетворити тутешню декомунізацію на дерусифікацію, тобто намагатися позбутися елементів історичної спадщини за національною, а не політичною ознакою.

Є й інші застереження до описаних «радикальних» пропозицій. Вважати комуністичне минуле України цілковитим породженням російського панування, без жодного місцевого коріння – це ігнорування відомих фактів. Не варто заперечувати й популярність (а отже, небезпеку) ліво-популістських, анти-ринкових та анти-елітистських світоглядних настанов (а отже, й лівих ідеологій, що їх живлять) у сучасній бідній і неспокійній Україні.

Хоча декомунізація в постсоветській Україні принаймні почасти обертається деколонізацією (і з огляду на ідентичність колишньої метрополії – дерусифікацією), це не означає, що вся російська спадщина в Україні має, за порадою Ілька Лемка, ототожнюватися з радянською, тоталітарною, і що її збереження

¹⁴⁷ Рябчук М. Декомунізація чи деколонізація? с. 112.

¹⁴⁸ Рябчук М. Цит. праця, с. 113.

унеможливить формування української політичної ідентичності. Навпаки – з огляду на те, що в Україні живуть кілька мільйонів етнічних росіян, із яких зовсім не більшість є «ватниками», політика узаконеної «дерусифікації» не допомогла б, а радше зашкодила б формуванню у них такої ідентичності¹⁴⁹.

Правовою підставою заборони пропаганди й символів тоталітарних режимів стали їхні загальновідомі злочини. А що має стати правовою підставою для заборони – чого, власне? – пам'ятників видатним росіянам, називання вулиць їхніми іменами?¹⁵⁰ Якщо підстава – національність об'єктів демонтажу, то як бути з тими статтями Конституції України, що забороняють дискримінацію за національною ознакою?

Інший напрямок радикалізації вимальовується з виступів та оцінок тих, хто закликає до усунення принаймні деяких радянських військових меморіалів (котрі, як відомо, виведені законом поза рамки декомунізації).

Прикладом такої радикалізації є звернення до КМДА кільканадцяти молодіжних організацій, переважно націоналістичних, 1 серпня 2016 року (коли відведені законом терміни для демонтажу комуністичних монументів уже збігли) з вимогою терміново, до Дня незалежності, демонтувати ще 86 об'єктів – пам'ятників, меморіальних дощок, елементів декору публічних будівель, станцій метро тощо. Список об'єктів додавався до звернення¹⁵¹. Були в тому списку кілька вже згаданих нами недемонтованих монументів, були й раніше не згадані (як-от

¹⁴⁹ Хоча сьогодні Україна законодавчо запровадила обмеження на імпорт культурного продукту з Росії як держави-агресора, але ці санкційні заборони обмежені часом тривання агресії й не спрямовані проти російськомовного культурного продукту, створеного в самій Україні.

¹⁵⁰ Перейменування окремих вулиць, що носили імена російських діячів – Кутузова, Суворова тощо, – мало місце в Києві останніми роками, але відбувалося лише щодо окремих «імперських» топонімів і не на виконання «декомунізаційного» закону, а відповідно до права місцевих рад давати вулицям нові назви на власний розсуд. А це зовсім інший політичний інструмент.

¹⁵¹ Від Кличка вимагають до 24 серпня декомунізувати 86 об'єктів – Батьківщину-матір, арку Дружби народів, Щорса, Вагута та ін. // Новинарня, 1.08.2016. – URL: <https://novynarnia.com/2016/08/01/vid-klichka-vimagayut-do-24-serpnya-dekomunizuvati-86-ob-yektiv-batktivshhinu-mativ-arku-druzhibi-narodiv-shhorsavatutina-ta-in/>

меморіальні дошки більшовицьким діячам М.Володарському, В.Затонському, І.Лепсе, Ф.Ленгніку), але переважну більшість склали пам'ятники й меморіальні дошки радянським генералам, маршалам, полковникам та іншим героям «Великої Вітчизняної», що їх насправді не треба було демонтувати відповідно до «декомунізаційних законів». Однак автори звернення, посилаючись саме на ці закони, звинуватили КМДА в тому, що вона «свідомо ігнорує і затягує процеси демонтажу таких об'єктів в місті».

Свою вимогу терміново демонтувати пам'ятники й меморіальні дошки М.Ватутіну, М.Кирпоносу, С.Ковпаку, Д.Карбишеву, М.Бурмистенку, П.Жмаченку, А.Гречку, П.Рибалку, Зої Космодем'янській, академіку І.Білодіду, царському міністру С.Вітте, героям війни 1812 року М.Кутузову і М.Раєвському та іншим «антиукраїнським діячам» вони пояснили необхідністю «уникнути випадків стихійної декомунізації в місті»¹⁵².

Інший приклад – кампанія за демонтаж спорудженого у 1970-х роках «Меморіалу Воїнської Слави» у Львові, де немає воїнських поховань. У роки незалежності місцева влада провела косметичну «десоветизацію» меморіалу: старий напис на монументі («Слава Советской Армии – победительнице») замінили спершу на «Переможцям над фашизмом», пізніше – на «Переможцям над нацизмом»¹⁵³.

Одначе це задовольнило далеко не всіх. Навесні 2017 року виникла ініціативна група з кільканадцяти активістів (серед них – поет, колишній політ'язень Ігор Калинець), котра почала вимагати демонтажу радянського монумента відповідно до «декомунізаційних» законів. Особливий інтерес становлять їхні аргументи – а серед них є правові, історичні, естетичні й політичні. Наприклад, поет Ігор Калинець заявив журналістам:

¹⁵² Від Кличка вимагають до 24 серпня декомунізувати 86 об'єктів – Батьківщину-матір, арку Дружби народів, Щорса, Ватутіна та ін. // Новинарня, 1.08.2016. – URL: <https://novynarnia.com/2016/08/01/vid-klichka-vimagayut-do-24-serpnya-dekomunizuvati-86-ob-yektiv-batkivshhynu-mativ-arku-druzhbi-narodiv-shhorsavatutina-ta-in/>

¹⁵³ Руїна комунізму: Монумент слави чи ганьби? // Львівський портал, 12 листопада 2017 – URL: <https://portal.lviv.ua/news/2017/12/11/ruyina-komunizmu-monument-slavi-chi-ganbi>

«Одна сатана поборолa іншу, але це ще не означає, що це наше національне свято, що ми маємо шанувати цю перемогу... Цей монумент не представляє собою ніякої художньої цінності. А якщо хтось вважає, що там є щось художнє, то його можна перенести у музей. Його робили художники Львівської академії мистецтв, серед них в живих залишився один, і він не протестує проти того, щоб монумент прибрали. Та й навіть якби протестував – для цього є закон про очищення від комуністичних символів»¹⁵⁴.

Кажучи, що День перемоги – «не наше свято», Калинець вочевидь мав на увазі під «нами» не всіх українців, а лише «справжніх». Мабуть, і закон № 316-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом...» для нього – «несправжній декомунізаційний», тому має витіснитися з патріотичної свідомості. Політичних аргументів додав інший член ініціативної групи, колишній боєць добровольчого батальйону «ОУН» Антон Петрівський:

«Ми зараз ведемо війну проти Кремля. А цей монумент був поставлений за вказівкою Москви, щоб позначити свою територію. Те, що він продовжує стояти біля військової Академії, яка виховує нові офіцерські кадри для цієї війни, – це ганебно»¹⁵⁵.

Директор Музею жертв окупаційних режимів «Тюрма на Лонцького», Р.Забілий визнав – «декомунізаційна» заборона тут не працює, але це не проблема:

«Монумент слави на Стрийській не підпадає під пряму дію закону про декомунізацію. Цей закон не може передбачити всіх випадків... Але він цілком може бути демонтований за рішенням львівської громади, тобто депутатів міськради. Я в цьому не бачу жодної проблеми. Хіба, можливо, комусь схочеться на цьому питанні спекулювати, здобути якісь політичні дивіденди... Він [монумент] де-юре є символом, встановленим на честь вигнання нацистів з території Львова, Західної України... Однак є і інша конотація, яка спонукає до того, щоб він був демонтований. Але рішення має прийматися депутатами»¹⁵⁶.

¹⁵⁴ Руїна комунізму: Монумент слави чи ганьби? // Львівський портал, 12 листопада 2017 – URL: <https://portal.lviv.ua/news/2017/12/11/guyina-komunizmu-monument-slavi-chi-ganbi>

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Там само.

Зауважу, що приймати рішення про демонтаж меморіалу «на честь вигнання нацистів з території Львова» місцевій раді не дає інший «декомунізаційний» закон – № 316-VIII, згідно з яким (стаття 4) меморіал є пам'яткою Другої світової війни й охороняється державою, а його руйнування тягне відповідальність перед законом. Отже, аби здійснити цю львівську ініціативу, треба чи то порушити декомунізаційне законодавство, чи то змінити його – якимось «прорідивши» масив воєнних пам'яток, що охороняється державою, в чому цитовані діячі «не бачать жодної проблеми».

Насправді проблема від такої радикалізації була б, і немала (вочевидь, її усвідомленням продиктоване було вилучення воєнних меморіалів з-під дії закону № 317-VIII та прийняття Закону «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні»): навіть у Західній Україні значна частина суспільства негативно сприйняла б демонтаж воєнних монументів, а в інших регіонах негативне ставлення домінувало б, переростаючи в протести. Доречно зауважити: навіть контрольований правими партіями Сейм Польщі, ухвалюючи згаданий вище закон від 1 квітня 2016 р. «Про заборону пропаганди комунізму чи іншого тоталітарного ладу...», зробив винятки для пам'ятників, розташованих на цвинтарях, при інших похованнях, а також записаних до реєстру пам'яток (стаття 5а, п. 3).

Отже, оглянуті нами альтернативні рішення виявляються, принаймні на думку автора цієї книжки, гіршими за «неякісне» рішення, прийняте Верховною Радою України 9 квітня 2015 року. Одні – фактично не вирішували б констатованої вище проблеми, інші – полишали б її вирішення на стихійні суспільні сили, ще інші – намагаючись зробити декомунізацію ефективнішою, насправді породжували б нові, не менш серйозні проблеми в суспільстві. Це, втім, не означає, що прийняте владою рішення – оптимальне, позбавлене серйозних недоліків. Далі ми спробуємо їх описати й оцінити.

1.5. Оцінювання прийнятого рішення як акту державної політики

В аналізі державної політики оцінювання політичного рішення зазвичай здійснюється на підставі так званих стандартних критеріїв (політична та організаційна здійсненність рішення, його збалансованість у сенсі врахування інтересів ключових дієвців, результативність у досягненні цілей, ефективність – як співвідношення досягнутих результатів із понесеними втратами)¹⁵⁷. Тож перейдімо до такого оцінювання чотирьох «декомунізаційних законів» та їх впровадження.

Політична здійсненність

Уже згадувалися спроби українських державних інститутів (зокрема, президента В.Ющенка та деяких депутатів), окремих політичних і суспільних сил, навіть окремих регіонів України вирішити проблеми декомунізації. Певні локальні успіхи мали місце, однак їх системне вирішення до 2014 року неминуче виявлялося *нездійсненим політично*: бракувало то більшості в парламенті на підтримку відповідних законопроектів, то нормальної співпраці президента й уряду в практичному впровадженні рішень, прийнятих президентськими указами. Єдиним важливим успіхом на цьому напрямі, хай частковим, стало законодавче визнання Голодомору 1932-1933 років геноцидом українського народу й наступне рішення Апеляційного суду Києва щодо організаторів Голодомору.

Унаслідок виборів 2014 року в Україні вперше сформувалася парламентська більшість, здатна не лише визнати боротьбу УПА, відкрити архіви каральних органів і засудити радянський тоталітарний режим, а й заборонити його пропаганду та символіку в публічному просторі.

Однак на початку 2015 року політична здійсненність декомунізації, тобто – ймовірність прийняття розроблених законів була, мабуть, сумнівною для їхніх ініціаторів, тому заради надійної

¹⁵⁷ Пал, Леслі А. Аналіз державної політики. – К.: Основи, 1999. 418 с.

підтримки з боку неурядових фракцій авторство двох із чотирьох законопроектів віддали «радикалам»¹⁵⁸, а самі закони, всупереч рекомендаціям профільних комітетів, ухвалили одразу, без поправок, хоч би яких доречних. Та невдовзі до політичних сил, що забезпечили прийняття «декомунізаційних» законів, повернулася впевненість: 27 квітня парламент вніс поправки до контроверсійних положень закону № 317-VIII (розширив перелік винятків із заборони на тоталітарну символіку), наступного місяця президент П.Порошенко підписав усі чотири закони, проігнорувачи протести місцевих і західних критиків; наступного року Верховна Рада послідовно ухвалила цілу низку постанов про перейменування населених пунктів (хоча десь посередині цього процесу мала місце урядова криза); врешті у березні 2018 року був прийнятий іще один «декомунізаційний» закон, що передбачався ще планом дій уряду А.Яценюка – «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років»¹⁵⁹. У зв'язку з цим до преамбули закону № 317-VIII внесено доповнення.

Отже, спостерігаємо порівняно стабільну політичну волю пореволюційної влади в Україні до здійснення декомунізації та спроможність цю волю втілювати в конкретні рішення. Але так само очевидними, хоча й не надто чіткими, були межі політичної здійсненності декомунізації. Їх проявами стали, зокрема, нездатність Верховної Ради перейменувати Дніпропетровську область (для цього потрібна конституційна більшість), а також – невідповідність між встановленими законом № 317-VIII рамками, що обмежили коло осіб (власне, присвячені їм пам'ятники й топоніми), які підлягали декомунізації, та значно ширшим колом

¹⁵⁸ Формально авторами депутатського законопроекту про засудження тоталітарних режимів стала дюжина нардепів із 5 фракцій: О.Ляшко, В.Сюмар, Г.Гопко, Ю.Луценко, А.Кожемякін, Є.Соболев, Ю.Шухевич та інші з Радикальної партії (7), «Самопоміч» (3), БПП (1), «Батьківщини» (1), НФ (1). А замість урядового законопроекту про статус учасників визвольного руху був прийнятий не краший проект «радикала» Ю.Шухевича.

¹⁵⁹ Зміни, якими сформовано нову редакцію цього закону – див.: Закон України № 2325-VIII від 13.03.2018 (Відомості Верховної Ради, 2018. № 20, ст. 189).

осіб, що його наполегливо «рекомендував» УІНП, не зумівши, одначе, надати своєму спискові хоч якогось правового статусу (вочевидь, через небажання уряду та парламенту законодавчо радикалізувати декомунізацію).

Організаційна здійсненність

Практичне впровадження ухвалених законів, натомість, становило чималу проблему. Передусім це стосувалося декомунізації публічного простору (перейменування, демонтаж), котра мала охопити більшість населених пунктів України. Практична реалізація положень щодо усунення радянських пам'ятників, панно, мозаїк, іншої символіки й топонімів з публічного простору вимагала значних і тривалих організаційних зусиль на кількох рівнях влади, рішень тисяч органів самоврядування, а за потреби – також обласних держадміністрацій, втручання прокуратури, а то й суду (така потреба виникала в деяких регіонах), а також – певних коштів (їх забракло навіть у Києві – для переміщення пам'ятника Щорсу, для створення «музею тоталітаризму» з експонуванням демонтованих монументів).

Передбачаючи складнощі (із досвіду реалізації указів президента В.Ющенка щодо пам'ятників організаторам Голодомору), розробники заклали до прикінцевих положень закону № 317-VIII жорсткий механізм адміністративних «підстраховок», а також «графік» виконання й каральні стимули. Це забезпечило порівняно високий рівень організаційної здійсненності «декомунізаційних законів». Допоміг також значно жорсткіший і дієвіший, аніж будь-коли раніше, контроль процесів декомунізації публічного простору з боку уряду (зокрема, відновленого як орган виконавчої влади УІНП), президентської адміністративної «вертикалі», а також, що важливо, активність громадянського суспільства в цій кампанії та увага ЗМІ до неї.

Певні труднощі виникали із впровадженням заборони на комуністичну символіку й пропаганду для політичних партій та ЗМІ. Як відомо, остаточно вирішити питання про скасування реєстрації Компартії України вдалося лише на початку 2016 року, після кількомісячної судової тяганини. За схожим сценарієм і так

само довго тривали зусилля із примушування газети «Комсомольская правда в Украине» до зміни її назви (тепер вона зветься «КП в Украине»). Отже, політичний інструментарій декомунізації виявився громіздким і повільним, та цього разу – все ж доволі дієвим.

Результативність

Наслідком значної й краще організованої, ніж будь-коли раніше, активності стала доволі висока *номінальна результативність* кампанії декомунізації після трьох років її проведення. За даними УІНП, протягом 2015-2017 років демонтовано понад 2,5 тисяч радянських пам'ятників, перейменовано близько тисячі населених пунктів, понад 50 тисяч вулиць, площ тощо¹⁶⁰. Зокрема, в Києві перейменовано майже півтори сотні вулиць, площ і провулків¹⁶¹. Для цього часто були задіяні всі передбачені законом етапи процедури, як-от при перейменуванні вулиць Одеси: від рішень міськради – до контроверсійних розпоряджень тодішнього голови ОДА М.Саакашвілі, нових рішень міськради, що змінювали ці розпорядження, та судових позовів про незаконність таких рішень¹⁶².

Попри численні затримки, більші й менші конфлікти в багатьох містах, передбачена законом процедура демонтажу радянських пам'ятників виявилася значно дієвішою, аніж у 2007-2009 роках. Кілька разів у справу втручалися прокуратура, поліція, навіть суди – йшлося то про використання комуністичних

¹⁶⁰ В'ятрович заявив про фактичне завершення декомунізації в Україні. // УНІАН. 10 лютого 2018. – URL: <https://www.unian.ua/politics/2390440-vyatrovich-zayaviv-pro-faktichne-zavershennya-dekomunizatsiji-v-ukrajini.html>

¹⁶¹ Проспект Бандери та інші. Перелік вулиць Києва, які змінили назву. // Главком. 9 липня 2016. – URL: <https://glavcom.ua/publications/novi-nazvy-ulic-kyeva-360644.html>

¹⁶² Про перейменування одеських вулиць див.: Одеса провела декомунізацію. // Лівий берег, 27.04.2016. – URL: https://ukr.lb.ua/news/2016/04/27/334006_odesa_provela_dekomunizatsiyu.html; В Одесі перейменовали вулиці, перейменовані Саакашвілі. Зникла вулиця Шухевича і провулки, перейменовані на честь загиблих в АТО. // Лівий берег, 26 квітня 2017. – URL: https://ukr.lb.ua/news/2017/04/26/364941_odesi_pereymenuvali_vulitsi.html

символів у масових заходах, то про «неправильне» перейменування вулиць.

Однак результативність декомунізації публічного простору виявилася далеко не стовідсотковою. Навіть у столиці, попри прискіпливу увагу УІНП, патріотичних активістів і ЗМІ, чимало об'єктів лишилися «недекомунізовані» (пам'ятники Щорсу та бронепοїзду «Таращанець», «арсенальська гармата», щит «Родіни-матері» з гербом СРСР на Печерському пагорбі та інші, старанно зібрані молодіжними активістами в уже згаданому списку, доданому до ультимативного звернення цих організацій до Київської МДА у серпні 2016 року¹⁶³).

Уважний аналіз цього списку, як уже зазначалося, показує: більшість із його 86 позицій охоплені винятком у законі № 317-VIII стосовно об'єктів, «пов'язаних з опором та вигнанням нацистських окупантів з України»; ще кільканадцять позицій – то серпи й молоти, червоні зірки, будьонівки, ордени з «коларадськими» стрічками та інші радянські елементи декору будівель, станцій метро, мостів тощо. Показовою є повсюдність цих елементів радянськості в символічному просторі Києва та безперспективність намагань цілком від них «очиститися», з огляду на згадані винятки в законі № 317-VIII.

З іншого боку, більшості з цих декоративних «об'єктів тоталітарної пропаганди» кияни просто не помічають, то чи не має рацію КМДА, не переймаючись, скажімо, усуненням серпів і молотів з огорожі мосту Патона?

Досі не діє й обіцяний урядом та КМДА «музей радянської окупації» (варіант: «музей тоталітаризму») для демонтованих радянських монументів, барельєфів і мозаїк, хоча київська влада прийняла рішення про його утворення, розташування на території комплексу «Експоцентр України», призначила керівника проекту (М.Бахматов) та арт-менеджера (знаний «контемпорарі-артист» В.Кадиґроб), а заступник міського голови В.Прокопів у травні 2017 року пообіцяв, що перша черга музею відкриється до кінця

¹⁶³ Від Кличка вимагають до 24 серпня декомунізувати 86 об'єктів – Батьківщину-матір, арку Дружби народів, Щорса, Ватутіна та ін...

року й «має увійти у топ-10 пам'яток столиці», попри те, що бюджетних грошей на нього не передбачено, лише меценатські¹⁶⁴. Може, остання обставина й завадила виконати обіцянку.

Та навіть коли радянський монумент формально «декомунізовано», тобто знято з п'єдесталу (але на тому справа й завершилася – як це досі є, наприклад, із колишнім пам'ятником Косіора в Києві, демонтованим іще 2009 року), то з погляду комунікативної пам'яті це і далі – «пам'ятник Косіора», тільки без погруддя¹⁶⁵. Іншими словами, на разі не відбулося, принаймні в публічному просторі, очікуваної радикальної «заміни однієї правильної версії історії на іншу, націоналістичну».

Фото 1. «Декомунізований» пам'ятник Щорсу

¹⁶⁴ Восени у Києві запрацює Музей тоталітарної пропаганди. – URL: <http://www.memory.gov.ua/news/voseni-u-kyievi-zapratsyue-muzei-totalitarnoi-propagandi>

¹⁶⁵ Недаремно постамент пам'ятника Косіору включений вищезгаданими молодіжними активістами до списку 86 київських об'єктів, що їх іще треба демонтувати.

Фото 2. Постамент пам'ятника С.Косіору в Києві, демонтованого в 2009 році

Цей висновок стосується також перейменувань радянських назв вулиць, передусім на Сході та Півдні України. Тут домінували нові назви не на честь контрверсійних героїв визвольної боротьби, а на честь видатних земляків, або ж нейтральні – на кшталт «Сонячної», «Вербової» тощо¹⁶⁶. Деякі прихильники декомунізації трактували таку цілком законну практику як «нехтування змістом» декомунізаційних законів¹⁶⁷.

Мали місце також своєрідні спроби «ре-комунізації» публічного простору, як-от ремонт коштом сільради (замість демонтажу) пам'ятників Леніну й Калініну в селі Кубей на Одещині¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Див. про це: Тахтаулова М., цит. праця; Перейменування у місті Ватутіному. За інформацією відділу з питань внутрішньої політики Ватутінської міськради. 24.10.2017. – URL: <http://vatytino-rada.gov.ua/index.php/novini/2050-vidbulas-zustrich-z-zhityelami-vulitsi-skalivatskoji>

¹⁶⁷ Олійник А. Реформа у сфері політики пам'яті: проміжні підсумки, с. 13.

¹⁶⁸ На Одещині виділили гроші з бюджету на ремонт пам'ятників Леніна й Каліліна. // Україна молода. 01.10.2017. – URL: <http://umoloda.kiev.ua/number/0/159/116306/>

А в Харкові серед назв вулиць, що замінили «декомунізовані», виявилися назви на честь радянських чиновників – директора ХТЗ В.Бібліка, голови Харківського міськвиконкому О.Михайлика та міністра шляхів сполучень СРСР (1982-1991 рр.) М.Конарева¹⁶⁹, хоча згідно з буквою закону № 317-VIII, ці діячі підлягали декомунізації, а не увічненню в нових назвах.

Харківський історик і активіст Марія Тахтаулова зробила невеселий висновок, що в ході «перейменувань по-харківськи... символи та героїка сучасної України, за невеликим винятком, залишилися поза увагою», тож сьогоднішній Харків – це й далі «українське місто без знакових українців, європейський мегаполіс із провінційними підходами. Можливо, стало краще, ніж було, бо пішли найодіозніші імена»¹⁷⁰.

Складно оцінити результативність тих положень «декомунізаційних законів», що встановлювали відповідальність за тоталітарну пропаганду, якщо цією пропагандою не було збереження радянських пам'яток і топонімів. Адже пророкованих деякими критиками численних переслідувань вільнодумців, котрі б заперечували злочинний характер радянського режиму у формі «позитивних оцінок подій радянського часу», не помічено. Були окремі інциденти суто пропагандистського характеру, як-от провокаційне розміщення в місті Запоріжжі кількох білбордів з портретом генерала НКВД П.Судоплатова й написом: «111 лет – борьба продолжается!»¹⁷¹. Невдовзі білборди знищили власники рекламних носіїв на вимогу СБУ, яке розпочало «перевірку правопорушення», а місцеві активісти висловили припущення, що замовником був місцевий нардеп від «Опозиційного блоку». Були також випадки затримання із наступним штрафуванням тих учасників масових заходів 9 травня чи в інші «радянські свята», хто виходив із забороненою символікою – червоними прапорами, «колорадськими» стрічками.

¹⁶⁹ Тахтаулова М., цит праця.

¹⁷⁰ Там само.

¹⁷¹ У Запоріжжі знищили білборди з НКВДистом Судоплатовим. // Новинарня. 13.07.2018. – URL: <https://novynarnia.com/2018/07/13/u-zaporizhzhiznishhili-bilbord-z-nkvdistom-sudoplatovim-foto/>

Єдиний випадок «переслідування інакодумців» за три роки дії декомунізаційних законів зумів навести Г.Касьянов у лекції про погану історичну політику сучасної України в Інституті Кенана у Вашингтоні:

«...львівський суд присудив 2 роки умовного терміну студенту, який розмістив зображення Леніна та його гасла на своїй сторінці в соціальній мережі Фейсбук»¹⁷².

Однак для повноти картини тут доречно згадати й про цілком безкарну практику розміщення матеріалів не менш пропагандистського змісту в таких прокомуністичних ЗМІ, як житомирське «Сільське життя».

Переважно без конфліктів відбувалося впровадження норми закону щодо заборони тоталітарної пропаганди в ЗМІ. При цьому з'ясувалося, що на Одещині до 2015 року доіснували газети з абсурдистськими назвами «Советская новь» (нині – «Время. Люди. События») та «Советское Приднестровье» (нині – «Слово Приднестровья»)¹⁷³.

Натомість промована з Москви газета «Комсомольская правда в Украине» розпочала боротися проти евентуальної зміни своєї назви ще до набуття законами чинності. Однак у січні 2016 року їй довелося змінити назву в немудрячий спосіб – на «КП в Украине»¹⁷⁴. Утім, в інтернеті її електронну версію й досі називають «Комсомольською правдою».

Передбачена законом № 317-VIII заборона використання радянської пропаганди політичними партіями та кандидатами під час виборів пройшла перше «бойове випробування» на місцевих виборах восени 2015 року.

¹⁷² Минуле як пролог: політика та історична пам'ять в Україні. // Представництво Інституту Кеннана в Україні. 8.02.2018. – URL: https://kennankyiv.org/2018/02/08/kasianov_whats-past-is-prologue/.

¹⁷³ Хітрова Т. «Декомунізація» як риторичний дискурс та джерело формування амбівалентних смислів у сучасному інформаційному просторі України. с. 60-67.

¹⁷⁴ "Комсомольская правда в Украине" сменила название // Корреспондент.biz, 11 января 2016. – URL: <https://korrespondent.net/business/companies/3613652-komsomolskaia-pravda-v-ukrayne-smenyla-nazvanie>

Спершу уряд України дуже оперативно, вже у травні 2015 року, підготував і затвердив «Порядок прийняття рішень щодо невідповідності діяльності, найменування та/або символіки юридичної особи, політичної партії, її обласної, міської, районної організації або іншого структурного утворення, передбаченого статутом політичної партії, іншого об'єднання громадян вимогам Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки»¹⁷⁵, а невдовзі Мінюст у відповідності до цього порядку скасував реєстрацію Компартії України й не допустив її до участі у виборчому процесі, попри протести та судові позови керівників колишньої КПУ. Отже, в цій частині положення закону № 317-VIII виявилися результативними, але – чи ефективними, якщо вважати стратегічною метою декомунізації послаблення ностальгійно-прорадянських політичних сил? Адже голоси колишнього електорату КПУ, хай і не надто численного після 2014 року, дісталися здебільшого «Опозиційному блоку», посиливши його позиції (а частково, можливо, популістам на кшталт Радикальної партії Ляшка). Очевидно, що цей політичний інструмент буде використовуватися в наступних кампаніях парламентських та президентських виборів.

Результативність впровадження закону «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.» мимовільно підвищило прийняття парламентом не урядового законопроекту (котрий містив чіткі критерії та механізм надання фізичній особі статус учасника визвольної боротьби), а проект Ю.Шухевича, котрий таких критеріїв не містив, а справу надання борцям за незалежність пільг відносив цілком на розсуд місцевої влади.

¹⁷⁵ Постанова КМ України від 27.05.2015 № 354 «Про порядок прийняття рішень щодо невідповідності діяльності, найменування та/або символіки юридичної особи, політичної партії, її обласної, міської, районної організації або іншого структурного утворення, передбаченого статутом політичної партії, іншого об'єднання громадян вимогам Закону України «Про засудження комуністичного та націоналсоціалістичного тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3542015п>.

Уряд не виявив значної активності в підготовці передбаченого цим законом підзаконного акту – переліку організацій, структур, формувань, що існували в ХХ столітті, метою діяльності яких було здобуття або захист незалежності України. Брак цього важливого для нечисленних живих ветеранів боротьби за незалежність документу підкріплює здогад, що для уряду прийняття закону про статус борців за незалежність було радше політичним декларативним актом, аніж зобов'язанням держави вшанувати ветеранів визвольного руху й опікуватися ними. Отож імплементацією цього закону стало, по суті, саме набуття ним чинності. За минулі три роки не помічено й спроб притягнути когось до відповідальності за «публічну зневагу» до борців за незалежність.

Нескладною була й імплементація закону про вільний доступ до архівів колишніх каральних органів, тим паче, що архівні установи вже мали практичний досвід розкриття своїх фондів у 2007-2009 роках. Про результативність цих заходів може свідчити не якась «пізнавальна революція», а значне зростання кількості звернень громадян до цих архівів – як журналістів, так і родичів репресованих, аби більше довідатися про їхню долю. За даними галузевого архіву СБУ, якщо в 2014 році (до прийняття закону № 316-VIII) таких звернень було 1329, то в 2016 році їх стало 3161¹⁷⁶.

Методичних, роз'яснювальних та організаційних зусиль потребувала імплементація закону № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 рр.» Зауважу, що питання нових оцінок війни та нових, нерадянських практик відзначення Дня перемоги, ще до появи закону № 315-VIII вирішувалися указом президента № 169 від 24.03.2015 р. «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни». Отже, імплементація цього закону, в певному сенсі, розпочалася ще до його прийняття.

У самому законі № 315-VIII (стаття 1, п. 4) передбачалося визначення (затвердження) урядом «порядку проведення мемо-

¹⁷⁶ Открытый доступ к архивам КГБ: украинский опыт для стран Восточного партнерства. – Киев, 2017. – С. 57. – URL: <http://www.cdvr.org.ua/sites/default/files/attached/archives-review-ru.pdf>

ріальних та урочистих заходів, присвячених Дню пам'яті та примирення і Дню перемоги», однак уряд у цій справі виявив значно менше оперативності, ніж у справі згаданого вище порядку позбавлення реєстрації політичних партій – порушниць декомунізаційної заборони. Про причини можна здогадуватися: по-перше, уряд не хоче зайвої регламентації таких не надто пріоритетних для нього справ, як відзначення пам'ятних днів; по-друге, не хоче забирати у президента України меморіалізаційної ініціативи. На користь другого здогаду свідчить щорічне видання президентом окремих указів про відзначення згаданих днів¹⁷⁷, а уряд лише розробляє плани заходів на виконання цих указів¹⁷⁸. Така практика склалася ще в часи Л.Кучми, вона фактично віддає конкретизацію змісту офіційних урочистостей поза столицю на розсуд регіональної та місцевої влади, іншими словами – залишає значні можливості для збереження ще радянських меморіалізаційних практик. Мабуть, таке становище не надто задовольняло керівництво УІНП, тому ця установа, не дочекавшись появи згаданого «порядку», підготувала «Методичні рекомендації до відзначення Дня пам'яті та примирення і Дня перемоги (8-9 травня)»¹⁷⁹. У них є історична довідка про Другу світову війну, рекомендовані форми й тематика заходів, що їх слід проводити закладам культури, є також кілька рекомендованих списків: літературних творів, інтернет-публікацій, художніх та документальних фільмів про війну.

УІНП також підготував низку інформаційних матеріалів, пересувних виставок, брошур¹⁸⁰. Однак його ресурсів виявилось

¹⁷⁷ Указ Президента України № 85/2018 від 26.03.2018 «Про відзначення у 2018 році Дня пам'яті та примирення і 73-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні». – URL: <https://www.president.gov.ua/documents/852018-23846>

¹⁷⁸ Розпорядження КМ України від 18.04.2018 № 259-р «Про утворення Організаційного комітету та затвердження плану заходів з підготовки та проведення у 2018 році заходів з відзначення Дня пам'яті та примирення і 73-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні» – URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-utvorennya-organizacijnogo-k>

¹⁷⁹ Методичні рекомендації до відзначення Дня пам'яті та примирення і Дня перемоги (8-9 травня). – URL: <http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/metodichni-rekomendatsii-do-vidznachennya-dnya-pam-yati-ta-primirennya-i-dnya-perem>

¹⁸⁰ Україна у Другій світовій війні. До 70-річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. – К.: УІНП, 2015. 28 с., іл.

замало для загального поширення нерадянської моделі вшанування перемоги в широких суспільних верствах, поза колами патріотичної інтелігенції та чиновництва, готового виконувати рішення начальства. Адже основна складність із реалізацією декомунізаційної політики – не так організаційна, як світоглядна.

Прикладом результативності цієї політики може слугувати впровадження нових святкових практик в офіційне відзначення Дня перемоги у столиці:

«...Тепер офіційним символом святкування Дня перемоги над нацизмом у Другій світовій війні, як і Дня пам'яті та примирення, є квітка червоного маку – загальноприйнятий у світі символ пам'ятних днів Другої світової війни. ...Гаслом обох пам'ятних днів є “1939-1945. Пам'ятаємо. Перемагаємо”.

За урядовим планом заходів, у Києві 9 травня в Парку Вічної Слави відбудеться урочиста церемонія покладання квітів до могили Невідомого солдата. У Національному музеї історії України в Другій світовій війні розпочнуться урочистості “Пам'ятаємо – Перемагаємо”. Також відбудуться: церемонія покладання гірлянди слави до композиції “Форсування Дніпра”, концертна програма “Перемога, свята перемога”. Патріарх Київський і всієї Руси-України Філарет проведе поминальний реквієм і молебень за мир в Україні»¹⁸¹.

За схожим сценарієм, із новою символікою та з головами місцевих ОДА чи РДА на чолі (на їхніх лацканах – неодмінні «макові» кокарди) проходить тепер офіційне відзначення Дня перемоги в обласних і районних центрах, у більшості міст і сіл України.

Однак інші воєнно-меморіальні урочистості, особливо на Півдні та Сході України, й далі нерідко відбуваються, принаймні частково, за радянськими або запозиченими з Росії сценарієм (як-от акція «Бессмертний полк», що її в Україні очолили переважно

¹⁸¹ Україна відзначає День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. // Дзеркало тижня. 9 травня 2016. – URL: https://dt.ua/UKRAINE/ukrayina-vidznachaye-den-peremogi-nad-nacizmom-u-drugiy-svitoviy-viyni-207726_.html

політики – вчорашні «регіонали»¹⁸²). Наприклад, в Одесі 10 квітня урочисто відзначають «День визволення Одеси від фашистських загарбників» (а не «день вигнання нацистів з міста», як радить закон № 315-VIII). За новою традицією, що стихійно сформувалася після 2016 року, урочистості складаються з двох частин – офіційної (міські та обласні посадовці покладають квіти до Могили Невідомого матроса), та пізнішої – неофіційної, коли до цього ж меморіалу приходить колона активістів проросійських організацій, часто з «колорадськими» стрічками та співом радянських пісень, а зібрані поруч активісти українських патріотичних організацій намагаються перешкодити цій антидержавній діяльності, при цьому виникають сутички¹⁸³. Тому наймасовішим учасником урочистостей 10 квітня в Одесі стала поліція.

Трохи іншим був сценарій скандалу під час відзначення «Дня визволення міста Кривий Ріг від фашистських загарбників» (22 лютого 2018 р.): там над очоленою міським начальством колоною святкувальників майоріли два червоні прапори з серпом і молотом. Несли прапори бійці місцевого підрозділу Нацгвардії за наказом командира, якого попросило про це міське начальство – мовляв, ідеться про автентичні прапори частин, які звільняли місто в 1944 році. Це викликало скандал у ЗМІ, а потім і в сесійній залі Криворізької міськради¹⁸⁴.

Несподіваним побічним результатом кампанії демонтажу радянських пам'ятників та інших монументально-пропагандистських об'єктів став приплив уваги окремих представників творчої інтелігенції до цієї сумнівної частини культурної спадщини України, віднедавна оголошеної «радянським модернізмом».

¹⁸² Глуховський М. «Безсмертний полк» Януковича, або Победобесіє по-українськи. // Главком. – URL: <https://glavcom.ua/publications/bezsmertniy-polk-yanukovicha-abo-pobjedobjesije-po-ukrajinski-494627.html>

¹⁸³ Назарчук І. В Одесі відзначили річницю визволення від нацистів сутичками і затриманнями. // Радіо Свобода. 11 квітня 2017. – URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28422375.html>

¹⁸⁴ "Два прапори перелякали всю нечисть" – Вілкул прокоментував скандал у Кривому Розі. // Depo.Дніпро. 28 лютого 2018. – URL: <https://dnipro.depo.ua/ukr/dnipro/dva-prapori-perelyakali-vsyu-nechist-vilkul-prokomentuvav-skandal-u-krivomu-rozi-20180228734855>

Зокрема, активними противниками демонтажу радянських панно й мозаїк на стінах будівель виступили біженці з Донецька – мисткині й кураторки з *Платформи культурних ініціатив* «Ізоляція». Вони ініціювали проєкт *SOVIET MOSAICS IN UKRAINE* – «всеукраїнський проєкт по сбору и изучению, сохранению и популяризации мозаик советского периода в Украине с точки зрения их художественной ценности, а также их уникальности как культурного ресурса в сферах образования и туризма»¹⁸⁵.

Однак голосними заявами та розміщенням на своєму сайті кільканадцяти фотографій «загрожених унікальних творів» і низки старих статей про радянські панно й мозаїки активність «ізоляторів» на цьому напрямку, схоже, й обмежилася. Справою «захисту від декомунізаторів» та популяризації радянських панно, фресок і мозаїк зайнялися й інші діячі культури, зокрема – мистецтвознавиця О.Балашова та фотограф Є.Нікіфоров. Перша активно виступала у ЗМІ проти «невиліковної хвороби декомунізації», на захист загроженого мистецтва «періоду радянського модернізму», а другий у 2014-2016 роках сфотографував сотні напівзабутих зразків радянського монументально-декоративного мистецтва, від мозаїк на стінах держустанов, лікарень, НДІ – до облуплених розписів у порожніх будівлях київського автовокзалу й річкового вокзалу, а також – композицій із плитки «кабанчик» на провінційних автобусних зупинках. Спільно з О.Балашовою вони підготували доволі цікавий фотоальбом, виданий київськими «Основами» та берлінським видавництвом DOM англійською мовою, для зарубіжних поціновувачів таких мистецьких екзотів¹⁸⁶. Зміст альбому дозволяє зробити висновок: об'єкти, що формально підлягали під декомунізацію, склали незначну й не найцікавішу частку представленого. Видно, що спадщині соцреалізму більше загрожують комерційні девелопери та суспільна неувага й неповага (часто заслужена), аніж зловмисні «декомунізатори».

¹⁸⁵ *SOVIET MOSAICS IN UKRAINE*. Портал о монументально-декоративном искусстве Украины советского периода. Исследования, карта, защита, популяризация – URL: <https://sovietmosaicsinukraine.org/>

¹⁸⁶ *Decomunized: Ukrainian Soviet Mosaics*. Yevgen Nikiforov, foreword by Olga Balashova, Lizaveta German. Osnovy, DOM, 2017.

Зорієнтованість альбому *Decommunized* на англомовну (а отже, західну) аудиторію та прихильність його авторів до курйозного терміну «радянський модернізм» (замість історично доречного – «соцреалізм») не є ані випадковими, ані ідеологічно безневинними. Справа в тім, що ані в часи СРСР, ані в перші роки після його розпаду такого терміну ніхто не вживав. У радянські часи слово «модернізм» було майже лайливим, а його поєднання з прийменником «радянський» неможливо було уявити. Щодо тих архітектурних і монументальних споруд, котрі сьогодні дехто називає «радянським модернізмом», тодішні науковці, за компетентним свідченням Н.Кондель-Пермінової, застосовували термін «архітектура періоду побудови розвиненого соціалістичного суспільства»¹⁸⁷.

У незалежній Україні, культурологи, мистецтвознавці, філософи, беручись до переосмислення мистецтва й архітектури радянського періоду, також не застосовували термін «модернізм» щодо жодного з етапів цього періоду, знаходячи натомість паралелі з іншими періодами та стилями – класицизмом, бароко та ін. Зокрема, український філософ В.Личковах розглядає соцреалізм як такий сробі «неокласицизм», котрий: «в архітектурі, образотворчому мистецтві, музиці, літературі, театрі, кінематографі наслідує й переломлює крізь призму номенклатурно-соціалістичної ідеології принципи й пластичні форми класичного стилю». Таку стильову подібність В.Личковах виводить із «внутрішньої спорідненості або ж просто гомологічності епохи класицизму і соціалістичного реалізму. Вона ґрунтується на *ідеї абсолютизму*, чи то у французькій монархії 17-го століття, чи то у сталінській бюрократичній державі»¹⁸⁸.

¹⁸⁷ Кондель-Пермінова Н. Українська архітектура 1955 – 1985 років. Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст. у 2-х кн. / Редкол.: В.Сидоренко (голова) та ін. К.: Інститут проблем сучасного мистецтва АМ України. Книга друга, 2006, с. 96.

¹⁸⁸ Личковах В. Неокласицизм та утопізм соцреалізму: міфи про міф. Соціалістичний реалізм і українська культура. Матеріали наукової конференції. Національний художній музей України, 3 березня 1999 р. К.: 1999, с. 36.

Водночас Личковах зауважує, що «соцреалізм у будь-якому разі не стоїть у “діонісійському” ряду, з його рухом від архаїки до романтизму з модернізмом». Натомість мистецтвознавець С.Мамаєв схильний знаходити подібність між соцреалізмом і мистецтвом бароко, позаяк обидві епохи, що породили ці стилі (чи «творчі методи»?) належали до тих, коли «под давлением социальных обстоятельств у художника возникает соблазн отдать всю знаковую сторону на откуп господствующей идеологии, а себе оставить лишь эстетическую»¹⁸⁹.

Що барокове, що соцреалістичне мистецтво, на думку Мамаєва, це – «искусство “костюмированное”, где под любой личиной может скрываться любое настроение, любой эмоциональный посыл. Вспомним пристрастие эпохи барокко к маскарадам, фейерверкам и “обманкам”. Так и искусство соцреализма кажется иногда неким чудовищным *trompe l’oeil* (обманом зору – О. Гр.), скрывающим за собой не всегда привлекательную физиономию общества»¹⁹⁰.

Із такими оцінками перегукуються висновки Н.Кондель-Пермінової про функцію монументально-декоративних творів, котрі прикрашали радянські архітектурні споруди:

«Виразні та дієві засоби монументально-декоративного мистецтва використовувалися, по-перше, з метою пропаганди та зміцнення ідеології комуністичного будівництва; по-друге, як засіб вирішення проблеми одноманітності масової індустріальної забудови. ...Відповідний ідейний зміст надавався громадським будівлям – театрам, будинкам культури, музеям, бібліотекам, школам, лікарням... Фасади та інтер'єри цих будівель прикрашалися монументальними композиціями. Основні ідеї, що втілюються засобами монументального мистецтва, можна об'єднати у дві основні теми, яким підпорядкована творчість художників: “Соціалістичне будівництво” та “Героїзм народу”. Третьою, прихованою, але повсякчас реалізованою, була тема “Влада”»¹⁹¹.

¹⁸⁹ Мамаєв С. О стилі соціалістичного реалізму. Соціалістичний реалізм і українська культура. Матеріали наукової конференції. Національний художній музей України, 3 березня 1999 р. К.: 1999, с. 48.

¹⁹⁰ Мамаєв С., цит. праця, с. 48.

¹⁹¹ Кондель-Пермінова Н., цит. праця, с. 142 .

Точніше було б сказати – тема не влади як такої, а мистецького та міфологічного легітимування влади радянської, а відтак і перші дві теми підпорядковувалися третій.

Про те, що саме прикрашали (чи прикривали, згідно з Мамаєвим), декоративно-пропагандистські мозаїки й панно на будівлях хрущовського та «застійного» періоду, історик архітектури А.Пучков висловлюється доволі суворо:

«У 50-90-ті радянська архітектура вироджується в утилітарне будівництво, спрямоване на задоволення потреб. Майстер як фахівець зник; він іще якимось нагадував про себе наприкінці 1940-х – на початку 1950-х (висотні будівлі Москви, Хрещатик у Києві). Архітектор, перетворений на проектувальника, не займається архітектурою житла, а “вирішує житлову проблему”. Це семантично і структурно різні речі. Об’єкти будівництва припинили бути впізнаваними, що приречло архітектуру, за висловом Т.Славіної, на бідність змісту, глядача – на нудьгу й байдужість, конструкцію – на елементарність і схематичність, помітні з першого погляду»¹⁹².

Хоч якихось натяків на близькість цієї архітектури до модернізму в цих текстах українських науковців, як бачимо, нема. Вираз «радянський модернізм» появою своєю завдячує західним любителям радянської архітектурно-мистецької екзотики, а подальшою активною промоцією концепції «советского архитектурного модернизма», що швидко переріс в «удачный экспортный образ» із брендовою наліпкою «СовМод», зайнялися вже не на Заході, а в пугінській Росії.

Вважається, що термін ‘*Soviet modernism*’ стосовно окремих цікавих зразків радянської архітектури 1960-х – 1970-х років придумав французький журналіст Фредерик Шобен¹⁹³, захопившись такими рідкісно-яскравими її зразками, як будівля

¹⁹² Пучков А. Стыльоспадкосемність радянської архітектури (1920-ті – початок 1990-х). Спроба побудови соціальної матриці. Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст. у 2-х кн. / Редкол.: В.Сидоренко (голова) та ін. К.: Інститут проблем сучасного мистецтва АМ України. Книга друга, 2006, с. 92.

¹⁹³ У деяких російських джерелах його прізвище транслітерується як «Шубін». Чи є для цього біографічні підстави, авторів невідомо.

Міністерства автошляхів Грузинської РСР на набережній Кури в Тбілісі, або готель «Виру» в Таллінні, свого часу доволі відомі в СРСР, але не на Заході. Зафотографувавши по країнах колишнього СРСР близько сотні цікавих будівель, Ф.Шобен видав альбом «СССР (*Cosmic Communist Constructions Photographed*)»¹⁹⁴, визнаний кращою книжкою 2011 року з архітектури на фестивалі мистецької книжки в Перпіньяні.

Але ще до визнання на Заході ідею Ф.Шобена гаряче підтримали в Москві: два знавці радянської архітектури, Ф.Новиков та В.Белоголовський, оприлюднили власну версію «радянського модернізму»¹⁹⁵, в якій на провідних місцях фігурували вже не химерні бетонні куби з Тбілісі чи Таллінна, а Кремлівський палац з'їздів і Останкінська телевежа. Однак і в цій москвоцентричній версії «радянського модернізму» він визначався лише як архітектурний стиль періоду 1955-1985 років (тобто від початку хрущовської боротьби зі сталінською «архітектурою надмірностей» – до початку «перебудови»). Для початкового десятиліття цього періоду характерне було широке запозичення надбань «прогресивних» західних архітекторів ХХ століття, від закритого нацистами «Баугаусу» – до комуніста О.Німеєра, але жодним чином не терміну «модернізм». Офіційний «науковий» термін ми вже знаємо від Н.Кондель-Пермінової, а в тодішній пресі про цей стиль писали приблизно так: «сучасні будівлі зі скла і бетону прийшли на зміну “архітектурним тортам” часів культу особи»...

Головними концептуальними рисами цієї архітектури, як слушно зауважили цитовані вище науковці, були її типовість та уніфікація, тобто – брак індивідуальності заради спрощення і здешевлення проектування та будівництва. Аби пересвідчитись у вторинності навіть кращих зразків цього стилю, досить порівняти відому «модерну» київську будівлю УкрІНТЕІ на Либідській зі створеною О.Німеєром на двадцять років раніше будівлею Національного конгресу Бразилії. Київська «летюча тарілка» – це,

¹⁹⁴ Frederic Chaubin. *Cosmic Communist Constructions Photographed* (СССР) – Paris, 2010.

¹⁹⁵ Новиков Ф., Белоголовский В. Советский модернизм: 1955-1985. Антология. – TATLIN Publishers, 2010. 232 с.

звичайно, не повний плагіат, а лише концептуальне спрощення твору Німейера.

Та навіть такий вторинний «совмодернізм» проіснував недовго – у часи брежнєвського застою до радянської архітектури повернулися помпезність і декоративність із претензією на велич, тобто ті риси, проти яких боролися західні архітектурні модерністи, від Гропіуса й Ле Корбюзьє до Німеєра.

Виродження стильової строгості 1960-х у «неокласицизм» кінця 1970-х легко помітити, порівнюючи зразковий для 1960-х Кремлівський палац з'їздів (1961) із київським музеєм Леніна (1980, нині – Український дім). Перший, попри палацову назву – строга прямокутна коробка, єдиним зовнішнім декоративним елементом якої був радянський герб на фасаді (тепер замінений на позолоченого двоголового орла). Другий – це теж прямокутна коробка, але масивніша, зі значно меншою площею скляних шибок, із доданим нагорі циліндром – натяком на храмову баню (уявний купол над неуявним величезним барабаном), а знизу – з натяком на класичну колонаду, в глибині якої стіну будівлі прикрашали барельєфи з «міфологічними сценами» – ілюстраціями до канонічної історії КПРС, невіддільної, як відомо, від біографії культової особи, що для її вшанування будувався музей. Якщо в цій будівлі й залишилося щось від стилю хрущовських 1960-х, то це технологічна спрощеність, обумовлена залежністю від відсталого радянського будіндустрії.

Цим же обумовлена й низька якість, некомфортність більшості будівель доби так званого «совмодернізму». Ті, хто змушений в них працювати, традиційно задихаються від спеки влітку й мерзнуть узимку¹⁹⁶. Тому не дивно, що замість оголошувати пам'ятками такі відомі зразки цього стилю, як готель «Росія» в центрі Москви чи «Палац Республіки» в центрі східного Берліна, їх нещодавно знесли як невідповідні до сучасних вимог.

То звідки ж узялася ідея – розширити застосування анахронічного терміну «радянський модернізм» не лише на всю

¹⁹⁶ Таким був і досвід самого автора, який 12 років навчався, потім працював у «модерному» корпусі факультету кібернетики Київського університету ім. Т.Шевченка.

радянську архітектуру після 1955 року, а й на радянську *монументальну пропаганду* (як цей рід творчості слушно кваліфікували в часи, коли він творився), що її частина стала в Україні об'єктом декомунізації? Відповідь знаходимо там, де це розширення почалося – в путінській Росії. Там у загальному річищі реабілітації різних аспектів радянського способу життя, з подачі Ф.Шобена почали культивувати й моду на «СовМод». За словами московського журналіста Ю.Болотова:

«В 2010-е на волне интереса к теме города они (*зразки «совмодернизму» – О.Гр.*) постепенно стали частью модной культурной повестки: о советской моде регулярно пишут массовые лайфстайловые издания, популярный путеводитель по стилю выпускает музей современного искусства “Гараж”. ...Модернизм – часть *удачного экспортного образа New East*, в котором неразделимо слились постсоветские спальные районы, рейвы и молодежь в одежде от Гоши Рубчинского и Демны Гвасалии»¹⁹⁷.

І хоча експортна вдалість бренду «СовМод» є доволі сумнівною в сьгоднішньому світі, де найвідомішим російським брендом став «Новічок», та все ж є в Україні захисники «унікальної радянської спадщини», які й нас готові вбрати «в одяжку от Гоши Рубчинского», *whoever he is*.

Однак негативна реакція ностальгійно-радянської та проросійської частини суспільства на кампанію декомунізації виявилася слабшою за очікувану критиками. Хоча затягування з перейменуванням вулиць набуло значного поширення, але протести незгодних із перейменуваннями були лише в кількох містах (наприклад, Горішні Плавні – колишній Комсомольськ) та серед мешканців окремих вулиць (як-от повернення міськрадою, на вимогу мешканців, назви вулиці Мічуріна у Ватутіному на Черкащині¹⁹⁸).

¹⁹⁷ Почему советский модернизм заслуживает нашей любви. // Meduza, 11 августа 2017. – URL: <https://meduza.io/feature/2017/08/11/pochemu-sovetskiy-modernizm-zasluzhivaet-nashey-lyubvi>

¹⁹⁸ Перейменування у місті Ватутіному. За інформацією відділу з питань внутрішньої політики Ватутінської міської ради. 24.10.2017. – URL: <http://vatytino-rada.gov.ua/index.php/novini/2050-vidbulas-zustrich-z-zhitelyami-vulitsi-skalivatskoji>

Збалансованість політики

Рівень *збалансованості*, тобто урахування інтересів різних дієвців і стейкхолдерів у «декомунізаційних законах» слід визнати невисоким. Та й чи могло бути інакше, якщо два ключові дієвці (прокомуністичні та проросійські сили в політичній еліті й у суспільстві) розглядалися як супротивники, котрих ці закони мали, принаймні частково, де-легітимізувати, обмежити їх політично-медійні можливості, дезавуувати їхній символічний капітал. Інтереси таких дієвців свідомо враховувалися зі знаком «мінус». Утім, почасти ці інтереси (а власне, світоглядні настанови соціальної бази цих сил) усе-таки враховували в позитивному сенсі: в законі «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 рр.» цілком збережено шанобливе ставлення та державну опіку над усіма військовими меморіалами часів Другої світової війни (котрі в Україні більш ніж на 90% є радянськими меморіалами «Великої Вітчизняної»), а також – статус і пільги радянських ветеранів. Зауважу, що в аналогічному польському законі про заборону комуністичної чи тоталітарної пропаганди від 1 квітня 2016 року, схожий виняток поширюється лише на ті військові пам'ятники, котрі є надмогильними або внесені до реєстру пам'яток.

Ознаками намагань усе ж зберегти певний баланс між інтересами національної безпеки та свободою самовираження можна вважати численні винятки із заборони на використання тоталітарної символіки.

Своєрідним проявом історичної та ідеологічної інклюзивності можна також вважати довгий, на двадцять нумерованих абзаців, перелік організацій, інституцій та рухів, що їх законом № 314-VIII визнано борцями за незалежність України. У тому переліку поруч стоять ті, хто воювали між собою (державні структури УНР та Гетьманату, поділена на фракції ОУН), є й такі, що їх за бажання можна вважати сепаратистами (Гуцульська республіка, Холодноярська республіка), а от для Вільного Козацтва, ліквідованого владою УНР на вимогу німців у квітні 1918 року, місця в переліку забракло.

Натомість значно вищий рівень врахування інтересів тих груп у місцевих громадах, які не підтримували ідею декомунізації, виявили міські ради багатьох міст Сходу, Півдня й навіть Центру України. Вище згадувалося не надто успішне, з погляду українських патріотів, перейменування вулиць Харкова. А в іншому, раніше згаданому місті Ватутіне на Черкащині, іменами українських історичних або культурних діячів не названо жодної вулиці – вони отримали нейтральні імена на кшталт Сонячної, Літньої, Храмової тощо¹⁹⁹.

Ефективність

Оцінку *ефективності* «декомунізаційних» законів, як прийнятих і впроваджених політичних рішень, можемо на разі дати лише попередню – з огляду на масштабність цілей, що їх мала досягти декомунізація. Адже повної декомунізації суспільства в сенсі масштабного поррахунку з радянською ідеологічною спадщиною, навіть у культурній сфері, аналізовані закони не принесли, та й не могли принести. Для цього потрібна ще й глибока переоцінка (а не заборона) всієї української радянської культурної спадщини, а в цьому плані бачимо на разі лише включення імен О.Корнійчука, В.Василевської та О.Бойченка до відомого «рекомендаційного списку» УІНП.

Та все ж експліцитно поставлені «декомунізаційними» законами завдання були здебільшого виконані, а негативні прогнози щодо значних внутрішніх та зовнішніх конфліктів і втрат для України, породжених цими законами, справдилися лише почасти. Тому попередньо можна б оцінити ефективність кампанії декомунізації як вищу за середню. Але що можна сказати про досягнення, хоча б часткове, стратегічної мети декомунізації – зміни суспільного ставлення до радянського минулого, підваження згаданої вище ностальгійно-радянської ідентичності частини громадян України?

Радше песимістичну відповідь на таке запитання дає навіть дехто з активних учасників декомунізації, зокрема на Сході

¹⁹⁹ Перейменування у місті Ватутіному.

України. Наприклад, патріотичний активіст і ветеран АТО з Хорола на Полтавщині Юрій Давидов так прокоментував причини безуспішності своїх спроб добитися демонтажу пам'ятника радянському генералові, члену ЦК КПРС І.Третьяку – місцевому уродженцю, який у 1945 році, ще молодим офіцером, став героєм Радянського Союзу, а вже генералом став іще й героєм Соцпраці (за що удостоївся за життя бюста на батьківщині), а в 1983 році дав команду на збиття корейського пасажирського літака поблизу Сахаліна:

«Наша влада місцева (й не тільки місцева) досі перебуває в Радянському Союзі. Вони як були комуністами, так ними й залишилися, як би зараз не називалися – чи Партія регіонів, чи “Батьківщина” От недавно мені дзвонила заступниця міського голови Хорола Яна Карманська. ...Ця молода дівчина почала мені виїдати мізки, чому ми агітуємо за знесення пам'ятників, в тому числі Леніну? Мовляв, у тих же творах Леніна є багато розумних думок...»²⁰⁰

Нагадаю: йдеться про місцеву владу, демократично обрану восени 2015 року, коли вже Компартію не допущено до виборчого процесу.

Однак чимало спостерігачів декомунізаційної кампанії схильні до позитивної відповіді на це запитання, посилаючись на сприятливу для української політичної ідентичності динаміку таких показників, як ставлення суспільства до визнання УПА воюючою стороною у війні або, з іншого боку, до розпаду СРСР у 1991 році. За період 2010–2017 років частка тих, хто згоден із визнанням УПА, зросла від 20% до 49%, натомість частка тих, хто жалкує за розпадом СРСР, знизилася від 46 %, в 2010 році до 31% у 2015 році²⁰¹.

²⁰⁰ Тесленко Л. Недекомунізований Хорол. Як ветеран АТО бореться з пам'ятником генералу – вбивці цивільного “Боїнга”. // Новинарня. – URL: <https://novynarnia.com/2018/09/07/nedekomunizovaniy-horol-yak-veteran-ato-boretsya-z-pam-yatnikom-generalu-vbivtsi-tsivilnogo-boyinga/>

²⁰¹ Зростання підтримки УПА свідчить про зміну свідомості українців – соціолог. // Громадське радіо, 11 жовтня 2017. – URL: <https://hromadskeradio.org/news/2017/10/11/zrostantnya-pidtrymky-upa-svidchyt-pro-zminu-svidomosti-ukrayinciv-sociolog>

Соціологічне опитування кінця 2015 року також засвідчило значну підтримку багатьох ключових положень самих «декомунізаційних» законів. Зокрема, засудження нацистського режиму та заборону його пропаганди й символіки цілком підтримали 57.8% респондентів, не підтримали 15.7%; решта – не визначилися або їх це не обходить; кримінальну відповідальність за порушення цієї заборони цілком підтримали 47.3 %, не підтримали 21%; засудження радянського режиму та заборону його пропаганди й символіки цілком підтримали 52.1 %; не підтримали 22.7%; встановлення Дня пам'яті й примирення 8 травня цілком підтримали 47.1 %; не підтримали 25.3%²⁰².

Дещо нижчою виявилася підтримка трьох інших «декомунізаційних» положень: кримінальну відповідальність за комуністичну пропаганду цілком підтримали 38.4 %; не підтримали 29.5%; зміну назви свята 9 травня на День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні цілком підтримали 37.4 %; не підтримали 34.6 %; зміну назви минулої війни в офіційному дискурсі з Великої Вітчизняної на Другу світову цілком підтримали 35%; не підтримали 34.8 %; нарешті, визнання низки рухів та організацій (зокрема, ОУН і УПА) борцями за незалежність України цілком підтримали 42% опитаних; не підтримали 22%²⁰³.

Однак інше соціологічне опитування, проведене КМІС більш ніж роком пізніше, в лютому 2017 року²⁰⁴, тобто вже після найактивнішої стадії процесу демонтажу радянських монументів та перейменування міст, сіл і вулиць, засвідчило зростання негативного сприйняття декомунізації: на запитання, чи згодні вони з твердженням, що «треба очистити Україну від символів радянського минулого», свою повну чи переважну згоду висловили 42.5% респондентів, а цілком чи переважно негативне ставлення – понад 43%, при чому практично все зростання

²⁰² Ідентичність громадян України в нових умовах. // Національна безпека і оборона. 2016. № 3-4, с. 44.

²⁰³ Там само.

²⁰⁴ Кулик В. Державна політика та громадська думка щодо пам'яті й мови в Україні після Євромайдану.

негативного ставлення припадає на Схід і Південь України²⁰⁵ (детальніше про це дослідження – в розділі 2.3).

Науковці неохочі стверджувати, що описані вище зміни в суспільному ставленні до минулого є наслідком декомунізації. Головним їх каталізатором чимало науковців (зокрема, політолог і письменник М.Рябчук²⁰⁶, керівник соціологічного центру «Рейтинг» О.Антипович²⁰⁷ та інші) вважають війну на Донбасі, російську агресію загалом. До цього чинника додають інші: О.Антипович вказує на зміни у змістовному наповненні українського телефіру (звідки тепер можна довідатися значно більше фактів про історію України у ХХ ст.), М.Рябчук – на те, що поза зоною дій наших соціологів опинились окуповані території Криму й Донбасу, котрі є традиційними місцями концентрації людей із проросійськими та радянськими поглядами.

Останній чинник є принаймні почасти наслідком декомунізації. Хоча поруч із війною на Донбасі та в інформаційному просторі, демонтаж пам'ятників Леніну та перейменування частини вулиць²⁰⁸ у містах і селах видаються менш вагомими чинниками змін у ставленні суспільства до власного минулого (або навіть не чинниками, а зовнішніми проявами, симптомами цих змін), усе ж їхнім впливом не варто легковажити. Адже, по-перше, співучасниками процесу декомунізації, з огляду на його правові механізми, стали мільйони людей – отже, вона стала, за Я.Ассманом, частиною їхньої комунікативної пам'яті.

По-друге, хоча проведення декомунізації навряд чи вплине радикально на громадянську та національну ідентичність старшого покоління, але ідентичність української молоді формуватиметься у значно менш радянському публічному просторі.

²⁰⁵ Кулик В., цит. праця, с. 207-209.

²⁰⁶ Рябчук М.Ю. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів?

²⁰⁷ Зростання підтримки УПА свідчить про зміну свідомості українців – соціолог.

²⁰⁸ За оцінками УНІП, в таких великих містах, як Одеса чи Харків, у 2016-2017 рр. перейменовано близько 15-20% вулиць, що «підлягали декомунізації».

1.6. Конструктивні висновки з аналізу декомунізації як політики

Підсумовуючи викладені вище оцінки окремих аспектів декомунізації як державної політики, можемо виставити загальну оцінку ступеня досягнення цією політикою кінцевих цілей на рівні «трохи вище від посереднього», тобто десь на 6-7 балів за 10-бальною шкалою, зазначивши при цьому, що такий рівень – найвищий серед усіх попередніх спроб державної влади упоратися з радянською ідеологічною та історичною спадщиною в Україні.

Якщо ж говорити про помилки чи недоліки при розробленні, затвердженні та практичному впровадженні «декомунізаційних законів», то слід застерегти: деякі з цих помилок доцільно було усунути в ході прийняття законів навесні 2015 року чи шляхом поправок невдовзі після цього, аби уникнути проблем та конфліктів при впровадженні, але їх немає практичного сенсу виправляти після трьох років процесу декомунізації. До таких помилок, що стали вже неактуальними, можна віднести:

- встановлення окремої відповідальності за публічне висловлення «зневаги» до учасників визвольної боротьби, що дублює вже чинні норми щодо образ будь-яких громадян, та й на практиці не застосовується;

- надто вузьке окреслення кола радянських та комуністичних діячів, які підлягають декомунізації (зокрема, брак у ньому такої категорії, як активні більшовицькі діячі, які встановлювали радянську владу в різних містах і регіонах, проводили колективізацію тощо);

- уточнення положень щодо вилучення з-під вимоги декомунізації «творів мистецтва» та ін.

Натомість необхідність виправлення інших юридичних недоліків не втратила актуальності, зокрема:

- узалежнення терміну тривання обмежень конституційної свободи слова від тривання зовнішньої агресії й інформаційної війни проти України, що складають загрозу її незалежності й територіальній цілісності;

- надання чіткого юридичного визначення демонтажу пам'ятки як засобу її усунення з публічного простору, але не знищення;

- уточнення визначення, що складає «виправдання злочинів» тоталітарних режимів, аби закрити можливість переслідування за «позитивні оцінки окремих аспектів радянського періоду».

Можна назвати й інші недоліки «декомунізаційних законів», котрі досі заслуговують на виправлення, але головна проблема для подальшого ведення політики декомунізації, на думку автора, лежить не в площині законодавства, а в необхідності удосконалення практик його впровадження, а також у засобах вирішення тієї частини проблеми радянської ідеологічної спадщини, для якої законодавчі інструменти не підходять.

Йдеться головним чином про підтримку й промоцію, силами держави і громадянського суспільства, альтернативного (до радянської історичної міфології) знання про історію й культуру України у ХХ столітті. На жаль, часто це завдання зводять до культивування нових, «правильних» героїв замість старих, «фальшивих». Для виховання молоді в час кризи це, мабуть, корисно, але загалом такий підхід збіднює національну історію й культуру, звужує перспективи розвитку. Окрім того, відомо: щодо всякого героя, перетвореного в суспільній уяві на кумира, діє закономірність – рано чи пізно хтось неодмінно захоче скинути його з п'єдесталу.

Очевидна незавершеність декомунізації навіть у рамках, окреслених законом № 317-VIII (зокрема, щодо радянської монументальної пропаганди), а головне – незавершеність декомунізації/деколонізації суспільної свідомості, вкупі зі спробами радикалізації, ставлять перед державою як суб'єктом політики пам'яті кілька серйозних запитань.

По-перше, що робити після вичерпання «графіка демонтажу», передбаченого законом № 317-VIII, із «недокомунізованими» монументами, панно і мозаїками? Чи слід, відповідно до букви згаданого закону, вдаватися до судового переслідування його порушників із наступним демонтажем уже відповідно до судових рішень? Чи, може, внести поправки до закону № 317-VIII, які

створять новий «графік демонтажу», й розпочати «друге видання» декомунізаційної кампанії (з аналогічним рішенням – щодо перейменування вцілілих комуністичних топонімів)?

Як виглядає, кожен із двох варіантів дій несе для державної влади певний ризик «втрати обличчя», адже шанси успіху в місцевих судах позовів проти мерів є невеликими, а друга спроба кампанії демонтажу, скоріш за все, буде менш успішною за першу. Та все ж шлях судових позовів в окремих випадках одвертого ігнорування законодавства місцевою владою є, на мій погляд, безальтернативним. У випадках же сумнівних, тобто коли місцева влада й громадськість небезпідставно вважають, що конкретний пам'ятник охоплений винятком із закону № 317-VIII, із ними краще погодитися.

Існує й третій шлях вирішення таких проблем, не раз застосований у державній політиці: президентським указом чи розпорядженням місцевій владі дається завдання «у встановленому законодавством порядку розглянути питання щодо», скажімо, демонтажу чи збереження пам'ятників тим радянським воєначальникам часів Другої світової війни, які були причетні до згаданих у декомунізаційному законодавстві воєнних злочинів і злочинів проти людяності, здійснених радянським режимом під час війни. А рішення, прийняте місцевою владою унаслідок «розгляду питання», цілком залишається на її совісті.

По-друге, як діяти державі щодо численних ініціатив з радикалізації декомунізації, зокрема – перетворення її на дерусифікацію?

Вище були наведені аргументи (як засадничі, так і прагматичні) проти законодавчого запровадження «дерусифікаційних» заборон, аналогічних до заборони тоталітарної пропаганди. І в цьому випадку, як і в попередньому, привабливішою з погляду ідеологічного та практичного виглядає тактика, що включає: інформаційно-просвітницьку кампанію, що підважує імперські міфи про певного діяча; широке громадське обговорення пропозицій стосовно усунення його пам'ятника (чи топоніма) з публічного простору, а у випадку успіху перших двох етапів – прийняття місцевим самоврядуванням відповідного рішення.

ЧАСТИНА 2

ДЕКОМУНІЗАЦІЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

У цій частині ми розглянемо процес декомунізації в Україні як соціокультурне явище, послідовно аналізуючи п'ять його аспектів: творення (виробництво), регулювання, споживання (суспільну рецепцію), культурні репрезентації (наративи) декомунізації, врешті, сформовані чи актуалізовані в ході культурної комунікації ідентичності основних дієвців.

2.1. «Виробництво» декомунізації; її «продукти»

Насамперед слід визначитися, що вважатимемо продуктом (продуктами) декомунізації, а відтак будуть очевиднішими, поперше, якості продукту (-тів), по-друге, те, хто і як ці продукти виробляє.

Найпростішим видається з'ясування, які *кінцеві продукти* мали на увазі ті, хто ініціював (чи, власне, «узаконував») кампанію декомунізації в 2015 році: по-перше, це очищений від одіозних елементів радянської спадщини культурний простір, у якому вже неможливим стало б масове відтворення ностальгійно-радянської ідентичності; по-друге, це зміни в суспільній свідомості внаслідок декомунізації, котрі б забезпечили загальне критичне ставлення до радянського режиму, його політичної й культурної спадщини, а також – утвердження в суспільній свідомості нерадянського історичного наративу²⁰⁹. Принаймні таке бачення сподіваних наслідків декомунізації впливає з більшості формулювань проблеми, що вона її мала вирішити, наведених у попередньому розділі.

²⁰⁹ Для багатьох науковців цей наратив однозначно є національним (на думку Г.Касьянова та його однодумців – націоналістичним). Однак у тому баченні вітчизняної історії ХХ ст., що пропонується «декомунізаційними» законами, є потужна інтенція «європеїзації» історії України.

Звідси випливає визначення *проміжних продуктів* декомунізації, без яких неможливе постання кінцевих. Це – прямі результати практичного втілення законодавства (зокрема, декомунізації публічного простору – демонтажу радянських пам'ятників, перейменувань вулиць, міст і сіл).

А *первинний продукт*, без якого неможливо налагодити подальше «виробництво», але який сам по собі став результатом непростого політичного процесу – це чотири «декомунізаційні» закони від 9.04.2015. Відповідно різними (на кожному наступному етапі – ширшими) будуть кола тих, хто «продукує» декомунізацію, і тих, хто її «споживає».

Почнімо з *первинного продукту*, його якостей, а також його гаданих і реальних виробників. Щодо перших і других уже у травні 2015 року сформувалися характерні стереотипи. Перший: «декомунізаційні закони» – неякісні й шкідливі. Другий: закони є наслідком непублічного, підкилимного політиканства, бо їх розробило й «проштовхнуло» вузьке коло радикально налаштованих, але некваліфікованих осіб. Наприклад, В.Піховшек у звичному для себе стилі намалював картину появи згаданих законів унаслідок підкилимної боротьби між тодішнім прем'єр-міністром Яценюком та президентом Порошенком, при цьому жоден з учасників до ладу не уявляв собі наслідків ухвалених рішень:

«Как и многое в нынешней украинской политике, возня вокруг ЗД (*законов о декоммунизации – О.Гр.*) – эпизод в дьявольской междуусобице нынешних властных политиков, реально не понимающих, что с исторической памятью шутить нельзя»²¹⁰.

Інакшим є розподіл ролей і виконавців в інтерпретації того самого сюжету Я.Грицаком:

«Институт национальной памяти... возглавил молодой историк из Львова В.Вятрович, который очень активно продвигает националистическую модель памяти. В частности, его научные

²¹⁰ Піховшек В. Разве справедливо, что Украине сейчас вместо «декоммунизации» втюхивают «бандеризацию»? 11.05.2015. – URL: <http://nk.org.ua/politika/argumentyi-pochemu-petr-poroshenko-doljen-ne-podpisyvat-zakonyi-o-dekommunizatsii-6264>

труды имеют целью приуменьшить ответственность ОУН за антиеврейские погромы и Вольнскую резню. Институт национальной памяти и Вятрович подготовили закон “О правовом статусе и чествовании памяти борцов за независимость Украины в XX веке”. Этот закон признает членов ОУН и УПА борцами за украинскую независимость и предусматривает ответственность (правда, не уточняет, какую именно) за отрицание этого факта. Хотя Институт национальной памяти является государственным, его нельзя назвать выразителем официальной линии, поскольку такой линии не существует»²¹¹.

За цією логікою, ухвалені парламентом і підписані президентом закони чомусь не відображають «офіційної лінії». Така інтерпретація подій показова ще й тим, що Я.Грицак ототожнює наукову роботу В.В'ятровича з його діяльністю на посаді голови УІНП, а на підтвердження обирає саме той із «декомунізаційних законів», котрого УІНП точно не розробляв (проект належав Ю.Шухевичу).

Натомість Г.Касьянов характеризує прийняття «декомунізаційних законів» у стилі не лише критичному й конспірологічному, а й доволі особистісному:

«Якщо ми візьмемо історію з чотирма меморіальними законами, які ухвалили 9 квітня 2015 року, ми побачимо таку динаміку. Невелика група, серед яких є й ті, хто *вважають себе істориками-науковцями*, підготувала чотири проекти законів досить сумнівної юридичної якості, пролобіювала ці закони через Верховну Раду. Політики, які це підтримали, депутати, які ухвалювали ці закони, навряд чи взагалі їх читали»²¹².

Що ж, вважати наших політиків малописьменними ідіотами – це давня українська традиція. Але з такого опису «виробничого процесу» імпліцитно випливають натяки на те, що:

²¹¹ Грицак Я. Развитие украинской культуры памяти после 1991 года. Конференция «Извлекаем ли мы уроки из истории? Культура памяти как путь к европейскому взаимопониманию». Варшава. 27.10 – 30.10.2016. – URL: http://gwminsk.com/files/yaroslav_gricak.pdf

²¹² Куріна А. Історик Георгій Касьянов: Способи здійснення декомунізації нагадують комуністичні практики. (*Курсив мій – О.Гр.*)

- ініціаторами декомунізації є не якісь великі суспільно-політичні сили, а невелика група націоналістично налаштованих осіб (В'ятрович та його колеги з УІНП), котрі «вважають себе істориками», хоча насправді до справжніх істориків їм далеко;

- ті псевдо-історики та їхні покровителі-політики є також псевдо-юристами, бо проекти їхні «сумнівної якості»;

- політичні еліти зацікавлені в декомунізації лише як в інструменті інтриг, адже самі вони тих законопроектів не читали, ухвалюючи, і коли б згадані псевдо-історики не проштовхували свої неякісні законопроекти так уперто, то й декомунізації, мабуть, не було б.

Наскільки таке бачення «виробничого процесу» підтверджується фактами? М'яко кажучи, не цілком. Адже документи свідчать, що з-поміж чотирьох ухвалених 9.04.2015 законів два були не урядовими, а депутатськими; що урядові законопроекти розроблялися на виконання укладеної восени 2014 року Коаліційної угоди, в якій говорилося не про ініціювання, а про «завершення процесу декомунізації»; що після прийняття чотирьох законів Верховна Рада кілька разів вносила до них поправки, засадничих положень не міняючи, а ще – ухвалила наступного року кілька постанов про перейменування міст, а пізніше – ще два закони декомунізаційного змісту (про заборону «георгіївської стрічки» та нову редакцію закону про реабілітацію жертв репресій тоталітарного режиму). Чи все це – теж наслідки квапливої лобістської діяльності «групи В'ятровича» та малописьменності народних депутатів?

Прихильність чи хоча б некритичне сприйняття наративів про В'ятровича як «головного архітектора» або навіть «комісара» державної політики пам'яті в сучасній Україні виявляють не лише критики цієї політики. Наприклад, експерт польського Центру східних студій імені М.Карпа Тадеуш Ольшанські так оцінив роль УІНП та його голови в державній політиці сучасної України:

«Нинішні лідери України не вважають політики ідентичності ані важливим елементом функціонування держави, ані своїм першочерговим завданням. Тож вони доручили її проведення

Українському інститутіві національної пам'яті – установі з незначним організаційним потенціалом»²¹³.

Іншими словами, відновлення пореволюційною владою УІНП як органу виконавчої влади Т.Ольшанські трактує як прояв неперіоритетності політики пам'яті для цієї влади. Але буцімто всупереч цьому:

«...керівник УІНП Володимир В'ятрович зумів за короткий час перетворити його на впливовий осередок, спрямований не так на дослідження чи увічнення (*upamiętnienie*) історії, як на активне формування історичної пам'яті громадян України. Завдяки його діяльності, підтриманої владою в мовчазний спосіб, відбувся радикальний поворот в українській політиці пам'яті»²¹⁴.

У згаданій вище, загалом зваженій і добре аргументованій статті про дискусії довкола декомунізації, М.Рябчук також мимохідь називає керований В'ятровичем УІНП «головним архітектором» декомунізації:

«Їхнім (*декомунізаційних законів – О. Гр.*) головним архітектором і промотором був Інститут національної пам'яті, створений 2005 року за підтримки Президента Віктора Ющенка»²¹⁵.

Натомість одверті противники декомунізації побіжними оцінками ролі УІНП не обмежуються, а будують яскраві наративи. Наприклад, В.Піховшек у згаданій статті про «бандеризацію» стверджує, що, за чутками, президент Порошенко «пришел в ярость», дізнавшись про ухвалення законів 9 квітня 2015 р. Якщо цьому вірити, то виходить, що президент на той час геть забув про Коаліційну угоду й не знав, що депутати його фракції є спів-авторами ключового «декомунізаційного закону». Та й подальші слова й дії президента виглядають нелогічними, якщо вважати його незгодним із політикою декомунізації. Вище вже цитувалися деякі з висловлювань П.Порошенка щодо необхідності декомунізації. А були у нього й укази цієї тематики.

²¹³ Olszański, Tadeusz. Wielka dekomunizacja. Ukraińska polityka historyczna czasu wojny. // Punkt Widzenia, Numer 65. – Warszawa: Centre For Eastern Studies, 2017. с. 5.

²¹⁴ Olszański, Tadeusz, s. 5.

²¹⁵ Рябчук М.Ю. Декомунізація чи деколонізація? с. 105.

Чим же пояснити «скромну привабливість» доволі шаблонного за своєю структурою наративу про декомунізацію як інтригу купки малоосвічених, але настирливих націоналістів на чолі з В'ятровичем при байдужому потуранні Порошенка? Іншими словами, звідки цей наратив виник, чому швидко набув поширення, хто й чому має в ньому потребу?

Тут не місце розлогих нагадувань про велику роль, що її відіграють стереотипи, особливо міфологізовані, в людському світогляді та пізнанні. Зазначу лише, що «міф про В'ятровича» є колажем із фрагментів принаймні двох давно культивованих у нашому суспільстві міфів – про зловмисну галицьку меншість, яка заражає націоналізмом хорошу й дружню до слов'янських народів-братів більшість українців²¹⁶, а також – про зажерливу й байдужу до національних інтересів олігархічну владу, яка дурить і грабує чесний простий народ²¹⁷. Із цих міфічних структур черпають пояснення того, що відбувається довкола, зокрема й причин декомунізації, чимало українських медійників, політиків, «експертів», а також звичайних громадян.

Адже якщо, ґрунтуючись на згаданих вище фактах, зробити логічний висновок, що розроблення й прийняття «декомунізаційних законів» стало наслідком політичної волі більшості українського парламенту, котра, у свою чергу, представляє більшість виборців, і що ключові положення цих законів загалом збігаються з переконаннями значної частини суспільства, то критикам декомунізації доведеться відмовитися від використання міфу про

²¹⁶ Див., наприклад, статті та виступи академіка П.Толочка на тему братерства народів-спадкоємців Давньої Русі, статті Д.Табачника про братерство з Росією та шкідливість галицького впливу в його книжці «Утиный суп по-украински» (Фоліо, 2009), передусім – «Галицкий шлях от Великой Победы». Див. також аналіз відзначення в 2003 році 350-річчя Переяславської ради у моїй книжці «Президенти і пам'ять» (2017, с. 150-162) та ін.

²¹⁷ З-поміж численних соціопитувань, що засвідчують поширеність таких настанов у суспільстві, можна згадати дослідження, проведене у 2015 році львівською фірмою «Фама», за яким 77% респондентів цілком чи переважно згодні з ним, що війна на сході України «вигідна чиновникам, бо відволікає увагу від проблем», 83% – з тим, що війна «вигідна олігархам», 56% – згодні з тим, що «Мінінформації існує для підтримання іміджу й рейтингу президента» і т. д. (Конфлікт в медіа і медіа в конфлікті. 2015. – URL: <http://journalism.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/11/Konflikt-v-media-i-media-v-konflikti-Fama-Serpen-Veresen-2015.pdf>).

«бандерівську інтригу», що підриває дружбу з братнім російським народом.

Натомість В.В'ятрович, яко львів'янин і давній симпатик «визвольного руху ХХ століття» (сиріч «бандерівець»), ідеально надається на роль міфічного персонажа-лиходія. А якщо в цьому міфологічному наративі моральні й політичні оцінки замінити на протилежні, переставити місцями героїв та лиходіїв, то вийде така собі сучасна версія старого міфу про «галицький П'ємонт», який знову рятує Україну, очищаючи її від тоталітаризму. Цим, вочевидь, пояснюється готовність довіряти цьому наративу (принаймні окремим його елементам) навіть серед людей, далеких від проросійських чи «антибандерівських» настроїв.

Наскільки ж колективно створений образ В. В'ятровича як «головного архітектора декомунізації», а очолюваного ним УІНП – як її головного КБ і двигуна водночас, підтверджується фактами та логікою формування й здійснення державної політики?

Справді, УІНП відігравав активну роль у розпочатій восени 2014 року, відповідно до пунктів 3.13 та 3.14 Коаліційної угоди, підготовці законопроектів, що їх коаліційний уряд А.Яценюка мав, схваливши, подати на розгляд Верховної Ради. Тож ключові моменти цих законопроектів не стільки відображали погляди керівництва УІНП на радянське минуле, скільки юридично унормували політичний зміст згаданих пунктів Коаліційної угоди, зокрема й тих, котрі не мали прямого стосунку до політики пам'яті (як-от постулат «декомунізації усіх сфер суспільного життя», що втілювався в законодавчі норми щодо заборони пропаганди й символів тоталітарних режимів у ЗМІ, в діяльності політичних партій, у виборчому процесі).

Утім, із політичною волею правлячої коаліції щодо прийняття «декомунізаційних» законів не все так просто. Лише на початку березня 2015 року, за місяць до внесення згаданих законопроектів на розгляд парламенту, уряд затвердив план заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України у 2015 році²¹⁸. У

²¹⁸ Розпорядження КМУ від 4 березня 2015 р. № 213-р «Про затвердження плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку “Україна-2020” у 2015 році» – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/213-2015-%D1%80>

ньому фігурували, зокрема, розроблення законопроектів: про забезпечення вільного доступу до архівів репресивних органів колишнього СРСР (термін – 30 червня), про засади національної політики пам'яті (термін – 15 липня), про врегулювання правового статусу учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті (термін – 30 червня). Як бачимо, два з чотирьох прийнятих місяцем пізніше «декомунізаційних законів» у плані не фігурують, а закон про засади державної політики пам'яті не ухвалений досі. Натомість планувалося силами Мінкультури, УІНП, НАНУ та СБУ до 29 травня 2015 р. підготувати й подати на розгляд уряду, а потім – парламенту «проект Національної доповіді про злочини комунізму в Україні як історико-правової основи для надання оцінки злочинам комуністичного тоталітарного режиму на національному та міжнародному рівні»²¹⁹. Не було в плані й згадки про розроблення законопроекту «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років», хоча такий урядовий проект місяцем пізніше був поданий до парламенту.

Вочевидь, «Національна доповідь про злочини комунізму в Україні» мала стати базою для адвокації в парламенті й суспільстві ключового декомунізаційного законопроекту (котрий готувався, але до плану про всяк випадок не включався). Мабуть, уряд А.Яценюка вважав етап публічної промоції цього доленосного рішення необхідним, аби воно здобуло достатню підтримку в суспільстві, а головне – в парламенті. Та вже невдовзі від цього етапу вирішили відмовитися й, не втрачаючи часу, одразу подавати до Верховної Ради законопроект про засудження тоталітарних режимів та заборону їх пропаганди й символіки. Можна припустити, що такий «спурт» обумовила переконаність урядовців у наявності на той момент у парламенті достатньої підтримки «декомунізаційних» законопроектів і брак упевненості в тому, що ця підтримка надовго збережеться.

²¹⁹ Розпорядження КМУ від 4 березня 2015 р. № 213-р «Про затвердження плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку “Україна-2020” у 2015 році» – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/213-2015-%D1%80>

Співавторка одного із законопроектів нардеп Г.Гопко (тоді – «Самопоміч») невдовзі після прийняття чотирьох законів описувала процес їх підготовки зовсім інакше, ніж критики «похапця»:

«Для нас надзвичайно важливим є те, що ці закони (їх загалом чотири) пройшли велике обговорення в експертному середовищі, потім із лідерами всіх політичних фракцій коаліції, зокрема тих, які є співавторами нашого законопроекту № 2558. Тому добре, що ми відразу прийняли в першому читанні і в цілому, тим самим не дали можливості для додаткових провокацій з боку проросійських сил...»²²⁰

Навіть якщо згадане нею «експертне середовище» було завузьким, а обговорення – не надто «великим», важко повірити, що в його ході учасники-депутати не цікавилися змістом законопроектів (принаймні Г.Гопко дуже добре в них орієнтувалася) і не пропонували до них змін або альтернатив (зокрема, Ю.Шухевич, замість підтримки урядового законопроекту про статус учасників боротьби за незалежність, подав свій власний). Але ціною такої підтримки стало формальне авторство: найбільший декомунізаційний законопроект перетворився на депутатський, серед його співавторів-депутатів більшість склали «радикали» з фракції О.Ляшка.

Ідея незапланованого законопроекту на заміну старому закону «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років», вочевидь, виникла як наслідок вилучення вимоги демонтажу воєнних пам'ятників із головного декомунізаційного законопроекту²²¹.

Натомість передбачений урядовим планом закон «про засади державної політики пам'яті», що його проект справді розробляв

²²⁰ Ганна Гопко: «Чого ні в кого не виникає питання, чому в нас не може діяти нацистська партія?» / Телекритика, 19.04.2015. – URL: <http://ru.telekritika.ua/kontekst/2015-04-19/106201>

²²¹ Логічно припустити, що цей законопроект став побічним продуктом підготовки проекту президентського указу № 169 від 24.03.2015 р. «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни», яким встановлено День пам'яті та примирення 8 травня, скасовано указ В.Януковича № 604/2012, за яким доти велася підготовка до 70-річчя Перемоги, та започатковано формування нового офіційного дискурсу Другої Світової війни.

УІНП ще з 2015 року, досі не прийнятий, що суперечить уявленню про велику впливовість цього відомства як «архітектора політики пам'яті».

Чи був істотним внесок номінальних авторів-депутатів до тексту законопроектів (поза очевидним випадком проекту Ю.Шухевича)? Якби навіть вони особисто не вписали до них жодного власного слова, це не має особливого значення, адже сьогоднішні політичні лідери давно вже не пишуть власних промов (можливо, за винятком Б.Обами), а парламентарі – власних законопроектів. Важливо те, що вони взяли на себе політичну відповідальність і за проекти, й за їх прийняття. Зокрема, «головний співавтор» О. Ляшко, який представляв найбільший із законопроектів у сесійній залі, після його ухвалення приписав собі й своїй партії роль провідних «декомунізаторів»²²², а інші депутати про всяк випадок не заперечували.

Під час голосування 9 квітня лише фракція Ляшка практично повністю (18 «за» при трьох відсутніх) підтримала закон № 317-VIII, натомість Блок П.Порошенка дав лише 106 голосів при чисельності фракції понад 160. Не голосувала за «декомунізаційні» закони і Ю.Тимошенко, хоча більшість присутніх членів фракції «Батьківщини» підтримала їх. Із трьох інших законопроектів, що подавалися на розгляд як урядові, парламент підтримав лише два (про вільний доступ до архівів та про увічнення перемоги у Другій світовій війні); ухвалено також проект закону про статус борців за незалежність України, поданий Ю.Шухевичем. Тож не дивно, що знайшлися ті, хто оголосив архітекторами декомунізації саме О.Ляшка та його фракцію, а не В.В'ятровича та УІНП. Принаймні так оцінював подію про-радикальний сайт «Акцент»:

«За ініціативи Радикальної партії Олега Ляшка Верховна Рада ухвалила закон про заборону в Україні комуністичної та нацистської пропаганди і символіки. Це рішення запізнилося більше, ніж на 23 роки. До приходу депутатів Радикальної партії Олега Ляшка

²²² Ляшко добився декомунізації України //Акцент. 23 квітня 2015. – URL: <http://new.aktsept.com.ua/politics/4254-lyashko-dobivnya-dekomunizatsiji-ukrajini>

у Верховну Раду жодна партійна фракція не спромоглася змусити парламент прийняти такий закон. Навіть „свободівці“, які називали себе патріотами України і борцями з усім пострадянським та мали набагато більшу за РПЛ фракцію у минулому скликанні парламенту, не зробили суттєвих кроків у цьому напрямку. Народні депутати-радикали Олег Ляшко та Юрій Шухевич внесли законопроект, який менше, ніж за тиждень підтримала коаліція»²²³.

Усе ж підтримка фракції Ляшка, за яку заплачено символічним «правом декомунізаційного першородства», не дала урядовій коаліції такої впевненості в сесійній залі, що дозволила б діяти так, як рекомендували профільні парламентські комітети у своїх висновках щодо законопроектів: прийняти їх за основу, а потім доопрацювати, усунувши вже виявлені недоліки. Адже крихка ситуативна більшість могла вже за день-два розвалитися. Отож закони й прийняли одразу в цілому, не ризикуючи.

Це можна вважати ознакою того, що, по-перше, тодішня владна коаліція таки вважала справу декомунізації важливою й невідкладною; по-друге, невідпрацьованість деталей нових законів була для них річчю другорядною, а головною – прийняття засадничого політичного рішення.

Тому справжніми авторами «декомунізаційних» законів доречно вважати, в кінцевому рахунку, не О.Ляшка та Ю.Шухевича, не В.В'ятровича та його підлеглих, а ту ситуативну коаліцію (без значної частини депутатів від БПП та «Батьківщини», зате з групою «центристів»), котра вирішила того дня прийняти всі чотири закони в цілому, аби стартував процес легалізованої декомунізації, а не ризикувати доленосним політичним рішенням заради його юридичної бездоганності.

Але за пару тижнів, як ми знаємо, депутати таки внесли поправки до закону про заборону пропаганди й символів тоталітарних режимів, якими розширено перелік винятків із цієї заборони. А роком пізніше прийнято цілу низку постанов Верховної Ради про перейменування населених пунктів.

²²³ Ляшко добився декомунізації України.

Отож те, що спершу сприймалося як крихка продекомунізаційна більшість, виявилось доволі тривкою позицією більшості парламенту, що зберігалася понад три роки, попри міжпартійні чвари з інших питань.

Непростим є питання юридичної та політичної якості чотирьох законів від 9.04.2015 р. У багатьох критичних відгуках (їх авторами є здебільшого науковці – юристи, історики, політологи²²⁴) вказано на численні юридичні недоліки або ж політичні помилки в цих законах. Ідеться, зокрема, про сумнівну конституційність норм закону № 317-VIII щодо кримінальної відповідальності за пропаганду тоталітарних режимів та публічне використання їх символіки, про юридичну нечіткість термінів «пропаганда», «злочинний характер»; про некоректність запроваджених цим законом обмежень для кандидатів і політичних партій у виборчому процесі; про невинуватість з погляду свободи самовираження норм закону № 314-VIII щодо відповідальності за публічне «зневажливе ставлення» до борців за незалежність; про суперечність між процедурою декомунізації (демонтажу радянських монументів, перейменування вулиць) у законі № 317-VIII та правами місцевих рад, визначеними законом про місцеве самоврядування; про суперечності в тому-таки законі, пов'язані з винятками щодо демонтажу творів мистецтва (якими є більшість пам'ятників і т. д.)

Через ці недоліки «декомунізаційні закони», особливо закон № 317-VIII, на думку деяких критиків, створюють небезпеку для кожного, «хто ризикує зачепити цю тему»²²⁵ (тобто скаже щось позитивне про радянські часи). На думку історика й експерта різних сфер суспільного життя Г.Касьянова, політика декомунізації стала джерелом (не наслідком чи проявом, а *джерелом*) кількох великих конфліктів – зокрема, між Сходом і Заходом

²²⁴ Див. огляд цих відгуків у працях: Рябчук М.Ю. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів; Кулик В. Про неякісні закони та нечутливих критиків.

²²⁵ Дронова К., Стадний Є., цит. праця.

України, між Україною й Польщею, а також – між «воюючими сторонами на Донбасі»²²⁶.

Не беручись за невдячну справу доводити очевидне, а саме – що значні світоглядні розбіжності між Заходом і Сходом України, не кажучи вже про війну на Донбасі й анексію Криму, породжені не законами від 9.04.2015, а іншими чинниками, зокрема й давнішими за саму українську незалежність, зосередимося на юридичних недоліках чотирьох законів.

Найповажніший із закидів до «декомунізаційних» законів – це, вочевидь, сумнівна конституційність передбачених ними заборон. У відповідь прибічники декомунізації зазвичай наводять аргумент російської агресії та інформаційно-пропагандистської війни, що в ній країна-агресор та її тутешні симпатика використовують міфологічні й символічні ресурси радянської спадщини як засіб мобілізації та дестабілізації. Справді, використовують, але ж у самих законах згадані заборони аргументуються не російською агресією, а злочинним характером тоталітарних режимів і тим, що заперечення цієї злочинності є наругою над пам'яттю мільйонів їхніх жертв. Це аргумент морально-історичний, ретроспективний, натомість аргументів безпекових і перспективних бракує.

Власне, Конституція України містить таку безпекову аргументацію обмеження політичних свобод. Зокрема, стаття 37 (частина перша) забороняє «утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на

²²⁶ «На думку Касьянова, історична політика є джерелом таких конфліктів: 1) між національним/ націоналістичним та радянсько-ностальгічним /радянським нарративом; 2) між двома ексклюзивними моделями колективної пам'яті, представленими цими нарративами; 3) між ексклюзивною та інклюзивною моделями колективної пам'яті; 4) між регіонами України – Захід/Центр проти Сходу/Півдня; 4) між країнами-сусідами (Україна – Росія, Україна – Польща, Польща – Росія); 5) між “воюючими сторонами на Донбасі” – Україною (націоналістичний нарратив) та Росією (радянський нарратив)» – див.: «Минуле як пролог: політика та історична пам'ять в Україні». // Веб-сайт представництва Інституту Кеннана в Україні. 8.02.2018. – URL: https://kennankyiv.org/2018/02/08/kasianov_whats-past-is-prologue/). Див. схожі твердження в його праці: Kasianov, Georgiy. "How a War for the Past Becomes a War in the Present". *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 16.1 (2015): 149-155.

ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі...»

Чимало з перелічених тут дій якраз і характерні для носіїв «колорадських стрічок» та відповідних поглядів у Криму, на Донбасі й деінде.

Але розробники законопроекту чи то полінувалися придумувати ще й безпекове обґрунтування заборон, чи то подумали, що посилення на російську агресію та інформаційну війну обумовить тимчасовий характер заборон – до припинення згаданої агресії – і не зробили цього. Дозволю собі припустити, що деякі з підданих критиці «помилкових» положень становили найпривабливішу частину декомунізаційного законодавства для багатьох політиків, котрі за них проголосували – адже це створювало новий потужний інструмент політичної боротьби з лівими та проросійськими опонентами.

Та запитаймо себе: а якби в тексті закону № 317-VIII вже були безпекова аргументація, посилення на статтю 37 Конституції України та обмеження чинності заборони тоталітарної пропаганди часом тривання російської агресії, чи зупинило б це ліберальних і ніби-ліберальних критиків? Навряд. Аргументацію визнали б неширою, непереконаливою абощо. Адже головним об'єктом ніби-ліберальної критики, як зауважив В.Кулик²²⁷, стало саме визнання радянського режиму злочинним і заборона його пропаганди як така, а не слабкість правових аргументів чи заширокі рамки заборони²²⁸. Не про юридичну якість ішлося «друзям української демократії», а про політичну та світоглядну позицію. Недарма Г.Касьянов, критикуючи «історичну політику» сучасної України,

²²⁷ Кулик В. Про неякісні закони й нечутливих критиків.

²²⁸ Заради справедливості нагадаю, що К.Дронова та Є.Стадний критикували власне заширокі рамки заборони, а не її як таку. На розпливчатість дефініції пропаганди тоталітаризму (що уможливорює політичне зловживання законом), на надто суворе й недиференційоване покарання за цю пропаганду вказала також Венеціанська комісія.

послідовно вживає вирази «так зване тоталітарне минуле», «так звана історична справедливість»²²⁹ тощо.

Окрім тих критиків, які вимагали скасувати «декомунізаційні» закони як шкідливі²³⁰, були, як ми вже знаємо, й такі, хто, не заперечуючи в принципі проти заборон, пов'язаних із пропагандою тоталітарного режиму, критикував окремі положення закону № 317-VIII, пропонуючи їх виправити у відповідності до «всіх європейських стандартів» (О.Шевель²³¹, В.Кулик, а також К.Дронова та Є.Стадний²³², чий проект ліберальних змін до «декомунізаційних законів» аналізувався в першій частині книжки).

Ці автори, як і інші критики «декомунізаційних законів», котрі виступили в перші дні після їх ухвалення, не звернули уваги на сумнівну регуляторну якість пункту 1.4 статті 1 (визначення тоталітарної символіки, зокрема пам'ятників і топонімів, що підлягають декомунізації). Невдовзі ці визначення та їх довільні тлумачення стали приводом для суперечок та конфліктів, коли розгорнулися перейменування населених пунктів та вулиць.

Неякісним продуктом, на думку критиків різних орієнтацій, є також закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років». Наприклад, юристи Головного експертно-правового управління Верховної Ради вважали цей законопроект непотрібним, бо відповідні питання вже були врегульовані законом № 1684-III «Про увічнення Перемоги у Великій вітчизняній війні 1941-1945 років», а також президентським указом № 169/2015 (про заходи з відзначення 70-річчя перемоги), а новий закон, мовляв, не містить істотних регуляторних норм. Поширення державної пошани й опіки не лише на радянських ветеранів, а й на учасників визвольного руху, а також

²²⁹ Минуле як пролог: політика та історична пам'ять в Україні.

²³⁰ Відкритий лист науковців та експертів-українознавців щодо так званого «Антикомуністичного закону» Президентові України П.О.Порошенку та Голові Верховної Ради України В.Б.Гройсману.

²³¹ Шевель О. Щоб відповідати європейським стандартам, закони "про декомунізацію" потребують змін. // Українська правда. 7.05.2015. – URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2015/05/7/7066721/0>

²³² Дронова К., Стадний Є. Декомунізаційні закони: пропозиція правок.

нове, розширене визначення пам'яток Другої світової війни ці експерти вартими запровадження нормами не вважали.

«Антинаціоналістичні» історики критикували цей закон за те, що він визначає «правильну версію» історичних подій, містить недемократичний пункт про «недопущення фальсифікації історії війни», а опозиційні політики (екс-регіонали) – ще й за те, що новий закон нібито «ображає ветеранів війни» та «намагається закреслити День Перемоги»²³³.

Насправді пункт про «недопущення фальсифікації історії війни» не був вигаданий зловредними в'ятровичами, а запозичений із аналогічної статті (про форми увічнення перемоги) закону № 1684-III від 20.04.2000 р.

Натомість уважного розгляду потребують закиди, що закон № 315-VIII буцімто нав'язує суспільству, як у часи радянського тоталітаризму, «єдино правильну версію історії війни», тільки цього разу – націоналістичну. Передусім – преамбула закону № 315-VIII не стільки визначає новий офіційний наратив Другої світової війни, скільки намагається підважити глибоко закорінені у свідомості нашого суспільства радянський, тоталітарний і шовіністичний за своєю суттю, міф «Великої Вітчизняної», що до 9.04.2015 р. був «узаконений» у незалежній Україні згаданим законом № 1684-III та численними указами всіх попередніх президентів про святкування чергових річниць «Великої Перемоги» та менш видатних воєнних свят.

Закони № 315-VIII та № 317-VIII, як ми знаємо, також залишають поза рамками «декомунізації» всі радянські пам'ятники періоду війни, статус та привілеї радянських ветеранів. Іншими словами, в українському законодавстві (не кажучи вже про суспільство) й далі співіснують два бачення Другої світової, але вже не якесь одне з них (фактично радянське), а обидва легітимовані державою.

²³³ Бойко: Хто б із сьогоднішніх політиків у владі не намагався закреслити День Перемоги, їм це не вдасться. // ГОРДОН. 9 травня 2018. – URL: <http://gordonua.com/ukr/news/politics/bojko-hto-z-sogodnishnih-politikiv-u-vladi-nenamagavsja-zakresliti-den-peremogi-jim-tse-ne-vdastsja-245360.html>

Окремої зауваги потребує буцімто радянська практика давання оцінок історичним подіям у законодавчих актах. Насправді така практика має місце й у західних демократіях. Зокрема, Жорж Мінк наводить цілу низку сучасних французьких законів, у яких присутні такі офіційні оцінки (встановлення відповідальності за заперечення Голокосту, визнання геноциду вірмен у Туреччині, визнання работоргівлі злочинною, ба навіть визнання окремих позитивних цивілізаторських наслідків французького колоніалізму)²³⁴.

Неякісним законодавчим продуктом багато хто вважає й закон про статус борців за незалежність, проект якого подавав депутат Ю. Шухевич. У попередньому розділі вже згадувалися «політичні помилки» цього закону (борцями за незалежність визнано ОУН і УПА, що критики трактували як ігнорування вчинених їхніми членами злочинів), так і регуляторні (брак дієвого механізму набуття статусу учасника боротьби за незалежність, брак конкретних пільг). Висловлювалося також припущення, що саме декларативний характер проекту Ю.Шухевича сприяв його прийняттю парламентом. Але в деяких критичних оцінках лише позірно йдеться про недоліки самого закону. Наприклад, Г.Касьянов стверджує:

«Если внимательно почитать текст Закона "О правовом статусе и чествовании памяти участников борьбы за независимость Украины в XX веке", то он крайне неаккуратно написан. Иногда выглядит просто как агитка. Этот закон был раскритикован аналитическим управлением Верховной Рады за огромное количество невыверенных формулировок. ...ОУН и УПА в большом перечне организаций, которые были борцами за независимость. Но разве для этого нужен закон? Без закона не понятно, что они были борцами за независимость Украины? ...Это напоминает советские времена, когда говорили: летайте самолетами "Аэрофлота"!»²³⁵

²³⁴ Мінк Жорж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті // Україна модерна. 2009. Випуск 15. – URL: uamoderna.com/images/archiv/15/4_UM_15_Polityka_Pamiati_Mink.pdf

²³⁵ Куриленко А. «Георгий Касьянов: Если бы Украинская революция ...».

Жарт про абсурдність реклами «Аерофлоту», мабуть, означає переконаність його автора, що в Україні немає вартих побороювання «Анти-Аерофлотів», тобто версій минулого, в яких ОУН, УПА, УНР і навіть Рух – то не борці за незалежність, а «гітлерівські посіпаки», а згодом – «наймити заокеанського Рейху з їхнім помаранчевим фюрером» (за виразом Табачника²³⁶). Але добре відомо, що це не так, що саме «Анти-Аерофлот» донедавна домінував у нашому інформаційному просторі, а почасти – й у законодавстві (нагадаю «закон про Прапор Перемоги» та багатолітні невдалі спроби хоча б включити ветеранів УПА до кола реабілітованих жертв сталінських репресій). А тепер «Анти-Аерофлот» домінувати перестав, навіть втратив легітимність в Україні як національній державі. Схоже, що в цьому й вбачає проблему Г.Касьянов:

«Проблема заключается в том, что отдельное, специальное чествование ОУН и УПА превращается в конфликтогенную тему как внутри, так и за пределами страны. ОУН и УПА принимали участие в том, что поляки называют Волынской резней»²³⁷.

Насправді не закон № 314-VIII, в якому немає жодного «спеціального чествовання ОУН и УПА», а його критики (як-от підписанти звернення до президента) вимагають спеціального, сказати б, анти-вшанування саме цих організацій. Згадана Касьяновим «конфліктогенна тема» не цим законом породжена, й не у 2015 році. Суть її – не в тому, що правове визнання борців за незалежність України є зайвим (досить, мовляв, що цей факт визнають фахові історики), а в тому, що вони досі не були реабілітовані, залишаючись непрощеними злочинцями, «ворогами народу» в очах частини суспільства, а також, що для них було особливо кривдно, в очах українського законодавства.

Чимало критики викликало також встановлення законом № 314-VIII відповідальності для тих, хто «публічно виявляє зневажливе ставлення до осіб», визнаних учасниками боротьби за незалежність (стаття 6, п. 1). Цю норму можна було б вважати

²³⁶ Табачник Д. Галицкий шлях от Великой Победы.

²³⁷ Куриленко А. «Георгий Касьянов: Если бы Украинская революция ...»

обмеженням свободи слова (адже стало небезпечно, слідуючи багатолітній традиції, називати колишніх вояків УПА «фашистськими прислужниками»), якби відповідальність встановлювалася не за образу конкретної живої особи, а, скажімо, за зневажливі вислови про якусь організацію чи визвольний рух загалом. Натомість скористатися цією «каральною» нормою в її нинішньому викладі може лише конкретна особа, яка почувається ображеною. Тому п.1 статті 6 можна вважати зайвим дублюванням чинної норми про відповідальність за образу чиеїсь честі й гідності. Таке дублювання потрібне не практично (ветеранам визвольної боротьби), а політично (політикам, котрі ухвалювали закон). Сенс цієї декларативної норми – то, вочевидь, довгоочікувана моральна й символічна компенсація нечисленним іще живим учасникам згаданих у законі рухів та організацій, котрі десятиліттями мовчки терпіли публічні й приватні образи. Це специфічна форма «перехідного правосуддя», заміник люстрації тих, хто згаданих борців за незалежність переслідував у часи СРСР і безкарно ображав і принижував уже в незалежній Україні.

Окрім головного *первинного продукту* – чотирьох законів, невдовзі з'явилися (або не з'явилися, хоча мали б) іще й *проміжні продукти*. Вище згадувалися підзаконні акти, що їх мав затвердити Кабінет Міністрів на виконання «декомунізаційних» законів, але досі не зробив цього.

Натомість Міністерство культури зауважило суперечність між старим законом, що вимагає охороняти пам'ятку, та новим, що вимагає її демонтувати (усунути з публічного простору), якщо вона є пам'ятником радянському діячеві, і спробував її вирішити у спосіб, уже раз випробуваний у 2008-2009 роках, хай і не надто успішно. Тодішній міністр культури і гуманітарний віце-прем'єр В.Кириленко підписав наказ № 200 від 4.04.2016 «Про занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», за яким 794 об'єкти у 13 областях України визнані такими, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України²³⁸. Кількість включених до

²³⁸ 794 меморіальні споруди й пам'ятники комунізму позбавлені статусу пам'яток. // Міністерство культури України. 05.04.2016. – URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245079354&cat_id=244913751

наказу радянських пам'ятників, котрі відтак перестали бути пам'ятками – від шести у Волинській області й 10 у Дніпропетровській – до 174 у Харківській та 178 у Полтавській. Місто Київ, Донецька, Луганська, Запорізька, Херсонська та Одеська області в наказі не згадані – мабуть, профільні управління тамтешніх держадміністрацій не подали до міністерства списки монументів. Вочевидь, до наказу не включали також пам'ятників, знесених під час «Ленінопаду», адже відповідальності за чужий «вандалізм» місцева влада не боялася. Таким чином, перестав бути порушенням пам'яткоохоронного законодавства демонтаж приблизно третини «декомунізованих» у 2015-2016 роках монументів, але загального розв'язання правової колізії наказ Мінкультури № 200 не дав.

Щоб компенсувати дефіцит нормативної бази для нової державної політики, УІНП та залучені ним експерти (переважно історики) розробили низку рекомендаційних документів без визначеного правового статусу (хоча б затвердження наказом голови УІНП)²³⁹. Це – списки радянських топонімів та імен радянських і комуністичних діячів, котрі нібито підлягають декомунізації відповідно до закону № 317-VIII, методичні рекомендації з проведення перейменувань, відповіді на евентуальні типові запитання громадян з приводу декомунізації, а також – електронні макети плакатів із роз'ясненнями змісту законів (див. **Фото 3**). Усе це можна безкоштовно одержати з веб-сторінки УІНП.

Мабуть, для багатьох учасників декомунізаційного процесу ці матеріали виявилися корисними. Можливо, деякі з них (як-от текст В.В'ятровича «Декомунізація у питаннях і відповідях») допомогли комусь розібратися в поширених уявленнях про «декомунізаційні» закони. Зокрема, на запитання, чи справді закон забороняє комуністичну ідеологію, В.В'ятрович відповідає:

«Ні, неправда. Ані ідеологію, ані символи неможливо заборонити. Як неможливо заборонити минуле. Закон ЗАСУД-

²³⁹ Рекомендаційний характер згаданих матеріалів пояснюється тим, що, згідно з Положенням про УІНП (затвержене Постановою КМУ № 684 від 12.11.2014), тлумачення чи роз'яснення законодавства у сфері політики пам'яті не належить до функцій цієї установи.

ЖУЄ тоталітарні режими, які вирости на підвалинах цих ідеологій, як нелюдські (*sic*), та забороняє ПРОПАГАНДУ їх символів»²⁴⁰.

Оскільки ж особа, що запитувала, віртуальна, то не може відказати: насправді закон засуджує лише два режими, радянський та нацистський, але забороняє «виготовлення, поширення й публічне використання» символіки ще кількох незасуджених колишніх «соцкраїн». А з уміщених у цитованому збірнику рекомендацій і списків впливає, що декомунізації підлягають не лише діячі радянського режиму, але також імена та пам'ятники К.Маркса, Ф.Енгельса, Р.Люксембург, М.Тореза та інших неадянських комуністів. Коли ж згадати ще й обмеження, передбачені законом № 317-VIII для політичних партій, то відмінність між заборонаю комуністичної ідеології та символіки і заборонаю «лише їхньої пропаганди» стає схоластикою, обумовленою тим, що заборона ідеології – це пряме порушення Конституції України.

Схоластики додають інші рекомендації, пропоновані УІНП. Розгляньмо для прикладу «Список осіб, які підпадають під закон про декомунізацію». У вступі до нього, переповівши положення закону № 317-VIII щодо того, чийми іменами названі вулиці й населені пункти слід перейменувати, автори додають:

«Також під декомунізацію потрапляють ті, хто встановлював радянську владу в Україні, переслідував учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті. У поданому списку коротко вказано злочини згаданих осіб. Список створений істориками для зручності місцевих громад, які обирають нові імена комуністичним вулицям згідно закону»²⁴¹.

²⁴⁰ В'ятрович В. Декомунізація у питаннях і відповідях. Що й чому перейменовувати й демонтувати. Збірник матеріалів, рекомендацій і документів щодо виконання вимог закону України «Про засудження комуністичного й націонал-соціалістичного (нацистського) режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». / С.Бутко, С.Горобець, І.Каретніков, Б.Короленко, М.Майоров (упоряд.) – Київ: УІНП, 2015. 103 с. – URL: <http://www.memory.gov.ua/page/shcho-i-chomu-pereimenovuvati-i-demontuvati-zbirnik-materialiv>. (цитата зі с.14).

²⁴¹ Список осіб, які підпадають під закон про декомунізацію. – URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>

Після ознайомлення зі списком (понад 500 імен) стає зрозуміло: слова «Також під декомунізацію потрапляють» стосуються діячів, котрі формально не належать до жодної з категорій, згаданих у п. 1.4 статті 1 закону № 317-VIII, однак укладачі вважають, що їх теж слід «декомунізувати». На якому положенні закону їхня переконаність ґрунтується? У матеріалі авторства С.Бутка «Чому і що перейменовувати/демонтувати» знаходимо коструbate пояснення, буцімто декомунізація торкається також «будь-якої особи, від найменшого села, містечка – до загальнодержавного рівня», якщо ця особа брала активну участь у «діяльності комуністичної партії», а такою, на думку автора, була вся державна діяльність у часи СРСР²⁴².

Мабуть, це сміливе тлумачення походить від того, що в пункті 1.4 статті 1 до символіки тоталітарного режиму віднесено також пам'ятники та топоніми, «присвячені подіям, пов'язаним із діяльністю комуністичної партії, із встановленням радянської влади». Але якщо пам'ятник чи топонім, присвячений якійсь особі, слід вважати пам'ятником/топонімом, присвяченим подіям, у яких вона брала участь, то навіщо потрібні ті абзаци пункту 1.4 статті 1, де прямо й вичерпно (без додатку «та інші...») перелічені категорії діячів, яких треба «декомунізувати»?

Але й тлумачення закону С.Бутком не охоплює всього, що знаходимо у списку, підготовленому УІНП «для зручності місцевих громад». Зокрема, там є не лише десятки учасників встановлення радянської влади, котрі не займали керівних посад і в каральних органах не працювали, але також:

- більшовицькі діячі (не керівні), які померли задовго до встановлення радянської влади (Бабушкін, Бауман);

²⁴² Бутко С. Чому і що перейменовувати/демонтувати / Що й чому перейменовувати й демонтувати. Збірник матеріалів, рекомендацій і документів щодо виконання вимог закону України «Про засудження комуністичного й націонал-соціалістичного (нацистського) режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» / С.Бутко, С.Горобець, І.Каретніков, Б.Короленко, М.Майоров (упоряд.) – Київ: УІНП, 2015, с. 32. – URL: <http://www.memory.gov.ua/page/shcho-i-chomu-pereimenovuvati-i-demontuvati-zbirnik-materialiv>.

- відомі учасники Другої світової війни, що їх має стосуватися виняток як «пов'язаних з опором та вигнанням нацистів з України» (Г.Жуков, М.Кузнецов, О.Федоров та інші);

- зарубіжні комуністичні діячі, у тому числі й ті, що не мали стосунків із радянським режимом (К.Маркс, Ф.Енгельс, К.Лібкнехт, Р.Люксембург та ін.), і навіть західні «ліві» письменники (А.Барбюс, чий «коротко вказаний злочин» полягав в ушлявленні Сталіна²⁴³);

- деякі радянські письменники, котрі, хоч і посідали урядові або партійні посади, але за законом № 317-VIII належать до винятків із декомунізації (О.Бойченко, В.Василевська, А.Гайдар, О.Корнійчук, І.Кулик, О.Фадєєв, М.Островський і навіть його персонаж Павка Корчагін);

- академік Т.Лисенко (хоч і одіозний, а все ж діяч науки) й космонавтка В.Терешкова (бо вона, як депутат Госдуми РФ, підтримала анексію Криму).

Як бачимо, шляхетна мета порохунків із тоталітарним режимом опинилася значно вище серед пріоритетів укладачів рекомендаційних матеріалів, аніж повага до закону. Про суперечливий вплив таких напівофіційних рекомендацій на процес декомунізації йтиметься далі.

Окрім «списку для зручності» та збірника «Що й чому перейменовувати й демонтувати» (2015), УІНП підготував чимало інших інформаційних та просвітницьких матеріалів, пересувних виставок, плакатів та брошур із ключових декомунізаційних тем – про злочини радянського режиму, про український визвольний рух, про Україну та українців у Другій світовій війні²⁴⁴.

²⁴³ Якщо керуватися таким підходом, то до списку «декомунізованих» слід включити П.Тичину, М.Рильського, М.Бажана та інших оспівувачів Сталіна.

²⁴⁴ Україна у Другій світовій війні. До 70-річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. – Київ: УІНП, 2015. 28 с., іл.; Голодомор 1932-1933: комуністичний геноцид в Україні. – Київ: УІНП, 2015. 37 с., іл.; 100 років боротьби: Українська революція 1917-1921. – Київ: УІНП, 2017. 44 с., іл. та ін.

Фото 3. Підготовлений УІНП плакат, що пояснює причини декомунізації, а заодно проводить лінію спадкоємності: Ленін – Сталін – Путін. Подані факти ілюструють піктограми, інколи історично нерелевантні (автомат АКМ ілюструє «червоний терор», а аукціонний молоток – «ув'язнення з політичних переконань»).

Цікавими з погляду промоції нового офіційного дискурсу Другої світової війни є «Методичні рекомендації до відзначення Дня пам'яті та примирення і Дня перемоги»²⁴⁵. У них є історична довідка про Другу світову війну, рекомендовані форми й тематика заходів, що їх слід проводити закладам культури й освіти, а також кілька рекомендованих списків: літературних творів, інтернет-публікацій, художніх та документальних фільмів про війну. Списки доволі інклюзивні: у першому С.Алексієвич і В.Астаф'єв, О.Довженко й О.Гончар сусідять із У.Самчуком та Д.Гуменною (текстів із «дальнього зарубіжжя», як-от щоденник Анни Франк чи «Пастка-22», в списку нема).

²⁴⁵ Методичні рекомендації до відзначення Дня пам'яті та примирення і Дня перемоги (8-9 травня) – URL: <http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/methodichni-rekomendatsii-do-vidznachennya-dnya-pam-yati-ta-primirennya-i-dnya-perem>

Перелік художніх фільмів має 38 позицій багатьох жанрів і країн, від «Великого диктатора» Ч.Чапліна та «Мосту на річці Квай» – до «А зорі здесь тіхіє» та «Нескореного» О.Янчука. Рекомендованих документальних фільмів – 28, з них 24 – українського виробництва, переважно телевізійних. Неясно, як практично скористаються списками фільмів провінційні будинки культури, але зацікавленому читачеві він дає зрозуміти, що українські документалісти вже чимало зробили для формування нового бачення подій війни в Україні.

Вище вже зауважено, що закон № 315-VIII, разом із виданим трохи раніше указом президента № 169 від 24.03.2015 «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни», фактично запропонували новий офіційний дискурс Другої світової війни. У них передбачено не лише зміну тональності в ушануванні пам'яті про війну з тріумфальної на трагічну, але й радикальну зміну оцінок причин війни та дій її головних учасників, ролі України й українців у війні, а також значення пам'яті про неї для сучасної незалежної України. Цей новий дискурс можна вважати важливим супутним продуктом декомунізації, а в еventуальному випадку його прийняття всім суспільством – навіть кінцевим продуктом. Тому доречно проаналізувати головні риси цього нового офіційного дискурсу.

Чи не першим таку спробу, хай і мінімалістську, зробив Г.Касьянов у своєму висновку, що: «способы разработки и прохождения этих законов, словесный ряд, методы имплементации очень напоминают те культурные паттерны, против которых эти законы направлены»²⁴⁶.

Такий присуд є почасти слухним, адже дискурс «декомунізаційних законів», особливо закону № 315-VIII, таки має явні ознаки гібридності або ж еклектики, а почасти – несправедливим, бо жодне суспільство не може, хоч би як старалися його реформатори, за пару десятиліть позбутися «культурних патернів» попередньої доби, тим більше, що інколи йдеться про патерни не радянські, а значно давніші.

²⁴⁶ Касьянов Г. Историческая политика и «мемориальные» законы в Украине: начало XXI в. // Историческая экспертиза. 2016. № 2, с. 48.

Тож уважніше придивімося новому офіційному дискурсу Другої світової війни. Деякі його елементи представлені в **Таблиці 2**, де фрагменти тексту закону № 315-VIII порівнюються із відповідними фрагментами раніших актів, зокрема скасованого ним закону «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» (2000, зі змінами 2011 року, відомими як «Закон про Прапор Перемоги»).

Бачимо офіційну відмову від радянської міфологізованої концепції «Великої Вітчизняної», визнання того, що обидва тоталітарні режими в ході війни вчинили в Україні численні воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид.

Таблиця 2. Зміни в офіційному дискурсі Другої світової війни

(Пост)радянський дискурс	«Декомунізований» дискурс
Велика Вітчизняна війна 1941-1945 років	Друга світова війна 1939-1945 років
Перемога у Великій Вітч. війні «мала всесвітньо-історичне значення і справила вирішальний вплив на весь хід Другої світової війни» (Закон «Про увічнення Перемоги...» 2000 року)	Війна «розпочалася внаслідок домовленостей націонал-соціалістичного режиму Німеччини та комуністичного тоталітарного режиму СРСР, стала найбільшою трагедією людства у ХХ ст.»
«героїчний подвиг захисників Вітчизни, які, виявивши масовий героїзм, небачену стійкість, патріотизм, у жорсткій війні з фашист. загарбниками відстояли свободу і незалежність Батьківщини» (указ президента № 403/2010)	У війні «націонал-соціалістичним та комуністичним тоталітарним режимами на тер. України було вчинено численні злочини проти людства і людяності, воєнні злочини, злочини геноциду, внаслідок чого Україні та Українському народові завдано величезних втрат»
визволення (міст, областей) від німецько-фашистських загарбників	вигнання нацистів із (міст, областей)
«вшанування ветеранів війни, збереження пам'яті про захисників Вітчизни»	«необхідність піклування про ветеранів війни, учасників визвольного руху та жертв нацизму»
Пам'ятки Великої Вітчизняної війни – це «братські могили, меморіальні комплекси, інші споруди і об'єкти, що увічнюють пам'ять про Перемогу та подвиги її учасників» (Постанова ВР № 842-VI/2009)	Пам'ятки Другої світової війни – це «братські та самотні могили, пам'ятники, пам'ятні знаки, інші споруди і об'єкти, що увічнюють пам'ять про події часів Другої світової війни... її учасників та жертв»

У тексті закону № 315-VIII немає згадок про УПА, є натомість різні переліки категорій осіб, що їх належить вшановувати: «ветерани війни, учасники визвольного руху та жертви нацизму» (преамбула, стаття 1), а також «учасники та жертви Другої світової війни 1939-1945 рр.» (статті 2 і 4).

Натомість указ № 169/2015 замінював собою, скасувавши, попередній указ В.Януковича № 604/2012 «Про заходи у зв'язку з відзначенням 70-ї річниці визволення України від фашистських загарбників та 70-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років». Указ № 169/2015 встановив в Україні День пам'яті й примирення 8 травня й запропонував низку нововведень у державних меморіальних заходах (див. **Таблицю 3**).

Таблиця 3. Порівняння дискурсу президентських указів щодо відзначення 70-річчя перемоги у війні

Акт президента	Преамбула: мета й привід видання указу	Пропоновані заходи
Указ № 604/2012 «Про заходи у зв'язку з відзнач. 70-ї річниці визволення України від фаш. загарбників та 70-ї річниці Перемоги у Вел. Вітч. війні 1941-1945 років»	З метою увічнення безсмертного подвигу народу у Великій Вітчизн. війні 1941-1945 років, ушанування пам'яті полеглих у боротьбі за свободу Батьківщини, посилення соц. захисту ветеранів Великої Вітч. війни та продовження традиції шанобливого ставлення до ветеранів війни і пам'яті про Перемогу	Оголосити 2015-й Роком Ветеранів В.В.Війни; у плані ювілейн. заходів: посилення соц. захисту ветеранів, ювілейні урочистості по всій Україні, міжнар. наук. конф. про внесок України в перемогу над нацизмом; видання наук. праць та спогадів учасників В.В.В, встановлення медалі «70 років визволення України від фашист. загарбників...»; з нагод визвольних дат в містах, областях – салюти, паради, феєрверки, Всеукраїнська естафета пам'яті...
Указ № 169 від 24.03.2015 «Про заходи з відзначення у	З метою гідного вшанування подвигу Укр. народу, його визначного внеску у перемогу	Визнання одним із пріоритетів діяльності органів влади – забезп. шаноблив. ставлення до пам'яті про

<p>2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни».</p>	<p>Антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні, висловлення поваги усім борцям проти нацизму, увічнення пам'яті про загиблих воїнів, жертв війни, воєнних злочинів, депортацій та злочинів проти людяності, скоєних у роки війни, посилення турботи про ветеранів війни, учасників укр. визвольного руху цього періоду, жертв нацист. переслідувань, утвердження спадкоємності традицій воїнів-переможців нацизму та нинішніх захисників Вітчизни, консолідації суспільства навколо ідеї захисту України та у зв'язку з відзначенням 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни</p>	<p>Перемогу над нацизмом, суспільн. поваги до ветеранів, учасників укр. визв. руху, жертв нацизму, нинішніх захисників Вітчизни...</p> <p>Установити День пам'яті та примирення – 8 травня; скасувати Указ № 604/2012; переглянути розпорядження КМУ від 22.05.2013 № 360-р.; провести 8 і 9 травня у столиці України, інших насел. пунктах урочистості та меморіальні заходи; заходи з налагодження громад. взаєморозуміння і примирення у питаннях нац. історії, донесення до громадськості... інформації про звитяги Укр. народу у визвольній боротьбі, його визначний внесок у перемогу Антигітлерівської коаліції; провести панахиди за жертвами Другої світ. війни, молебні за мир і злагоду в Україні, за захисників Вітчизни; забезпечити участь ветеранів війни, учасників укр. визв. руху, жертв нацизму, нинішніх захисників Вітчизни – учасників АТО у мемор. заходах; МЗС та УНП здійснити заходи з інформування дипл. установами України міжнар. спільноти про звитяги Укр. народу у II світовій війні, його внесок у перемогу Антигітлерівської коаліції...</p>
---	--	--

У новому офіційному дискурсі Другої Світової війни можна зауважити кілька головних мотивів:

- десовєтизаційний – відмова від радянської міфології «Великої Вітчизняної» та сформованої ним ідеологічно-обумовленої термінології ;

- євроінтеграційний – запровадження окремих прийнятих у Європі меморіальних практик, дат, символів (8 травня, квітка маку та ін.);

- українізаційний – наголос на «українському вимірі» війни, участі українського народу у війні, його жертвах і «звитягах»; включення українського визвольного руху до наративу про Другу світову війну;

- актуалізаційний (наголошення зв'язку між боротьбою проти нацистської агресії та сьогоденним захистом України від агресії Росії); включення ветеранів АТО до кола тих, кого слід вшановувати й запрошувати на урочистості.

Із тексту аналізованих правових актів, а також із низки інформаційно-просвітницьких матеріалів, підготовлених УІНП до 70-річчя перемоги над нацизмом, можна вичленувати кілька ключових послань:

- для України війна розпочалася не 22 червня 1941 р., а у вересні 1939-го; її спричинила домовленість двох злочинних режимів;

- у війні обидва тоталітарні режими чинили масові злочини, жоден із них не був «визволителем Європи» (тому слід відзначати річниці «вигнання нацистів», а не «визволення»);

- у війні Україна зазнала більших людських втрат, аніж США, Британія, Франція й Канада, разом узяті;

- українці, як «розділена нація», воювали у складі багатьох армій, але тільки в УПА вони воювали під своїм національним прапором;

- не святкуємо (салютами та фєсєрверками), а відзначаємо дні пам'яті, вшановуючи учасників і жертв війни;

- «Україна більше не відзначатиме День перемоги за російським сценарієм» (президент П.Порошенко);

- сьогодні, як і 70 років тому, Україна захищається від агресії; «Путін – це Гітлер/Сталін сьогодні».

Як уже зазначалося, доволі помітною є певна гібридність нового дискурсу, адже вона була закладена вже в декомунізаційному законодавстві, яке й далі охороняє пам'ятники «Великої Вітчизняної». Інший момент – текстуальна «колажність» закону № 315-VIII, адже його статті про «форми увічнення перемоги» та про пам'ятки Другої світової війни зроблені шляхом перелицювання тексту аналогічних статей закону 2000 року (особливо – запозичення абзацу про «недопущення фальсифікації історії», котре здається невдалим постмодерністським жартом).

Водночас деякі елементи старих меморіальних практик стали наскільки звичними, що вже не усвідомлюються як ідеологічно-радянські. Ознакою гібридності (або ж компромісності) нового офіційного дискурсу можна вважати й збереження Дня Перемоги 9 травня, продовження практикування багатьох «форм її увічнення». Натомість деяку суперечливість нового дискурсу обумовило запровадження поряд із цим європейських «антигероїзаційних» підходів до меморіалізації війни, що не завжди вдало сполучається з ушануванням «масового героїзму» народу у війні, а також із іншою новацією офіційного дискурсу – включенням нових героїв, учасників українського визвольного руху, до кола вшановуваних.

Перейдімо до розгляду *вторинного продукту* – прямих результатів впровадження «декомунізаційних законів».

Якщо підсумувати конкретні завдання, визначені в чотирьох законах від 9.04.2015, то очікуваними результатами їх впровадження мали стати:

- усунення з публічного простору *частини* радянських пам'ятників (адже пам'ятників, присвячених подіям та учасникам війни, а також діячам культури й науки, демонтаж не мав стосуватися);

- перейменування *частини* міст і сіл, вулиць і провулків з ідеологічно-радянськими назвами (окрім пов'язаних із війною, наукою та культурою);

- політично-правова переоцінка (засудження) радянського режиму та перебігу Другої світової війни (відмова від міфології

«Великої Вітчизняної»); утвердження нових практик офіційного вшанування перемоги у війні;

- офіційне визнання українського визвольного руху головним суб'єктом здобуття Україною незалежності;
- забезпечення вільного доступу до архівів радянських каральних органів.

Як і наскільки вдалося досягнути цих цілей? Як зазначалося в першій частині цієї праці, запровадження нових практик і символіки відзначення меморіальних днів 8 та 9 травня, а також розкриття архівів відбулися фактично ще до набуття чинності «декомунізаційними» законами. Засудження тоталітарних режимів та визнання визвольного руху – це одномоментні політико-правові акції, хоча й неоднозначні за наслідками. Складніше було з виконанням інших завдань.

У лютому 2018 року деякі ЗМІ, нібито зі слів В.В'ятровича, повідомили про «фактичне завершення декомунізації»²⁴⁷. Сам голова УІНП, однак, заявив тоді лише про завершення декомунізації публічного простору (за 2015-2017 роки, з його слів, демонтовано понад 2,5 тисяч пам'ятників, перейменовано близько тисячі населених пунктів, понад 50 тисяч вулиць, провулків і площ²⁴⁸), та й то констатував, що де-не-де позалишались і радянські пам'ятники, й окремі топоніми (найпомітніші – Кіровоградська та Дніпропетровська області). А коли згадати, що під кінець існування СРСР понад три чверті радянських монументів в Україні склали пам'ятники «Великої Вітчизняної війни»²⁴⁹, котрих не торкнулись ані «Ленінопад», ані демонтаж, то вторинний продукт декомунізації виглядає «недопеченим».

Але й у своїй формально здійсненій частині декомунізація публічного простору мала не лише високі кількісні показники, а й цікаве, часом несподіване змістовне наповнення. Зокрема, су-

²⁴⁷ В'ятрович заявив про фактичне завершення декомунізації в Україні. // УНІАН/ 10.02.2018. – URL: <https://www.unian.ua/politics/2390440-vyatrovich-zayaviv-pro-faktichne-zavershennya-dekomunizatsiji-v-ukrajini.html>

²⁴⁸ Там само.

²⁴⁹ Гаврилюк С.В., Гаврилюк О.Н. Історичний нарис пам'яткоохоронної справи, с. 272.

перечливий вплив на нього мали неофіційні тлумачення-рекомендації та списки, розроблені силами УІНП. У багатьох містах і селах, керуючись цими списками, перейменовували тисячі вулиць, що носили імена не лише Леніна, Калініна, Косіора, Чубаря, Постишева тощо, а й Маркса та Енгельса, дрібніших місцевих більшовиків, активістів колективізації та різних павліків морозових. З погляду стратегічних цілей декомунізації це, мабуть, непогано, але було б іще краще, коли б місцеві ради робили такі перейменування, керуючись не страхом покарання за невиконання довільно розтлумачених норм закону, а власною переконаністю в злочинному характері більшовицької влади.

У загальних рисах саме так, хоч і не без суперечок і навіть конфліктів, відбувалися «декомунізаційні» перейменування в Києві. Із матеріалу, зібраного журналістами сайту «Главком», бачимо: після кількох хвиль перейменувань (різної інтенсивності), що відбувалися в столиці за роки незалежності, на 2015 рік тут залишалось ще понад сотня вулиць, проспектів, площ, провулків, названих на честь радянських та більшовицьких діячів²⁵⁰. Зокрема, на честь Будьонного – вулиця й два провулки, Бонч-Бруєвича – вулиця й провулок, Воровського – дві вулиці. По три вулиці в різних районах міста мали Ленін, Горький, Калінін, Луначарський, Чапаєв і М.Островський, по дві – Руднев, Свердлов і Фадєєв, натомість Фрунзе – аж чотири. Було також три провулки Комсомольських, два Радянських, Комінтерну – вулиця й три провулки (всі в Дарницькому районі), а Червоноармійських – аж шість.

Нові назви «декомунізованих» вулиць Києва можна умовно поділити на кілька груп.

Перша – це повернені історичні назви (Бульварно-Кудрявська, Вифлєємська, Маричанська, Левандовська, Йорданська, Провіантська, Ружинська, Пріорська, Німецька, Священська, Деревлянська, Пирогівський шлях, провулки Іпсилантіївський, Пересіченський та інші).

²⁵⁰ Проспект Бандери та інші. Перелік вулиць Києва, які змінили назву. // Главком. 9 липня 2016. – URL: <https://glavcom.ua/publications/novi-nazvy-ulic-kyeva-360644.html>

Друга група – це назви на честь українських політичних та військових діячів, від козацьких часів – до дисидентського руху в СРСР (Є.Коновальця, М.Омелянвича-Павленка, генерала Алмазова, І.Богуна, П.Дорошенка, П.Калнишевського, К.Гордієнка, В.Вишиваного, В.Липинського, В.Кука, В.Шульгіна, К.Осьмака, А.Лупиноса та інших).

Третя, найчисельніша група – назви на честь діячів культури, науки, спорту, переважно українських, але не тільки (І.Миколайчука, І.Шамо, В.Лобановського, Є.Сверстюка, Я.Корчака, І.Турчина, Г. де Боплана, В.Дурдуківського, Квітки Цісик, В.Котарбінського, Д.Яворницького, Ю.Клена, Є.Гуцала, С.Ковніра, О.Архипенка, І.Огієнка, В.Нестайка, П.Куліша, Р.Глієра, І.Світличного, В.Гавела, Ю.Шевельова, І.Качуровського, Є.Маланюка, М.Максимовича, М.Драй-Хмари, Академіка Єфремова, М.Івченка, Сім'ї Ханенків, Г.Хоткевича, Братів Зерових, С.Параджанова, А.Горської, К.Білокур, Д.Щербаківського, В.Модзалевського, В.Винниченка та ін.).

Цей довгий перелік видатних діячів культури, чий імена лише тепер дочекались увічнення на мапі столиці, а були натомість 1-й, 2-й і 3-й Комсомольські та Червоноармійські провулки, справді вражає.

Окрему невелику групу склали вулиці на честь церковних ієрархів: Патріарха Володимира Романюка, папи Іоана Павла II, Митрополита Володимира Сабодана, Митрополита Василя Липківського, Митрополита Андрея Шептицького. У цьому помітне явне намагання утримати «міжконфесійний баланс».

Нарешті, останню групу склали критиковані в рекомендаціях УІНП нейтральні «квітково-каштанові» назви: Медоносна вулиця, Заплавна вулиця, провулки Акацієвий, Запашний, Щасливий, Радісний, Осінній тощо. Вочевидь, такими були пропозиції, що надійшли до Київради від мешканців цих околичних провулків згідно з процедурою перейменування, а Київрада не стала з ними сперечатися.

На окрему згадку заслуговують два київські перейменування, що викликали найбільший розголос, суперечки й навіть протестні кампанії. Це – перейменування Московського проспекту на

проспект С.Бандери, а проспекту М. Ватутіна – на проспект Р.Шухевича. Обоє цих замінок закон № 317-VIII не вимагав, бо топонім «Московський» не прив'язаний до тоталітарного режиму, а генерал армії М.Ф.Ватутін керував вигнанням нацистів із Києва. Однак після гарячого громадського обговорення (й голосування в інтернеті за і проти цих рішень) Київрада, з огляду на сьогоднішній контекст російської агресії, все ж проголосувала за перейменування обоє проспектів (а також вулиць Суворова й Кутузова на Печерську), що викликало нові протести діячів та груп різних світоглядних орієнтацій. Вийшло, що два контроверсійні перейменування більше вплинули на публічні репрезентації київської декомунізації, аніж решта півтори сотні.

Інакше відбувалися перейменування у багатьох містах Сходу, Півдня й навіть у центрі України. Як і в столиці, вони мали характер не диригованої згори політичної кампанії, здійснюваної слухняними виконавцями, а радше тяганини між місцевими радами, мерами, громадськими активістами різного політичного й культурного забарвлення, головами ОДА, а інколи й правоохоронними та судовими органами. Розклад сил між основними дієвцями на Сході та Півдні помітно різнився від київського, тож і наслідки перейменувань вийшли інакші. В Одесі, Харкові, деяких інших містах місцеві ради, керуючись буквою закону, залишили старі назви вулицям Жукова, Гайдара, Терешкової тощо. Невдовзі голови місцевих ОДА, вочевидь, керуючись «списком для зручності», своїми розпорядженнями перейменовували ці вулиці²⁵¹. У відповідь міські ради (як в Одесі) або місцева громадськість, а на її вимогу й ради (як у місті Ватутіне на Черкащині)²⁵² своїми рішеннями повернули старі назви чи замінили назви, дані

²⁵¹ Одеса провела декомунізацію. // Лівий берег. 27.04.2016. – URL: https://ukr.lb.ua/news/2016/04/27/334006_odesa_provela_dekomunizatsiyu.html; Тахтаулова М. Зміни символів чи символічні зміни або декомунізація по-харківськи.

²⁵² Перейменування у місті Ватутіно. За інформацією відділу з питань внутрішньої політики Ватутінської міської ради. 24.10.2017. – URL: <http://vatutino-rada.gov.ua/index.php/novini/2050-vidbulas-zustrich-z-zhitelyami-vulitsi-skalivatskoji>

розпорядженнями губернаторів²⁵³. Своєю чергою УІНП або місцеві активісти зверталися до прокуратури, а та – до суду, щоб скасувати рішення місцевих рад²⁵⁴. Часом це вдавалося, часом – ні.

Однак результат, що становить для нас особливий інтерес – це загальна картина топонімічних змін, що утворилась унаслідок декомунізаційної кампанії. Спробуймо уявити собі цю картину, «екстраполювавши» кілька прикладів з різних міст України, великих і малих.

Цікавим і показовим у цьому сенсі буде порівняльний огляд ходу та наслідків перейменувань у двох найбільших містах одного історичного регіону – Слобожанщини. Він наводить на неортодоксальну думку, що сьогодні згадана багатьма критиками декомунізації уявна межа між «націоналістичною» та ностальгійно-радянською (або «ватною») Українами проходить не по Збручу й не по Дніпру, а десь напівдорозі від Сум до Харкова. Щось подібне – а власне, множинність і суперечливість історичної пам'яті сучасної Харівщини, на відміну від монолітної в своїй «радянськості» історичної пам'яті суміжної Білгородської області Росії – описала у своїй монографії Т.Журженко²⁵⁵.

У доволі стислому огляді перебігу й результатів «декомунізаційних» перейменувань, запропонованому сумським краєзнавцем В.Артюхом, знаходимо, окрім цього, ще й лаконічну характеристику топонімічного (чи, сказати б, символічно-просторового) обличчя міста яким воно було навіть по двадцяти роках незалежності:

«...комуністична практика конструювання топоніміки привела до того, що в Сумах із 612 назв було не лише 90, пов'язаних із

²⁵³ В Одесі перейменовували вулиці, перейменовані Саакашвілі. Зникла вулиця Шухевича і провулки, перейменовані на честь загиблих в АТО. // Лівий берег, 26 квітня 2017. – URL: https://ukr.lb.ua/news/2017/04/26/364941_odesi_pereymenuvali_vulitsi.html

²⁵⁴ Приморський районний суд Одеси визнав незаконним і скасував рішення Одеської міської ради про повернення старих радянських назв вулиць та провулків міста. // Новое время. 29.04.2017. – URL: <https://nv.ua/ukr/ukraine/events/sud-skasuvav-perejmenuvannja-vulits-v-odesi-1058938.html>

²⁵⁵ Zhurzhenko T. Borderlands into Bordered Lands: Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine. Vienna, 2010.

комуністичною символікою, а й іще 99 вулиць, названих на честь російських діячів культури, науки та військової справи, і лише 23 були названі іменами “дозволених” українських діячів культури. Таким чином, на рівні топоніміки свідомо конструювався образ Сум як типового провінційного міста Советського Союзу, де панівний російський фактор повинен був сприйматися як щось само собою зрозуміле»²⁵⁶.

Влітку 2015 року при міській раді Сум було створено спеціальну робочу групу з депутатів, експертів та громадських активістів, яка розробила пропозиції щодо перейменування понад 120 вулиць, площ, провулків тощо.

Однак міська рада своїм рішенням у вересні того ж року перейменували лише одну вулицю. Через те в лютому 2016 року міський голова Сум О.Лисенко (представник «Батьківщини»), погодившись із більшістю пропозицій згаданої робочої групи, кількома розпорядженнями перейменував 89 вулиць і площ міста. Чому цього не зробила обрана восени 2015 року нова міськрада, В.Артюх тактовно не пояснює. Мабуть, справа була не стільки в політичному протистоянні депутатів різних партій²⁵⁷, скільки в світоглядних розбіжностях навіть серед однопартійців (подібно до тих, що проявилися при голосуванні за «декомунізаційні закони»).

Натомість те, чому мер Сум перейменував лише 89 із запропонованих робочою групою до «декомунізації» 123 вулиць, В.Артюх (член цієї групи) пояснив самокритично:

«Потрібно погодитися, що більшість членів робочої групи вийшли за межі норм закону, пропонуючи прибрати з топонічної мапи Сум такі імена, як Горький, Белінський, Ковпак, Олег Кошовий...»²⁵⁸

²⁵⁶ Артюх В. Про зміну комуністичної топоніміки у місті Суми. // historians. 6.08.2016. – URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1960-v-yacheslav-artyukh-pro-zminu-komunistychnoyi-toponimiky-u-misti-sumy>

²⁵⁷ За наслідками місцевих виборів 2015 року, в сумській міськраді із 42 депутатів – 18 однопартійців мера міста, 9 депутатів пропрезидентського БПП, три «свободівці», й по чотири – від кількох інших партій, зокрема й від «Опозиційного блоку».

²⁵⁸ Артюх В., цит. праця.

Якими ж виявилися результати перейменувань? В.Артюх у додатку до своєї статті наводить повний перелік змін, а коментує його так:

«...маємо чотири повернуті історичні назви (вул. Бельгійська, Нижньолепехівська, Суханівський та Іллінський провулки), 18 вулиць названі на честь історичних осіб, пов'язаних із Сумами. Дві вулиці увічнюють пам'ять Майдану (О.Братушки й Небесної сотні), п'ять названі на честь героїв АТО (О.Аніщенко, Ю.Ветрова, А.Реути, С.Табали, Р.Атаманюка), дві вулиці – іменами українських дисидентів М.Осадчого та В.Стуса, п'ять вулиць – іменами членів ОУН (Степана Бандери, Юрія (*sic*) Шухевича, Олега Ольжича, Олени Теліги, Івана Литвиненка), шість вулиць – іменами діячів національно-визвольних змагань 1917-1921 років (Полковника Болбочана, Генерала Грекова, Василя Филоновича та того ж Івана Литвиненка). Ще 14 вулиць мають назви, не пов'язані з ідеологічними цінностями... На прохання католицької та греко-католицької громад з'явилися вулиці Івана Павла II та Андрея Шептицького»²⁵⁹.

Цей коментар, на мою думку, сам потребує кількох коментарів. Уміщення в одному переліку «членів УПА» – бандерівців і мельниківців – тих, хто в житті боролися не лише з ворогами України, а й одні з одними, а також суміщення двох реальних Шухевичів, Романа і Юрія, в одному персонажі²⁶⁰, показує, що оновлений символічний простір Сум починає віддзеркалювати міфологізований національний наратив, у якому реальні суперечності реальних діячів поступаються місцем героїко-епічній національній єдності.

В.Артюх не уточнює, хто ті 18 «історичних осіб, пов'язаних із Сумами» – не учасники визвольного руху ХХ століття, чийми іменами названо вулиці. Але в доданому до статті переліку бачимо імена Василя Капніста, Миколи Лукаша, Пантелеймона Куліша, Марії Примаченко, Дмитра Багалія, Данила Галицького,

²⁵⁹ Артюх В., цит. праця.

²⁶⁰ Мабуть, вулицю в Сумах названо все-таки на честь Романа Шухевича, а не його сина Юрія, народного депутата від Радикальної партії О. Ляшка.

Івана Виговського, Георгія Нарбута, Давила Бурлюка, Гулака-Артемовського (імені на вказано), Ярослава Мудрого, Миколи Василенка, Олександра Олеся, Сергія Єфремова, Пилипа Орлика, Володимира Івасюка, Бориса Грінченка, Дмитра Дорошенка, Григорія Сковороди, Софії Русової, Євгена Маланюка, Архітекторів Шольців і навіть провулок Марусі Чурай. Усе це постаті знані поза межами Сумщини, а то й України (може, за винятком архітекторів Шольців²⁶¹), тож оновлена топоніміка Сум виглядає менш провінційно, аніж топоніміка сусіднього Харкова, про яку піде мова далі.

А «назви, не пов'язані з ідеологічними цінностями» – це, мабуть, вулиці Джерельна, Промислова, Березовий гай, Нижньолепехівська, Батуринська, Оболонська, провулки Семінарський, Вітряний, Монастирський тощо. Є й провулок Повстанський, не згаданий В.Артюхом.

Не обійшлася сумська декомунізація без конфліктів:

«Представники Опозиційного блоку, колишні комуністи, проросійські громадяни під гаслами “не дамо переписати історію” почали збирати підписи жителів Сум за відміну перейменувань. Відбулося кілька сутичок, коли активісти партії “За Україну”, “Молодого Народного Руху”, “Свободи” розривали намети Опозиційного блоку та обливали їх свинячою кров’ю»²⁶².

Як бачимо, основні тенденції й загальна картина декомунізації топоніміки Сум виявилися схожими на київські. Інакшим був перебіг подій у «слобожанській столиці» Харкові – великому економічному, культурному, інтелектуальному центрі, де в міській владі домінує партія «Відродження», що складається переважно з колишніх «регіоналів». Цікавий огляд харківських перейменувань зробила місцевий історик Марія Тахтаулова:

«Масив перейменованих топонімів склав 221 позицію. Беззастережне лідерство отримали антропоніми. ...Тут імена

²⁶¹ Карл Шольц (1837-1907) – німецький архітектор, жив і працював у Рос. імперії, головню на Слобожанщині. Запроектував Троїцький собор у Сумах (1912, коштом П.Харитоненка), будинок Сумського земства, низку особняків і дач місцевим підприємцям і поміщикам. Його син Густав теж був архітектором; у 1939 році на Донбасі розстріляний як «ворог народу».

²⁶² Артюх В., цит. праця.

діячів науки й культури значно переважають. Їх кількість склала 80, або 38%. Трапляються знакові для Харкова імена: лікарів Любові Малої, Олександра Шалімова, Миколи Амосова, архітекторів Павла Альошина, Олексія Душкіна, істориків Марина Дринова, Дмитра Міллера, етнографа Ізмаїла Срезневського, володарки премії “Оскар” Варвари Каринської, фундаторки художньої освіти у Харкові Марії Раєвської-Іванової та інших непересічних діячів. Разом із тим, дивними у руслі декомунізаційних процесів виявляються імена радянських чиновників: директора ХТЗ В.Бібліка, голови Харківського міськвиконкому О.Михайлика та міністра шляхів сполучень СРСР (1982-1991 рр.) М.Конарєва»²⁶³.

Зауважу, що згідно з буквою закону № 317-VIII, два останні діячі за посадами підлягали декомунізації, а не увічненню в нових назвах.

Чимала група нових харківських топонімів – це повернені історичні назви: «Таких вулиць 47, або 22%. Знову будемо ходити Дівочою, Різвдяною, Молочною, Куликівською, Конторською тощо. Однак і тут не обійшлося без суперечностей. Йдеться про вулицю Катерининську»²⁶⁴.

Названо її було колись, вочевидь, формально на честь святої Катерини, а фактично – на честь цариці, ставлення до якої в Україні неоднозначне.

Помітну групу нових топонімів (9%) складають, як і в Сумах, назви «ідеологічно нейтральні» (на кшталт провулків Вербового, Сливового, навіть Макового), ще 8% нових назв – мікротопоніми та «географічні» (як-от Новобаварський проспект, Холодногірська вулиця, Ново-Толкачівський провулок тощо). А де ж «націоналізація» міського простору як втілення державної політики «націоналізації історії», котра, за деякими експертами, домінує в ході декомунізації? Якщо десь і домінує, то не в Харкові. М.Тахтаулова констатує:

²⁶³ Тахтаулова М. Зміни символів чи символічні зміни або декомунізація по-харківськи.

²⁶⁴ Тахтаулова, цит. праця.

«Харків – місто, засноване козаками, але у масиві перейменувань ледь знайшлося місце для Дмитра Вишневецького. Його ім'я увічнили одразу у трьох топонімах: вулиці, провулку та проїзду. На цьому маркери козацької доби вичерпуються».

Не надто поталанило на мапі Харкова й недавній історії України:

«Символи та героїка сучасної України, за невеликим винятком, залишилися поза увагою... У масиві перейменувань – лише три таких маркери: імена генерал-майора прикордонника Ігоря Момота, Героя України Василя Мельникова та майдан Героїв Небесної Сотні. Остання назва з'явилась через наполегливе втручання голови Харківської ОДА»²⁶⁵.

Отже, можемо констатувати радше регіоналізацію та деполітизацію міського простору Харкова. Втім, деполітизація вийшла неповною: М.Тахтаулова констатує спроби харківської влади зберегти радянську топоніміку хоча б фрагментарно (неперейменовані радянські назви районів міста) або приховано (як-от повернення ніби-історичної назви вулиці «Радянської» та перейменування проспекту П'ятдесятиріччя ВЛКСМ на Ювілейний проспект). М.Тахтаулова називає такі рішення «глибоко провінційними» й підсумовує, що після всіх перейменувань Харків – це й далі «українське місто без знакових українців, європейський мегаполіс із провінційними підходами. Можливо, стало краще, ніж було, бо пішли найодіозніші імена»²⁶⁶.

Зауважу: не бачила авторка справжньої української провінційності. Звернімося до наступного прикладу – невеличкого деіндустріалізованого міста Ватутіне на Черкащині (де склад міськради доволі строкатий, а більшість населення складають пенсіонери – колишні шахтарі й енергетики).

У колишньому шахтарському містечку нерадянських назв вулиць не було, бо заснували його в 1947 році, не було й перейменувань після проголошення незалежності України. Достояв до грудня 2013 року пам'ятник Леніну на центральній

²⁶⁵ Тахтаулова, цит. праця.

²⁶⁶ Там само.

площі, аж врешті став жертвою «Ленінопаду»²⁶⁷. Будь-яка інша декомунізація в місті розпочалася після набуття чинності законами від 9.04.2015. Міськвиконком збирав пропозиції щодо перейменування, потім провів громадські слухання. Хоча винесені на обговорення пропозиції були політично стриманими (без Бандери, Шухевича й навіть Петлюри чи Грушевського), позиція учасників слухань (переважно – пенсіонерів) принесла місцевим патріотичним активістам прикрий сюрприз:

«В результаті голосування учасниками обговорення не були підтримані пропозиції перейменування вулиці Піонерської на вулицю В. Сосюри, вулиці Дімітрова на вулицю Гр. Сковороди, вулиці Чапаєва на вулицю О.Кошиця, вулиці Комсомольської на вулицю А.Кримського, провулка Урицького на провулок Нечуя-Левицького»²⁶⁸.

Зауважу: двоє з відхилених громадськістю діячів української культури, О.Кошиць та А.Кримський – земляки-звенигородці. Кого ж із видатних діячів, українських чи ні, удостоїла ватутінська громадськість увічнення в назвах вулиць? Виявляється, нікого. Серед нових назв, затверджених розпорядженням міського голови від 16.02.2016 (див. **Таблицю 4**), лише одна – іменна (на честь Євгена Іванченка – ватутінця, який загинув у війні на Донбасі), натомість переважають «позитивно-нейтральні» (Радісна, Зоряна, Літня, Осіння, Сонячна, Березова), а також духовні: Спаська, Покровська, Свято-Успенська, Храмова... Зауважу: ці назви – не за назвами розташованих на тих вулицях храмів, бо в місті – лише одна церква, Успенська (УПЦ-МП).

Є у ватутінському списку трохи назв історичного, навіть патріотичного забарвлення: Козацька, Першобудівників (ідеться про тих, хто будував Ватутіне у 1940-х роках), Героїв-чорнобильців, Захисників України, площа Соборності й навіть вулиця Європейська.

²⁶⁷ Детальний аналіз культури пам'яті міста Ватутіне містить інша правця автора – Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва (К.: «К.І.С.», 2014).

²⁶⁸ Перейменування у місті Ватутіноmu.

Таблиця 4. Перейменовані вулиці міста Ватутіне²⁶⁹.

Попередня назва	Нова назва
Вул. Артема	Вул. Дружня
Вул. Держинського	Вул. Свято-Успенська
Вул. Калініна	Вул. Зоряна
Вул. Кірова	Вул. Свгена Іванченка
Вул. Комінтерну	Вул. Героїв-чорнобильців
Вул. Куйбишева	Вул. Шовковична
Вул. Леніна	Вул. Захисників України
Вул. Щорса	Вул. Виноградна
Вул. Піонерська	Вул. Літня
Вул. Свердлова	Вул. Госпітальна
Вул. С.Лазо	Вул. Покровська
Вул. Фрунзе	Вул. Козацька
Вул. Радянська	Вул. Першобудівників
Вул. Пархоменка	Вул. Сервісна
Вул. К.Маркса	Вул. Березова
Вул. Енгельса	Вул. Радісна
Вул. Р.Люксембург	Вул. Храмова
Вул. Крупської	Вул. Спаська
Вул. К.Цеткін	Вул. Європейська
Вул. Будьонного	Вул. Осіння
Вул. Чапаєва	Вул. Горіхова
Вул. Котовського	Вул. Народна
Площа Леніна	Площа Соборності

На цьому історія з ватутінськими перейменуваннями не закінчилася, а стала розвиватися за сценарієм, подібним до одеського. По завершенні часу, відведеного на перейменування рішеннями місцевого самоврядування, голова Черкаської ОДА знайшов у Ватутіному ще дві вулиці й два провулки, що не були

²⁶⁹ Відповідно до Розпорядження міського голови м. Ватутіне від 16.02.2016 № 21/04-02 «Про перейменування та присвоєння імен об'єктам прав власності територіальної громади м. Ватутіне та с. Скаливатка». – URL: <http://vatytinorada.gov.ua/index.php/novini/>

«декомунізовані» – Першотравневу, Зої Космодем'янської, Павлика Морозова, Мічуріна – і перейменував їх розпорядженням №245 від 18.05.2016. Строго кажучи, жодна з чотирьох «проочених» міськрадою назв не підпадає під дію закону № 317-VIII, але запротестували тільки мешканці колишньої вулиці Мічуріна в селищі Аварійне на околиці міста, що одержала непрестижну назву «Скаливатська» – за назвою села, розташованого на іншій околиці. Відбулися збори мешканців перейменованої вулиці, на яких:

«Виступаючі наголошували, що Мічурін займався не політикою, а садівництвом і не підлягає під дію закону про декомунізацію, про те, що коли приймалось рішення про перейменування вулиці, ніхто не запитував думки людей... Всі присутні жителі вулиці Скаливатської (кол. Мічуріна) та прилеглих вулиць проголосували за повернення попередньої назви. Жителі піднімали й інші питання: відкриття аптечного кіоску, ремонту дорожнього покриття, покращення телефонного зв'язку, можливості виділення автобусу для перевезення дітей до навчальних закладів міста...»²⁷⁰

Невдовзі Ватутінська міськрада повернула стару назву вулиці Мічуріна, адже це легше й дешевше зробити, ніж відремонтувати дорогу чи пустити шкільний автобус на Аварійне.

Як ми знаємо, неповною була й декомунізація радянських монументів, адже вона не охопила пам'ятників «Великої Вітчизняної», котрі склали більшість пам'ятників радянського періоду в Україні. Окремі спроби частково «декомунізувати» деякі воєнні меморіали робилися – наприклад, озвучений В.В'ятровичем намір зрізати герб СРСР зі шита в руці «Родіни-Матері» на печерському пагорбі²⁷¹.

Суперечки розгорнулися щодо належного способу «декомунізації» пам'ятника Щорсу, спорудженого до 300-річчя Переяславської ради (1954) й оголошеного урядом Ю.Тимошенко пам'яткою національного значення²⁷².

²⁷⁰ Перейменування у місті Ватутіному.

²⁷¹ В'ятрович заявив про фактичне завершення декомунізації в Україні.

²⁷² Постанова КМУ від 03.09.2009 № 928. – URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-2009-п>

У травні 2016 року, під кінець визначених законом строків, «Українська правда» писала про нього:

«Є всі шанси на довгі роки залишитися на коні бронзовому комдиву Червоної армії Миколі Щорсу. ...демонтаж пам'ятника потребує дуже скрупульозної підготовки, але в КДМА і не думають готуватися. Адже експертна рада при департаменті (*культурної спадщини – О.Гр.*) вирішила його не вносити у список на демонтаж як пам'ятник архітектури національного значення. ..В КДМА бачать інше рішення – біля пам'ятника встановити інформаційну табличку, де розповісти про Щорса як хороше, так і погане»²⁷³.

Насправді навіть таблички досі немає, пам'ятник лише «вилучили з публічного простору» шляхом оточення його величезними ширмами в кольорах державного прапора²⁷⁴. Такий мінімалізм обурило голову УІНП. Зі слів журналістки М.П'єцух, В.В'ятрович переконаний:

«...проблеми в статусі немає, оскільки Мінкультури може за спрощеною процедурою позбавити будь-що, що підпадає під декомунізацію, статусу пам'ятки національного значення. Статус в даному випадку захищає такий пам'ятник від знищення після демонтажу. Тобто закон так чи інакше вимагає його забрати з публічного простору, а що з ним далі робити – везти в музей чи кудись інакше – це вже якраз має вирішувати київська влада»²⁷⁵.

І влада вирішила: нікуди не везти, вистачить «забрати з публічного простору» віртуально, відгородивши монумент тканиною національних кольорів (див. **Фото 4**). Таких прикладів «м'якої декомунізації» чимало.

Ще менш результативним і ще слабше підтриманим громадськістю виявився демонтаж радянських панно, барельєфів, мозаїк тощо, котрі мали елементи, що їх закон трактує як пропаганду тоталітарного режиму. Певну адміністративно-паперову роботу з цього питання органи місцевого самоврядування (зокрема, КМДА) робили, хоча й мляво – складали переліки таких об'єктів, кілька

²⁷³ П'єцух М. Щорс в законі.

²⁷⁴ Ці ширми були усунуті восени 2019 року, після зміни уряду.

²⁷⁵ Там само

навіть усунули²⁷⁶. Але широка громадськість, згідно з проведенням наприкінці 2015 року телефонним опитуванням (не репрезентативним²⁷⁷), в більшості своїй не вбачала необхідності в усуненні радянських панно з товсторукими пролетарями чи юними піонерами під розмаяними прапорами, тим більше, що ті мозаїки в багатьох випадках хоч якось пожвавлювали нудно-сіру зовнішність радянської забудови.

Але навіть фотоальбому *Decommunized*²⁷⁸, створеного з метою довести цінність радянської монументальної спадщини, упорядникам не вдалося хоча б наполовину заповнити цікавими зразками радянських панно чи мозаїк, котрі б прямо підпадали під «декомунізацію».

Окреслення *кінцевого продукту* декомунізації є непростим завданням, навіть якщо звузити його до з'ясування того, як уявляли кінцевий результат декомунізації її ініціатори та «архітектори». Чи був у них якийсь проект-образ «декомунізованої України»? У цьому є серйозний сумнів. Публічні заяви на цю тему українських політиків-декомунізаторів мають характер чи то поррахунків зі шкідливою спадщиною минулого (як-от: «одягнути Україну в чисту сорочку і прибрати з її тіла символи тоталітарного режиму»²⁷⁹), чи то тріумфальної констатації, що «очищення» вже відбувається.

Можна припустити, що для українських політиків важливішим за уявний (ідеальний) кінцевий результат – докорінну зміну суспільного ставлення до радянського минулого, – був результат політико-символічний, а саме: успішно проведена масштабна

²⁷⁶ У Києві створили карту об'єктів, з яких демонтують комуністичні символи. // Українська правда. Київ 15.07.2015. – URL: <https://kiev.pravda.com.ua/news/55a616c3d3482/>

²⁷⁷ 60% киян проти демонтажу радянських мозаїк – опитування. // Українська правда. Київ. 14.11.2015. – URL: <https://kiev.pravda.com.ua/news/582995d5df7d4/>

²⁷⁸ *Decommunized: Ukrainian Soviet Mosaics* /Yevgen Nikiforov, foreword by Olga Balashova, Lizaveta German. Osnovy, DOM, 2017.

²⁷⁹ Промова Президента України В. Ющенка на Михайлівській площі у День вшанування 75-х роковин Голодомору 1932-1933 рр./ Урядовий кур'єр. 27.11.2007. с. 1, 2.

кампанія декомунізації, як такий собі всеукраїнський ритуал очищення від слідів тоталітарного минулого. З огляду на таке бачення бажаного результату, чим вужче окреслено формальні рамки декомунізації, тим простіше добитися сподіваного успіху.

Публічні заяви керівництва УІНП також схилили до висновку, що для влади декомунізація – це політика радше інкрементальна, ніж «ідеалістична». Те, що в цій праці розглядається як вторинний продукт декомунізації, вони схильні були називати кінцевим, хоча б для того, щоб заявити про успіх²⁸⁰.

Це, втім, не заважає іншим визначати кінцеву мету декомунізації на власний розсуд. Зокрема, у граматично нековирній дефініції україномовної «Вікіпедії», декомунізація в Україні – то «процес позбавлення від наслідків комуністичної ідеології»²⁸¹. Кінцевим продуктом такого процесу має стати суспільство, позбавлене згаданих наслідків, що, строго кажучи, неможливо.

На думку деяких критиків державної політики пам'яті (декомунізації в першу чергу), її справжньою метою є утвердження націоналістичної ексклюзивної версії історії України в статусі панівної²⁸². Дехто з цих критиків на окреслення мети декомунізації вживають навіть терміни на кшталт «бандеризація України» (варіант: «культ Бандери, ОУН и УПА хотят “натянуть” на всю Украину»²⁸³).

На мою думку, ані цілковите усунення радянської спадщини з суспільної свідомості та громадського життя України, ані утвердження «ексклюзивного національного історичного нарративу» в панівній, монопольній позиції в культурній комунікації не

²⁸⁰ В'ятрович заявив про фактичне завершення декомунізації в Україні.

²⁸¹ Декомунізація в Україні – URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Декомунізація_в_Україні

²⁸² У статтях, опублікованих іще до 2014 року, В.В'ятрович ставив завдання сформуванню й донести до суспільства «українське національне бачення Другої світової війни», що в принципі можна поширити до «національного бачення» інших ключових історичних подій, але це, звичайно, не тотожне «правдивій державній історії», яку колись безуспішно закликав написати й викладати І.Юхновський.

²⁸³ Куриленко А. «Георгий Касьянов: Если бы Украинская революция закончилась провалом...»

є теоретично можливим і практично бажаним для сучасної «європейської» України у глобалізованому світі. Теоретичну неможливість визначає седиментарний характер культури (в антропологічному сенсі) будь-якої великої й тривкої спільноти. Скажімо, із сучасної європейської культури неможливо цілком усунути античної та візантійської спадщини, а з української культури – спадщини Речі Посполитої, Російської та Габсбурзької імперій, а також СРСР – елементи їх усіх, байдуже, усвідомлювані чи ні, «осіли» в різних шарах нашої культури як способу життя.

А практична недоцільність пояснюється тим, що реалізація прагнення цілковито позбутися будь-чого радянського, по-перше, потребувала б тотальних «очисних» заходів, несумісних із демократією, по-друге, спричинила б значну суспільну конфронтацію (адже на переважно радянському культурному ґрунті сформовані ідентичності мільйонів наших громадян), що її ціна виявилась би значно вищою за переваги тотальної десоветизації.

Перед політикою декомунізації були поставлені, як ми знаємо, інші, вужчі завдання. Їх виконання, хай і неповне, мало істотно підважити радянську ідеологію, її присутність у суспільній свідомості та культурному просторі України. Наскільки це вдалося?

У попередньому розділі вже згадувалися дослідження соціологів та політологів, де констатувалися помітні зміни у ставленні українського суспільства до радянського минулого, а також до боротьби за національну незалежність у XX столітті, що сталися після 2014 року. Гарвардський професор С.Плохій навіть назвав ці зміни великим зсувом в історичній пам'яті (*major memory shift*)²⁸⁴.

Однак ані він, ані інші науковці не називають державну політику декомунізації головною причиною цих змін. Наприклад, у жовтні 2017 року дві київські соціологічні фірми («Рейтинг» та КМІС) оприлюднили результати опитувань про ставлення українців до визнання УПА борцями за незалежність України

²⁸⁴ Див. доповідь С.Плохія на міжнародній конференції за проектом «Три революції» в Коледжі Європи (Варшава, березень 2018). Відеозапис його виступу – URL: <https://www.youtube.com/watch?v=Lr4d9sRoY3w>

(одне з положень «декомунізаційних законів»). За їх даними, частка прихильників такого визнання виросла від 20-25% у 2010 році – до 44-49% восени 2017-го, натомість частка противників за цей же період знизилася від 60% до 29%²⁸⁵. Такі зміни в історичних настановах відомий соціолог І.Бекешкіна назвала радикальними, пояснивши:

«Звичайно, радикальну зміну ставлення спричинила війна. Інакше процес ішов би довго і поступово»²⁸⁶.

Іншою причиною змін І.Бекешкіна назвала викладання історії в школах незалежної України, де вже не культивують радянських міфів про «бандерівців – кривавих прислужників нацистів». Схожу оцінку змін висловив політолог О.Гарань, хіба що шкільну історичну освіту поставив на перше місце, а російську агресію – на друге²⁸⁷.

Натомість безперечним продуктом саме декомунізації є суспільний відгук на неї, реакція, зокрема й активна (від співучасті до протидії) різних суспільних, регіональних, професійних груп на ті чи інші декомунізаційні заходи. Її ми розглядатимемо далі як аспект «споживання» декомунізації.

2.2. Регулювання декомунізації

У регуляторному аспекті декомунізації головну роль, вочевидь, відіграють чотири «декомунізаційні» закони від 9.04.2015 р. Їхній зміст та недоліки, реальні й уявні, аналізувалися в попередній частині цієї праці, тож лише зауважу, що з позиції регуляторного впливу ключові положення чотирьох законів можна умовно поділити на дві групи:

- ті, що мають передусім ідеологічний, а в регуляторному плані – радше декларативний зміст (як-от: засудження радянського та нацистського режимів як злочинних; визнання українських визвольних рухів та організацій ХХ століття головним суб'єктом

²⁸⁵ Червоненко В. Від ненависті до підтримки: чому змінилося ставлення до УПА? // ВВС Україна. 13 жовтня 2017. – URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-41597497>

²⁸⁶ Там само.

²⁸⁷ Там само.

здобуття незалежності України; принципово нерадянські політичні оцінки перебігу Другої світової війни);

- ті, що реально чи принаймні потенційно регулюють певні види і сфери діяльності, зокрема шляхом обмежень чи заборон (заборона пропаганди обох тоталітарних режимів та публічного використання їх символіки, з відповідними обмеженнями в діяльності органів самоврядування, політичних партій, ЗМІ в таких сферах, як спорудження та демонтаж пам'ятників, найменування вулиць і населених пунктів, участь у виборчому процесі тощо).

У перші місяці після набуття згаданими законами чинності мало місце практичне застосування положень щодо заборони тоталітарної пропаганди в діяльності та документах політичних партій²⁸⁸, наслідком чого стало скасування реєстрації КПУ та її неучасть у місцевих виборах восени 2015 року. З огляду на попередню самодискредитацію Компартії співучастю в діях проросійських сепаратистів, її заборона не викликала значного резонансу в суспільно-політичному житті, лише закріпивши поступову маргіналізацію цієї політичної сили у всеукраїнському масштабі.

За підсумками подальших трьох років дії «декомунізаційних законів» уже можна судити про значну регуляторну дієвість тих положень, що визначали порядок усунення радянських пам'ятників та зміну топонімів. Натомість ті, що встановлюють обмеження щодо «пропаганди тоталітарного режиму» в іншій діяльності громадян, організацій, партій, ЗМІ, за цей час пройшли лише дуже вибіркоче «тестування»²⁸⁹.

²⁸⁸ Для цього Постановою КМУ № 354 від 27.05.2015 був затверджений «Порядок прийняття рішень щодо невідповідності діяльності, найменування та/або символіки юридичної особи, політичної партії, її обласної, міської, районної організації або іншого структурного утворення, передбаченого статутом політичної партії, іншого об'єднання громадян вимогам Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки».

²⁸⁹ Були окремі спроби «випробувати на міцність» декомунізаційні заборони, як-от розміщення у Запоріжжі в липні 2018 року на білбордах ніби-реклами, що вшановувала ювілей відомого кілера НКВД П.Судоплатова (за цим фактом СБУ «провело перевірку»).

У створених «декомунізаційними законами» регуляторних механізмах є кілька двозначних, а то й суперечливих моментів. У ситуаціях конфліктів ці двозначності можуть (чи могли) бути використані як «запобіжний клапан». Це, наприклад, суперечність між вимогою усунути з публічного простору пам'ятники радянським діячам та застереженням, що не треба усувати «творів мистецтва» (у тому числі, вочевидь, монументального). У разі публічного конфлікту навколо демонтажу якогось відомого пам'ятника, не позбавленого мистецької вартості (як-от пам'ятник Щорсу в Києві) місцева влада може, пославшись на друге зі згаданих положень, обмежитися символічною «декомунізацією» шляхом закриття монумента величезними ширмами або музеєфікації шляхом обладнання пояснювальними табличками й огорожею (практика, поширена в східнонімецьких землях щодо пам'ятників часів НДР і пропонується як спосіб «декомунізувати» Монумент воїнської Слави у Львові²⁹⁰).

Окрім регуляторних положень згаданих законів, кількох створених услід їм підзаконних актів²⁹¹, а також виданих на виконання законів розпоряджень голів ОДА, міських та сільських голів, процес декомунізації має й інші, не передбачені законодавством регуляторні механізми та інституції. Передусім слід згадати активну моніторингову діяльність УІНП та підготовлені ним документи ніби-допоміжного, рекомендаційного призначення (згадані вище списки радянських діячів та назв вулиць, що мають бути «декомунізовані»).

Формального регуляторного статусу ці списки, як ми знаємо, не мають, позаяк чинним Положенням про УІНП²⁹² не передбачено ані функції тлумачення чи роз'яснення законодавства у

²⁹⁰ Терещук Г. У Львові обгороджують монумент радянської слави, а згодом його демонтують. // Радіо Свобода, 23 квітня 2018. – URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29187773.htm>

²⁹¹ Наприклад, наказ тодішнього міністра культури (й гуманітарного віцепрем'єра) В.Кириленка № 200 від 4.04.2016 р. «Про не занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України», яким 794 монументи, котрі раніше вважалися пам'ятками, визнані такими, що не підлягають занесенню до Державного реєстру нерухомих пам'яток України – URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245079354&cat_id=244913751.

²⁹² Затверджене Постановою КМУ № 684 від 12 листопада 2014 р.

сфері національної пам'яті, ані функції нагляду (моніторингу) його дотримання. Найближчими за змістом до згаданих є передбачені пунктом 4 Положення функції: «узагальнення практики застосування законодавства з питань, що належать до його компетенції» та «співробітництво з іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, юридичними особами... щодо надання їм інформаційної та методичної допомоги у провадженні діяльності з формування у громадян України патріотизму і національної свідомості».

Але це далеко не те саме, що давати поради місцевим радам та головам ОДА, які діячі й назви вулиць «підлягають декомунізації», якщо формально положення закону № 317-VIII їх не стосуються. Та якщо судити за наведеними в цій праці прикладами конфліктів навколо перейменувань вулиць в Одесі, Ватутіному й де-інде, голови Одеської та Черкаської ОДА керувалися не так законом, як списками від УІНП, видаючи розпорядження про перейменування вулиць, які «забули декомунізувати» місцеві ради.

Виходить, що УІНП з власної ініціативи взявся тлумачити окремі положення закону № 317-VIII, а голови ОДА (принаймні деякі) з цим тлумаченням цілком погодилися. Окрім того, УІНП фактично взявся здійснювати такий собі «перед-прокурорський» нагляд за ходом кампанії декомунізації, фіксуючи випадки порушень закону № 317-VIII в різних місцевостях України й звертаючись із закликами втрутитися до тих органів влади, котрі такий контроль мали здійснювати (прокуратури, МВС, СБУ чи суду – див. матеріали розділу «Новини декомунізації» на веб-сторінці УІНП²⁹³).

Ця практика підміни прямого застосування букви закону відомчими циркулярами, якщо вони «краще служать справі», глибоко закорінена в субкультурі вітчизняної бюрократії, що її вона, вочевидь, успадкувала від бюрократії радянської, а та, у свою чергу – від російської імперської, з дуже глибоким історико-культурним корінням (згадаймо діалог у «Борисі Годунові» між Отреп'євим і приставом: «*Григорий*: – Тут не сказано повесить!

²⁹³ Новини декомунізації. – URL: www.memory.gov.ua/decommunisation-news

Пристав: – Врешь, не всяко слово в строку пишется. Читай: изловить и повесить»²⁹⁴).

Утім, частково бажані функції УІНП вдалося здобути у березні 2018 року, після прийняття Закону України «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років»²⁹⁵, проект якого готував УІНП. Тут у статті 9 прямо визначено:

«Центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері відновлення та збереження національної пам'яті Українського народу, збирає, узагальнює та оприлюднює інформацію про факти та обставини здійснення репресій, про репресованих осіб, ...*надає роз'яснення та рекомендації щодо реалізації норм цього Закону*».

На тлі численних регуляторних положень закону № 317-VIII, доповнених «неформальними регуляторами» від УІНП, слабкою виглядає регуляторна частина закону № 314-VIII «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ ст.» Адже ухвалений парламентом проект Ю.Шухевича, на відміну від урядового, не містив ані чітких критеріїв віднесення конкретних осіб до числа «борців за незалежність», ані процедури надання їм такого статусу. Стаття 1 (п. 1) згаданого закону говорить лише про «осіб, які брали участь у всіх формах боротьби... у складі» організацій та формувань, що увійшли до поданого в тій-таки статті переліку, а стаття 2 («Основи правового статусу борців...») відсилає до неназваного міжнародного й національного законодавства, яке «вважає правомірними форми й методи боротьби за незалежність» без уточнення, про які форми й методи йдеться.

Стаття 3 цього закону, всупереч назві («Соціальні гарантії борцям за незалежність...»), нічого конкретного не гарантує, лиш зазначає, що держава та органи місцевого самоврядування «можуть надавати» згадані гарантії та пільги. Регуляторний вплив

²⁹⁴ Пушкин А.С. Борис Годунов /Предисловие, подгот. текста С.А.Фомичева. Комментар. Л.М.Лотман. – СПб: Академический проект, 1999, с. 51.

²⁹⁵ Зміни, якими сформовано нову редакцію цього закону – див.: Закон України № 2325-VIII від 13.03.2018 року (Відомості Верховної Ради, 2018. № 20, ст. 189)

цих положень – мікроскопічний, таке ж і породжене ними навантаження на бюджет. Можливо, тому парламент і схвалив проект Ю.Шухевича, а не урядовий.

Авторові не вдалося знайти у ЗМІ згадок про випадки застосування положень закону № 314-VIII щодо відповідальності за «публічну зневагу» до борців за незалежність або «заперечення правомірності» цієї боротьби. Навряд чи це пояснюється тим, що всі в Україні з 2015 року визнають і шанують УПА та інші визвольні рухи – радше тим, що суб'єктом евентуального судового позову (об'єктом публічної зневаги) може виступати тільки живий ветеран визвольного руху (яких лишилося набагато), а не узагальнені «бандерівці».

Певні регуляторні положення містить закон № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні...» Його стаття 1, п. 4 відносить визначення порядку проведення меморіальних урочистостей до компетенції Кабінету Міністрів, але не цілком – статті 2 та 3 цього закону (про форми увічнення перемоги та про почесну варту) все ж регулюють окремі елементи меморіальних практик.

З огляду на те, що закон № 315-VIII замінив закон від 20.04.2000 № 1684-III «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років», де були схожі статті, варто порівняти їхній зміст. У первісній редакції закону № 1684-III фігурували кільканадцять «основних форм увічнення Перемоги та подвигу народу-переможця», котрі фактично копіювали старі радянські та «оновлені» російські²⁹⁶

²⁹⁶ Російський федеральний закон «Об увековечении Победы советского народа в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов» (1995, за Путіна до нього тричі вносилися зміни). Перлиною цього правового акту є такий фрагмент преамбули: «учитывая народный, освободительный характер Великой Отечественной войны, участие в ней народов Европы и других континентов...» А стаття 6 «Борьба с проявленными фашизма» цього закону визначає: «...запрещается использование в любой форме нацистской символики как оскорбляющей многонациональный народ и память о понесенных в Великой Отечественной войне жертвах. Запрещается пропаганда либо публичное демонстрирование атрибутики или символики организаций, сотрудничавших с группами, организациями, движениями или лицами, признанными преступными либо виновными в совершении преступлений в соответствии с приговором... Нюрнбергского трибунала», з кримінальною відповідальністю за її порушення.

меморіальні практики – від установаження в День Перемоги почесної варти біля Вічного вогню та покладання вінків – до безкоштовних показів старих радянських фільмів про війну, занесення до списків українських військових частин імен радянських військовиків, «які здійснили героїчні подвиги», й аж по «недопущення фальсифікації історії Великої Вітчизняної війни у наукових дослідженнях, навчально-методичній літературі, підручниках та засобах масової інформації».

У 2011 році, з прийняттям так званого «Закону про Прапор Перемоги»²⁹⁷, до них додалися ще три «форми увічнення» – офіційне й «суспільне» використання в урочистостях так званих «копій Прапора Перемоги» – червоних прапорів із серпом і молотом (зокрема, обов'язкове їх вивішування на урядових будівлях поряд із державним прапором України).

У статті 2 закону № 315-VIII бачимо лише шість форм увічнення, всі вони мають значущі редакційні відмінності, що не зводяться до самої лише заміни «Великої Вітчизняної» на «Другу світову». Зокрема:

- у назві статті 2 нема згадки про «народ-переможець» (тобто «радянський народ» як головний суб'єкт «Великої Перемоги», за радянською міфологією);

- термін «святкування» скрізь замінено на «відзначення», а «визволення від німецько-фашистських загарбників» – на «вигнання нацистів із...»;

- як дні проведення урочистостей, поряд із Днем перемоги (9 травня) зазначено День пам'яті та примирення (8 травня) та День захисника України (замість скасованого пострадянського Дня захисника Вітчизни 23 лютого);

- вилучено згадки про «міста-герої»;

- при згадках про пам'ятники й меморіали, як правило, уточнено, що йдеться про місця пам'яті «учасників і жертв Другої світової війни».

²⁹⁷ Закон України № 3298-VI Про внесення змін до Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги». // *Відомості Верховної Ради України*, 2011. № 44, ст. 470.

У новому законі також відсутні:

- «форми увічнення», пов'язані з так званим «Прапором Перемоги»;

- запозичене з російського закону «Об увековечении Победы советского народа...» (1995) «шанобливе ставлення до державних нагород та інших відзнак часів Великої Вітчизняної війни» (іншими словами, до нагород СРСР сталінських часів незалежно від осіб їхніх носіїв);

- безкоштовні покази фільмів про війну «протягом травня»;

- занесення радянських героїв війни у списки частин української армії, створення «в навчальних закладах, установах, організаціях, військових частинах музеїв, кімнат бойової та трудової слави».

Водночас зберігся й породив нарікання ліберальних критиків абзац про «недопущення фальсифікації історії війни... у наукових дослідженнях, навчально-методичній літературі, підручниках, засобах масової інформації», набувши ще й продовження: «у публічних виступах представників державних органів, органів місцевого самоврядування, посадових осіб».

Щодо цього, та й усіх інших абзаців статті 2 потрібно уяснити їхній регуляторний зміст: вони є не приписами чи заборонами, що стосуються всіх громадян, а «формами увічнення перемоги», рекомендованими тим, кого вони прямо стосуються – органам влади та самоврядування, посадовим особам, авторам шкільних підручників. Якщо хтось із згаданих їх не дотримується – це не означає, що він правопорушник – він просто не шанує перемоги над нацизмом у передбачених законом формах.

Підсумовуючи цей огляд регуляторного впливу «декомунізаційних законів», можемо за характером і потужністю цього впливу поділити всі регуляторні положення згаданих законів на такі групи:

- ті, що стосуються декомунізації публічного простору (демонтажу пам'ятників, перейменування топонімів) і широко застосовувалися різними органами влади та самоврядування в

різних регіонах України у 2015-2018 роках, показавши порівняно високий рівень дієвості, але й виявивши при цьому низку внутрішніх суперечностей та інших недоліків;

- ті, котрих іще чекає випробування на практиці (як-от обмеження та заборони, що стосуються виборчого процесу);

- ті норми заборонного характеру, що викликали чимало критики після ухвалення законів 9.04.2015, але досі не одержали помітного практичного застосування (заборони на пропаганду й «виправдання злочинів» тоталітарних режимів в інших формах, аніж встановлення монументів та найменування вулиць; на «публічну зневагу» до учасників боротьби за незалежність).

Можна додати ще одну групу – це підготовлені УНП документи рекомендаційного характеру, які фактично набули регуляторної сили завдяки тому, що ними часто керувалися голови ОДА, видаючи розпорядження про перейменування «недекомунізованих» топонімів.

Ці квазі-регуляторні акти, з одного боку, забезпечили значне розширення рамок декомунізації, але з іншого – спричинили низку конфліктів на місцях.

2.3. «Споживання» декомунізації

Споживання такого специфічного витвору, як політика декомунізації, фактично означає рецепцію різними групами в суспільстві описаних вище первинних та вторинних її продуктів (бо ж кінцевий продукт декомунізації, по суті, витворює саме суспільство в ході цього споживання). Така рецепція, як засвідчують публічні заяви різних політиків, урядовців, «експертів», соціологічні опитування та публікації у ЗМІ, істотно різняться в різних соціокультурних верствах і групах, у різних регіонах, навіть у межах одного регіону, міста чи соціальної групи (наприклад, у науковому середовищі).

Спочатку розглянемо рецепцію та використання «декомунізаційних законів» (як первинного продукту) ключовими групами –

політиками²⁹⁸, науковцями, «експертами», діячами культури, а також населенням різних регіонів України після їх прийняття (весна-літо 2015 року).

Наступним етапом «споживання» декомунізації, що тривав приблизно з осені 2015 року по весну 2018-го, стало суспільне сприйняття, а почасти й співучасть різних груп у кампаніях демонтажу радянських пам'ятників, перейменування топонімів, у запровадженні нових форм і символіки відзначення пам'ятних днів Другої світової війни.

Почнімо з рецепції «декомунізаційних законів» політиками. Однозначність у цьому питанні (мовляв, усі національно-демократичні сили – «за», а вчорашні регіонали й комуністи – «проти») була великим спрощенням уже під час розгляду й прийняття законопроектів. З одного боку, за них не проголосувала майже третина депутатів правлячого БПП, частина депутатів від «Батьківщини» включно з Ю.Тимошенко, а з іншого – підтримали деякі «мажоритарники» із сумнівним минулим, але патріотичними претензіями. Така «гнучкість» тривала й далі – зокрема, лідер «радикалів» О.Ляшко, котрий спершу хвалився своєю провідною роллю в прийнятті згаданих законів, у 2017 році вже критикував тих, хто на розвиток декомунізації пропонував скасувати «радянські» свята, заявивши, що «лише імпотенти можуть забирати у жінок свято 8 березня»²⁹⁹.

А несхильний до популістських заяв мер Києва В.Кличко у травні 2016 року (коли радянські «пропагандистські» монументи вже мали бути демонтовані) на запитання журналістки, чому в

²⁹⁸ На думку автора, у випадку декомунізації цілком можна розглядати політиків – і як творців цього продукту, і як його споживачів, адже, по-перше, далеко не всі політичні сили «творили» декомунізацію, але всі вони стали її об'єктами; по-друге, деякі положення «декомунізаційних законів» (як-от заборони комуністичної пропаганди політичними партіями та кандидатами на виборах), вочевидь, створювалися саме як інструмент політичної боротьби, тож політики мали бути їх головними користувачами.

²⁹⁹ Ляшко про неробочі дні в Україні: Тільки імпотенти можуть забирати у жінок 8 Березня. // ГОРДОН. 16 листопада 2017. – URL: <http://gordonua.com/ukr/news/politics/-ljashko-pro-nerobochih-dniv-na-ukrajini-tilki-impotenti-mozhut-zabirati-u-zhinok-8-bereznja-217582.html>

Києві цього ще не зроблено, іронічно відказав: «Якби від цього ставало краще жити, тоді б ми валяли пам'ятники кожен день»³⁰⁰.

Отже, ставлення багатьох українських політиків до декомунізації не виглядає стабільним і визначається не лише ідеологічними (світоглядними) чи безпековими міркуваннями, про які йшлося в попередньому розділі, але й настроями їхнього електорату, котрий загалом (поза колами активістів) не виявив ані ентузіазму, ані гострого неприйняття цих законів.

Та все ж у національно-демократичній більшості українського політикуму протягом перших трьох років дії «декомунізаційних законів» збереглося загалом прихильне до них ставлення, що виразилося в прийнятті кількох постанов про перейменування населених пунктів, а також нової редакції закону «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917-1991 років» (від 13.03.2018).

Натомість «Опозиційний блок» послідовно вів боротьбу проти «декомунізаційних» законів, неодноразово опротестовуючи їх у Конституційному суді. Утім, і цю позицію можна пояснити переважно ностальгійно-радянськими настановами їхньої головної електоральної бази на Сході й Півдні України.

У попередньому розділі констатовалася млява, всупереч критичним прогнозам «експертів», реакція західних політиків на наші «декомунізаційні» закони, котрі буцімто порушують європейські ліберальні принципи й цінності. Вказувалися й політичні причини такої млявості. Додам кілька міркувань щодо причин світоглядних, а відтак – почасти культурних.

Передусім – уже очевидна глибока криза згаданих ліберальних цінностей (особливо – так званих «європейських», тобто декларованих Євросоюзом), узагалі – лібералізму як політичного, так і економічного. Обидва не зуміли виправдати ані власних прогнозів квітучого майбутнього для лібералізованого й демократизованого людства, ані сподівань, що покладали на них як західні суспільства, так і новонавернені поза-західні демократії після 1989 року. Тож сьогодні навіть у Західній Європі політик, який беззастережно обстоює толерантність і відкритість коштом

³⁰⁰ П'єцух М. Щорс в законі. Як Кличко провалив декомунізацію.

безпеки, національної ідентичності та способу життя власної країни (нації), має дедалі менше шансів зберегти чи здобути владу. За таких обставин наполягання на строгому дотриманні «підмочених» принципів загрозеним агресією сусідом (при одночасному чіплянні за спокусливі газові угоди із сусідом-агресором) виглядає як цинічне лицемірство.

Інша вагома обставина – та, що обґрунтуванням для «декомунізаційних» заборон послужили ті історико-політичні й моральні оцінки тоталітарного радянського режиму (зокрема, його ролі в розв'язуванні Другої світової війни), котрі, попри старання Росії цьому завадити, вже набули європейського визнання й зафіксовані в міжнародних документах, згаданих у преамбулі закону № 317-VIII. Такі оцінки комуністичного режиму стали панівними в країнах Центрально-Східної Європи й набувають дедалі більшого поширення на Заході, зокрема – у Британії, Канаді, США. Звичайно, й там залишилося трохи «путінських корисних ідіотів»³⁰¹ (можна їх знайти й серед підписантів відомого відкритого листа до президента Порошенка проти «декомунізаційних законів»), але їхній вплив і авторитет падають.

Ставлення засобів масової інформації до декомунізації загалом визначалося їхнім політичним позиціонуванням, а точніше – політичними інтересами їхніх власників. Якщо ж якийсь мас-медіум позиціонує себе як «незалежний», бо використовує багатоканальне фінансування, тоді там можна зустріти як неприйняття «невиліковної хвороби декомунізації»³⁰², так і критику влади за те, що вона декомунізацію «провалює»³⁰³, при цьому публікації з протилежними ідеологічними орієнтаціями вміщуються не в порядку дискусійного обговорення складної проблеми, а в єдиному річизі критичних наскоків «сміливих медій» на «не таку»

³⁰¹ Boris Johnson blasts Jeremy Corbyn for being the Kremlin's 'useful idiot' and refusing to blame Russia for spy poisoning. By Natasha Clark. // The Sun. 8th April 2018. – URL: <https://www.thesun.co.uk/news/5999619/boris-johnson-blasts-jeremy-corbyn-for-being-the-kremlins-useful-idiot-and-refusing-to-blame-russia-for-spy-poisoning/>

³⁰² Балашова О. Як з Українського дому знімали шкіру. Невиліковна хвороба декомунізації.

³⁰³ Див., напр.: П'єцух М. Щорс в законі. Як Кличко провалив декомунізацію.

владу. Небагато електронних ЗМІ, переважно – зорієнтовані на гуманітарно-інтелектуальне середовище («Критика», портали «Україна модерна», *Historians.in.ua*), намагалися всебічно висвітлювати тематику декомунізації.

Серед численних відгуків на «декомунізаційні закони» українських та зарубіжних науковців-гуманітаріїв, політологів, самопроголошених експертів, діячів культури майже неможливо зустріти некритичні – кожен неодмінно знаходив у них щось варте зверхньої, а то лайливо-нищівної критики (прикладом такої тональності є виступи А.Умланда³⁰⁴ та Г.Касьянова³⁰⁵).

Критикувалися чотири закони з різних політичних і світоглядних позицій, від ліберально-європейських до ватяно-проросійських, але увесь спектр закидів можна умовно розташувати між двома «різнополюсними» виразами: від «закони неякісні та шкідливі» (А.Умланд, Г.Касьянов, Г.Койнаш та інші) – до «закони неякісні, але потрібні» (В.Кулик, М.Рябчук, О.Мотиль, О.Шевель та інші).

Окрім експліцитних оціночних суджень, у багатьох критичних відгуках вітчизняних і зарубіжних експертів, були й неявні послання, що їх можна загалом звести до трьох архетипальних формул:

«закони погані, як і все у вас, дурних хохлів»;

«закони погані, але я, видатний експерт, знаю, як їх виправити»;

«не можна зазіхати на братню дружбу з великою Росією та на її велику, визнану всім світом культуру».

Дехто з критиків, як-от В.Піховшек, до цінностей, на які не можна зазіхати, додавав «Велику Перемогу» – ключовий елемент сучасної ідентичності «русского мира», маючи на увазі, вочевидь, що не треба спростовувати радянських міфів про «Велику Вітчизняну війну»³⁰⁶.

Маємо також більш-менш об'єктивні дані, що дозволяють судити про ставлення українського суспільства до «декомунізацій-

³⁰⁴ Умланд А. Сильвестр Сталлоне как боксер, или Эффект зрелищности.

³⁰⁵ Куріна А. Історик Георгій Касьянов: Способи здійснення декомунізації нагадують комуністичні практики.

³⁰⁶ Саме спростування згаданих історичних міфів, як правило, мають на увазі ті, хто вимагає «не переписувати історію».

них» законів, чи принаймні до їх ключових положень. Проведене Центром Разумкова у грудні 2015 року соціологічне дослідження «Ідентичність громадян України в нових умовах»³⁰⁷ включало низку запитань щодо ставлення до ключових положень згаданих законів. По Україні загалом опитування дало такі результати:

засудження нацистського режиму та заборону його пропаганди й символіки цілком підтримали 57.8 %; не підтримали 15.7%; решта – не визначилися або їх це не обходить;

засудження радянського тоталітарного режиму та заборону його пропаганди й символіки цілком підтримали 52.1 %; не підтримали 22.7%;

кримінальну відповідальність за порушення цих заборон цілком підтримали 38.4 %; не підтримали 29.5%;

встановлення Дня пам'яті й примирення (8 травня) цілком підтримали 47.1 %; не підтримали 25.3%;

зміну назви свята 9 травня на День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні цілком підтримали 37.4 %; не підтримали 34.6 %;

«зміну назви»³⁰⁸ минулої війни в офіційному дискурсі з «Великої Вітчизняної» на Другу світову війну цілком підтримали 35%; не підтримали 34.8 %;

визнання низки рухів та організацій (зокрема, ОУН і УПА) борцями за незалежність України цілком підтримали 42 %; не підтримали 22 %³⁰⁹.

Таким чином, серед восьми ключових положень немає жодного, щодо якого б негативне ставлення переважало б над позитивним, а визнання злочинними обох тоталітарних режимів має підтримку більшості населення.

³⁰⁷ Ідентичність громадян України в нових умовах. // Національна безпека і оборона, 2016. № 3-4.

³⁰⁸ Насправді авторам закону № 315-VIII йшлося не про «зміну назви» війни, а про відмову від усієї радянської концепції (радше політичної, ніж історіографічної), за якою з пам'яті про війну фактично витіснялося те, що відбувалося до нападу Німеччини на СРСР. На жаль, не лише «маленькі українці», а й ті, хто проводив цитоване соціопитування, зауважили лише «зміну назви» війни.

³⁰⁹ Ідентичність громадян України в нових умовах, с. 44.

Водночас на Сході та Півдні громадська думка відрізнялася від загальноукраїнської: засудження радянського режиму підтримали лише 36.1% на Сході (37.5% «проти») та 33% на Півдні («проти» – 30%). Проти кримінальної відповідальності за пропаганду радянського режиму було 30% респондентів на Півдні й понад 49% на Сході; натомість підтримали її запровадження 24% на Сході й 25% на Півдні. На Сході також переважає негативне ставлення до зміни назви Дня перемоги (50% «проти», 23% «за») та до заміни «Великої Вітчизняної» на «Другу світову» (54 % «проти», 21.3% «за»). Отже, перевагу загального позитивного ставлення до цих положень забезпечила їх чимала підтримка Заходом і Центром. Загалом по Україні відмова держави від уживання терміну «Велика Вітчизняна війна» здобула найменшу підтримку з-поміж восьми декомунізаційних нововведень (про демонтаж пам'ятників та перейменування міст і вулиць респондентів не питали). Та все ж відчутна позитивна динаміка мала місце навіть тут. Якщо порівняти дані опитування кінця 2015 року з ранішими, що стосувалися схожого питання – назви минулої війни, якій надається перевага (такі опитування Центр Разумкова проводив неодноразово напередодні 9 травні) – то бачимо: і десять, і сім років тому від 56% до 66% респондентів віддавали перевагу «Великій Вітчизняній», натомість підтримка версії «Друга світова війна» коливалася навколо 30% (Таблиця 5)³¹⁰.

Таблиця 5. Результати опитувань Центру Разумкова «З якою назвою війни проти фашизму Ви більш згодні?»

Назва війни	2005	2011
Велика Вітчизняна війна	56.9%	66.2%
Друга світова війна	31.0	28.6
Германсько-радянська війна	5.4	2.1
Інше	0.9	0.3
Важко відповісти	5.9	2.8

³¹⁰ Дані опитування наводяться за: http://old.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=286. Макаронічний термін «германсько-радянська війна» – на совісті соціологів.

Отже, за останні кілька років кількість прихильників «Великої Вітчизняної» зменшилася майже наполовину, натомість кількість прихильників «Другої світової» – зросла приблизно на 1/5.

Однак у публічному обговоренні політики декомунізації маємо також приклади маніпулювання громадською думкою, результатами опитувань та їх інтерпретацією. Наприклад, Г.Касьянов та С.Осіпчук у великій статті про «історичну політику» сучасної України, виданій у Берліні тамтешньою філією російської дослідницької організації, стверджують:

«В августе 2015 года согласно опросам социологического агентства ФАМА почти 90% респондентов высказали *негативное отношение к декоммунизации*. В основном недовольство вызывали административный характер и “несвоевременность” этого процесса (по мнению респондентов, существовали более актуальные проблемы), отсутствие публичной дискуссии»³¹¹.

Такий високий показник негативного ставлення до декомунізації не зустрічається в жодному іншому дослідженні, що викликає сумніви й підозру. І справді, коли ми звернемося прямо до результатів згаданого Касьяновим і Осіпчук опитування львівської фірми «ФАМА» (котру ЗМІ вже не раз пов'язували зі львівським мером А.Садовим), то бачимо: обидва процитовані твердження, про 90% негативного ставлення до декомунізації та про його причини, не відповідають дійсності. У звіті про дослідницький проект «Конфлікт в медіа й медіа в конфлікті», здійснений у серпні 2015 року (коли декомунізація ще тільки розпочиналася), львівські соціологи писали:

«Не менше *упередження*, аніж до влади, українці виявляють до такої владної реформи, як декомунізація. Загалом такі настрої присутні у 89,5% опитаних. Більше половини (54,6%) з них – помірно упереджені, а 34,9% висловлюють цілковиту упередженість у ставленні до декомунізації. Лише кожен десятий українець

³¹¹ Касьянов Г., Осіпчук С. Историческая политика в Украине в контексте конфликта с Россией, 1990–2017. / Румянцев С. (ред.) НеОбъективные конфликты: Политические практики разделения общего прошлого. Россия, Украина, Молдова и Приднестровье. CISR e. V. Berlin, 2017, с. 86.

(10,5%), оперуючи заданими твердженнями, висловлює помірну лояльність... Таке ставлення до декомунізації спровоковане *недостатньою інформацією* щодо цієї реформи, її ідеологічного підтексту та мети»³¹².

На підставі яких даних зроблено ці висновки? Зі звіту бачимо, що соціологи з «ФАМИ» з'ясували ставлення респондентів не до положень декомунізаційних законів, а до поширених у суспільстві, явно упереджених тверджень про ці закони, а саме:

«Реалізація закону про декомунізацію легалізує знищення історичної спадщини та архітектурних пам'яток» (з цим цілком чи переважно згодні були понад 44% респондентів, цілком чи почасти незгодні – 32%);

«Заборона діяльності Комуністичної партії – це пряма загроза свободі слова та плюралізму думок» (цілком чи переважно згодні з цим понад 31%, цілком чи почасти незгодні – 54%);

«Поки стоять пам'ятники Леніну, а міста і вулиці названі іменами радянських генералів, Україна не зможе розвиватись» (цілком чи переважно згодні з цим 20%, цілком чи почасти незгодні – понад 65%);

«Радянські символи – це пам'ять режиму, ворожого Україні. Їх неодмінно потрібно знищити» (цілком чи переважно згодні з цим 29%, цілком чи почасти незгодні – майже 57%)³¹³.

Як із таких результатів можна зробити висновок про майже 90% упереджених до декомунізації, тим паче – про 90% негативного ставлення до неї, відомо лише авторам цих тверджень. Фахівці з «ФАМИ» намагалися пояснити свій метод визначення рівня «упередженості» та «лояльності», повідомивши читача, що відповіді респондентів на запитання вони спершу оцінювали в балах, а потім – «для визначення ставлення українців до оцінюваних соціальних процесів та інститутів» – розподілили на такі групи:

³¹² Конфлікт в медіа і медіа в конфлікті. 2015. – URL: <http://journalism.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/11/Konflikt-v-media-i-media-v-konflikti-Fama-Serpen-Veresen-2015.pdf>

³¹³ Конфлікт в медіа, с. 32-33.

«**лояльні** (виражають цілковиту незгоду (*sic!*) з твердженнями);

помірно лояльні (поміркована незгода з твердженнями),
помірно упереджені (поміркована згода з твердженнями);
упереджені (цілковита згода з твердженнями)»³¹⁴.

Але ж із чотирьох тверджень про декомунізацію два перші – відображають негативно упереджене ставлення до неї, натомість два наступні – одверто позитивне, упереджене хіба що проти Леніна й Компартії. Як можна об'єднувати в одну групу «лояльних» тих, хто рішуче не згоден з усіма чотирма твердженнями? І що це за люди такі, незгодні з усім, про що їх запитують? Таких логічніше запідозрити в біполярному розладі, аніж у лояльності до будь-якої інституції. У кожному разі зрозуміло, що в категорії «лояльних» опинилися як негативно упереджені до декомунізації, так і позитивно упереджені, однак про це читач мусить здогадатися сам, бо фахівці з «ФАМИ» про це скромно змовчали, адже тоді виникне запитання: до кого й до чого лояльними є оті «лояльні» респонденти, котрі ні з чим не погоджуються?

Порівняно зі сприйняттям «декомунізаційних» законів, рецепція їх практичного впровадження мала схожі тенденції, але й специфічні особливості, обумовлені тим, що такі її елементи, як перейменування міст, сіл та вулиць безпосередньо торкнулися мільйонів людей, приносячи їм не лише ідеологічні дилеми, а й певні практичні незручності.

Як виглядає, виконання положень закону № 317-VIII про демонтаж радянських пам'ятників зустріло порівняно небагато перешкод – вочевидь, тому, що стало завершальним, введеним у правові рамки й забезпеченим підтримкою виконавчої влади етапом «Ленінопаду», котрий стихійно розпочався ще в часи Януковича (або, за іншою думкою, ще з «вандалізму» щодо пам'ятника Леніну на Бесарабці в липні 2009 року) й тривав практично увесь 2014 рік. Узаконений демонтаж монументів, на відміну від скидання їх з п'єдесталів силами групи активістів-

³¹⁴ Конфлікт в медіа, с. 65-66.

патріотів при підтримці автокрана, потребував організаційної підготовки й коштів, бо деякі з пам'ятників, що підлягали усуненню з публічного простору, були вартісними творами монументального мистецтва. Тож навіть у столиці України демонтаж, на погляд деяких активістів та журналістів, відбувався надто повільно чи навіть провально³¹⁵, а на погляд міської влади, не належав до її пріоритетів, тому квапитися з ним не було сенсу. Натомість на погляд інших активістів і коментаторів – захисників радянської культурної спадщини, мав місце вандалізм у поведженні влади з унікальними пам'ятками³¹⁶.

Важлива відмінність між «Ленінопадом» 2013 – початку 2014 року та демонтажем відповідно до закону № 317-VIII була ще й у тому, що раніше, у відповідь на «акти вандалізму», в багатьох містах місцеві комуністи, а то й очолювана «регіоналами» місцева влада одразу починали відновлювати скинуті монументи, натомість після травня 2016 року місцева влада мала б нести відповідальність за не-усунуті пам'ятники радянським вождям. Тому лише нечисленні «ленінолюби» на кшталт сільського голови села Кубей на Одещині, в порушення закону зберігали пам'ятники Леніну³¹⁷ (мабуть, сподіваючись на бездіяльне співчуття районної й обласної влади, де вчорашні «регіонали» зберегли потужні позиції).

Інакша картина склалася з перейменуваннями населених пунктів та вулиць, адже тут закон № 317-VIII визначав лише, що «тоталітарний» топонім слід замінити, але не визначав, на який саме новий. У попередньому розділі вже згадувалися суперечливі й часто конфліктні процеси перейменувань у Харкові, Одесі, Сумах, Кропивницькому та інших містах. Практично в кожному з

³¹⁵ П'єцух М. Щорс в законі. Як Кличко провалив декомунізацію.

³¹⁶ Руденко С.Б. «Декомунізаційний» закон на сторожі збереження нерухомих пам'яток; Любарець А. Вандалізм як інструмент української політики пам'яті щодо радянського монументального спадку (2009-2015) // Український історичний збірник. – К.: Інститут історії України, 2017, с. 324-336; Балашова О. Як з Українського дому знімали шкіру. Невиліковна хвороба декомунізації.

³¹⁷ На Одещині виділили гроші з бюджету на ремонт пам'ятників Леніна й Калініна. // Україна молода. 01.10.2017. – URL: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/0/159/116306/>

них користувачі «декомунізаційних законів» гуртувалися в кілька таборів відповідно до світоглядних настанов і тактики перейменувань.

Кропивницький журналіст Дмитро Сінченко пропонує для них таку спрощену, але загалом релевантну типологію: «совки» (противники перейменувань, люди переважно старшого віку й прокомуністичних поглядів, які сумують за СРСР), «імперці» (симпатики «руського мира», які намагаються повернути топоніміку часів Російської імперії, а в регіональному ракурсі – часів «Новоросії») та «патріоти» («громадські активісти, військові, викладачі, журналісти, фермери, підприємці і деякі політики», які «намагаються сприяти відновленню української історичної пам'яті, вшанувати полеглих героїв, діячів української культури чи спорту, державників, політиків, громадських діячів» у нових топонімах), і додає, що всі ці активні групи вкупі не складають більшості міського населення, бо більшість – пасивна, якщо не байдужа. Відповідно поділився на табори й місцевий депутатський корпус³¹⁸, а співвідношення сил між цими таборами в конкретному місті визначало характер оновленої міської топоніміки.

Рецепція декомунізації, а відтак і тактика у цих груп-таборів була різна: «совки» намагалися хоча б частково зберегти радянськість символічного простору (наприклад, пропонували перейменувати Іллічівськ на той-таки Іллічівськ, але вже на честь Іллі-пророка, а Дніпропетровськ – вважати названим на честь Дніпра та святого Петра)³¹⁹. «Імперці» активно просували повернення «історичних назв», але не всіх, а очевидно пов'язаних із «золотими часами Російської імперії» (вулиця Катерининська в Харкові, «Дворцова» в Кіровограді, а самому місту хотіли повернути назву Єлисаветград, адже цариця Єлизавета добре ставилася до українців, і так далі). А загальний зміст пропозицій «патріотів» добре підсумував згаданий Д.Сінченко: «вшанувати полеглих героїв, діячів української культури чи спорту, державників, політиків, громадських діячів»³²⁰.

³¹⁸ Сінченко Д. Кропивницький: місто паралельних вимірів.

³¹⁹ Бутко С. Чому і що перейменовувати/демонтувати.

³²⁰ Сінченко Д. Кропивницький: місто паралельних вимірів.

У гострих дискусіях, а то й мітингових протистояннях цих груп формувалися (якщо це вдавалося) пропозиції щодо перейменування міст і селищ, вулиць і площ. А місцеві ради, залежно від свого політичного складу, більшою чи меншою мірою відгукувалися на ці пропозиції, внаслідок чого практично в усіх згаданих містах з'явилося трохи «патріотичних» топонімів, трохи «імперських», чимало нейтральних («Сонячних», «Каштанових»), але збереглося й чимало «совкових» (на честь місцевих «видатних виробників» або генералів часів «Великої Вітчизняної»).

Як бачимо, практичне користування «декомунізаційними законами» перетворилося на процес боротьби різних світоглядів, ідентичностей, позицій, доволі далекий від картини нав'язування владою «більшовицькими методами» місцевим громадам «націоналістичних» топонімів, що її малюють деякі критики декомунізації. Але схоже, що результати цього процесу, часто компромісні й еkleктичні, лишили незадоволеними всіх активних учасників – кого більше, кого менше. На думку «патріотів», у їхніх містах залишалось забагато «совка» й замало національного, а на погляд їхніх опонентів – відбувалася «бандеризація» України³²¹. Прикладом такої реакції є скандальний інтернет-допис київського російського поета А.Кабанова про перейменування Київрадою колишнього Московського проспекту на проспект Бандери (про це детальніше – далі).

З огляду на ці суперечки та локальні конфлікти, наскільки слухним є твердження, буцімто саме декомунізація (чи, ширше, «історична політика» української влади) стала причиною конфліктів і розколів в українському суспільстві? Для таких тверджень були б поважні підстави, якби, по-перше, серйозних конфліктів навколо ставлення до минулого, зокрема радянського, не було ще

³²¹ У кількох оглянутих нами великих і малих містах (Одеса, Харків, Суми, Кропивницький, Ватутіне) з'явився лише один топонім, що його можна вважати «бандерівським» – вулиця Р. Шухевича в Одесі (розпорядженням голови ОДА), а міська рада намагалася його «перейменувати назад». На честь Шухевича й Бандери названо також проспекти в Києві, але зроблено це не в рамках декомунізації, а окремими рішеннями Київради після громадського обговорення або після петицій мешканців Києва.

до активізації політики «національної пам'яті», тобто до 2005 року, або якби їх кількість і гострота зменшилися за президентства В.Януковича, коли політика пам'яті різко змінила курс³²²; по-друге, якби заходи з декомунізації справді поглиблювали відомі ідеологічні й мовно-культурні розбіжності між різними групами українського суспільства.

А що маємо в реальності? Відомо, що зусилля з визнання Голодомору, суспільного й правового, тривали ще з кінця 1980-х років; тоді ж знесено перші пам'ятники Леніну; з перших років незалежності тривали намагання добитися офіційного визнання УПА. І увесь цей час докладалися запеклі контрзусилля, аби не допустити усього згаданого – здавалося б, несумісні з існуванням України як національної держави, однак час від часу неявно підтримувані владою цієї держави, а також явно й послідовно – регіональною владою деяких регіонів. Логічно було б вважати саме таку політику спрямованою на підрив єдності, стабільності й безпеки України.

Приклад тривалого конфлікту, що його сучасна державна політика не ініціювала, а радше розв'язала, навів Д.Сінченко в огляді процесу декомунізації в колишньому Кіровограді, нині Кропивницькому.

Першу спробу перейменувати Кіровоград його міськрада зробила ще в червні 1992 року, на заклик «ініціативної групи повернути йому імперську назву – Єлисаветград – але в протистоянні тодішніх “совків”, “імперців” і “патріотів” серед депутатів не зуміли прийняти жодного рішення. Та громадські кампанії за різні версії перейменування тривали, й у квітні 2000 року проведено міський референдум: чи залишити місту радянську назву – Кіровоград, чи дати якусь іншу, чи повернути назву Єлисаветград? Для кожного варіанту був окремий бюлетень, звідси й результат: 70,9% – за збереження назви Кіровоград, 34,4% – за зміну назви на нову (Златопіль, Інгульськ чи Степоград), 32,7 % –

³²² Насправді політика «радянського реваншу» в 2010-2013 роках радше заострила конфлікти в суспільстві – див. Частина 5 праці автора на цю тему (Гриценко О. Президенти і пам'ять).

за Єлисаветград»³²³. Отже, радянська назва й того разу збереглася. У 2015 році юридична можливість зберігати радянську назву зникла, кампанії за різні варіанти перейменування пожвавилися й набули політичного характеру. На думку Д.Сінченка:

«Підгрунття для ідеологічного протистояння готувалось багато років через місцеву філію РПЦ та різноманітні російські фонди, які роками вливали кошти в підконтрольні їм організації. На пропаганду проросійської назви працювали і політики, переважно з колишніх регіоналів, і бізнес, який мав тісні контакти з Росією. Протистояння досягнуло піку ...наприкінці зими. Тоді, під час мітингу “за Єлисаветград”, виникали бійки, лунали образи та прокльони в бік учасників АТО за участь у “братовбивчій війні”»³²⁴.

Як бачимо й тут «історичне» питання швидко переросло в питання актуальної політики, чи, сказати точніше, з протистояння світоглядів швидко злізло «історичне лушпиння». Міська влада спробувала організувати громадські слухання, потім – опитування, але їх зірвано. Після дебатів міська рада вирішила направити до Верховної ради (уповноваженої перейменовувати міста) не один чи два, а сім варіантів нової назви: Інгульськ, Ексампей, Златопіль, Єлисаветград, Благомир, Кропивницький, Козацький. Парламент, як відомо, обрав Кропивницький. Спроби організувати в місті протести проти нової назви провалилися – на думку Д.Сінченка, тому, що і спонсори, й масовка протестів роз’їхалася на літній відпочинок.

Що говорить соціологія про вплив цієї «боротьби з минулим» на ідентичність, суспільну пам’ять та цінності нашого суспільства? Прямих відповідей на такі питання вона на разі не дає, бо непросто переконливо довести, що та чи інша зміна в суспільній свідомості є наслідком передусім заходів державної політики пам’яті, а не, скажімо, російської агресії проти України чи навчання історії в школі (як вважають згадані вище І.Бекешкіна та О.Гарань).

³²³ Сінченко Д. Кропивницький: місто паралельних вимірів.

³²⁴ Сінченко Д., цит. праця.

Усе ж деякі зафіксовані дослідниками (зокрема, з Центру Разумкова³²⁵) тенденції останніх років дозволяють зробити висновки щодо характеру змін у культурній та політичній ідентичності українців.

Як відомо, ще 10-15 років тому частка громадян, які жалкували за розпадом СРСР, сягала половини дорослого населення України. На жаль, в опитуванні «Ідентичність громадян України в нових умовах» таке запитання респондентам не ставилося. Натомість з'ясовано, що частка тих, хто ототожнює себе (передусім чи в другу чергу) з СРСР, знизилася до 4.4% (у 2006 році таких було 7%), а частка тих, хто ототожнює себе з Росією – до 1.8% (у 2006 році їх було 8.5%).

Водночас про ставлення до зниклого СРСР запитували у своїх респондентів полстери агентства «Рейтинг Груп» у 2014 році, отримавши такі результати:

«З 2010 року кількість тих, хто відчуває ностальгію за СРСР, зменшилась майже у 1,5 рази (з 46 до 33%). Кількість тих, які не шкодують за розпадом Радянського Союзу, зросла (з 36 до 49%). При цьому зміни настроїв відбувалися з пришвидшенням, яке припало на останній рік: у 2010 році шкодували за СРСР 46%, у 2013 – 41%, а вже у 2014 – 33%»³²⁶.

Істотні зміни відбулися також у мовній та культурній ідентичностях (див. **Таблицю 6**): частка тих, хто вважає українську мову рідною, виросла на 8 пунктів, натомість частка тих, для такою є російська, знизилась удвічі – з 31% до 15%.

Таблиця 6. Мовна ідентичність громадян України

Рідна мова	2005	Грудень 2015
Українська	52%	60%
Російська	31%	15%
Обидві	16%	22%
Інша	1%	2%

³²⁵ Ідентичність громадян України в нових умовах, с. 7-8.

³²⁶ Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей //Rating Group Ukraine 5.05. 2014. – URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_ssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html

Цікаво, що удвічі зросла й частка тих, хто вважає рідними інші мови меншин. Утім, така мовна самоідентифікація ще не означає зміни повсякденних мовних практик. Як зауважив В.Кулик:

«Майдан і особливо війна прискорили рух геть від Росії та російськості, хоч він і далі виявлявся насамперед в етнонаціональній ідентифікації, а не в мовній практиці»³²⁷.

Насамперед, але зовсім не винятково. Навіть на традиційно російськомовній київській вулиці сьогодні українську мову, а також суржик, можна почути значно частіше, ніж іще кілька років тому, а в невеликих містах Центральної України російська справді стає мовою меншини.

Помітні зміни відбулися з культурною самоідентифікацією: частка тих, хто ототожнює себе з українською традицією, зросла в 1.4 рази, натомість сукупна частка тих, хто ототожнює себе з радянською та/або російською культурною традицією, зменшилася більш ніж удвічі, з 27 до 13% (див. **Таблицю 7**).

Таблиця 7. Культурна ідентичність громадян України

Приналежність до культурної традиції	2005	Грудень 2015	
		Вся Україна	Донбас
Української	56%	79%	38%
Радянської	16%	10%	24%
Російської	11%	3%	10%
Європейської	7%	7%	9%

Вочевидь, на таку вражаючу динаміку вплинуло те, що опитування 2015 року не охопило Крим та окуповану частину Донбасу (в цьому проблемному регіоні картина культурних ідентичностей дуже різниться від загальноукраїнської), але зміни в культурній ситуації та культурній політиці (зокрема, політиці пам'яті) також, мабуть, відіграли певну роль.

³²⁷ Кулик В. Гібридна дерусифікація. // Критика, жовтень 2017. – URL: <https://krytyka.com/ua/articles/hibrydna-derusyifikatsiya>

Зміцнилася за останні роки також політична ідентичність громадян України. На традиційне для таких опитувань запитання, чи проголосували б вони за державну незалежність, якби референдум відбувся сьогодні, частка позитивних відповідей у грудні 2015 перевищила дві третини, тоді як у 2003 році вона не сягала й 47%. Натомість частка противників незалежності за цей період знизилася більш ніж утричі, до 9% (**Таблиця 8**).

Таблиця 8. Ставлення до української незалежності³²⁸

Чи підтримали б ви незалежність України (на референдумі) сьогодні?	2003	2005	Грудень 2015
Підтримав би	46.9%	59%	68%
Не підтримав би	29.8%	20%	9%

Показовою для процесів ідеологічних змін в українському суспільстві є динаміка ставлення до націоналізму, демократії, авторитаризму. Вона дозволяє з'ясувати, наскільки обґрунтованими є твердження, що «героїзація УПА» підриває демократичні, європейські цінності.

Як свідчать дані **Таблиці 9**, частка тих, хто вже не ототожнює націоналізм із етнічним шовінізмом, майже сягнула половини, а частка тих, хто й далі їх ототожнює, за 10 років зменшилася в 1.6 рази.

Навіть на Донбасі таких тепер менше, аніж тих, хто сприймає націоналізм толерантно.

Таблиця 9. Ставлення до націоналізму

Націоналізм – це ідеологія, що...	2005	Грудень 2015	
		Вся Україна	Донбас
Обстоює сильну й заможну національну державу	27%	47%	37%
Обстоює вищість етнічних українців	41%	25%	32%
Історичне, сьогодні неактуальне явище	15%	12%	10%

³²⁸ Джерело для таблиць 6 - 9: Ідентичність громадян України, с. 29-32.

Та це не супроводжувалося послабленням віри в демократію. За тим-таки опитуванням, частка тих, хто вважає демократичний устрій найкращим для України, від кризово низького рівня 36.6% наприкінці 2009 року поволі зростає до 51% у грудні 2015-го, натомість частка тих, для кого авторитарний лад за деяких обставин кращий за демократію, упродовж того самого періоду знизилася від 30% до 18%. Може, й тут посприяло неохоплення опитуванням Криму й частини Донбасу? У кожному разі, ані війна, ані декомунізація не підірвали в суспільстві віри в демократичний устрій – радше навпаки, зміцнили.

Отже, бачимо зменшення кількості неприхильників української незалежності й демократії, української мови й культури навіть у тих регіонах, котрі вони звикли вважати «своїми»³²⁹.

Однак після двох років активної кампанії демонтажу пам'ятників та перейменування топонімів ставлення суспільства до декомунізації змінилось, і не в кращий бік. Це засвідчило опитування, проведене в лютому 2017 року інститутом КМІС на замовлення авторів-виконавців міжнародного дослідницького проекту Г.Гейлом (Ун-т Дж.Вашінгтона, США) і В. Куликом (Україна, ІПЕНД)³³⁰.

Інтерпретація результатів цього опитування ускладнюється тим, що перед респондентами поставили лише одне пов'язане з декомунізацією запитання, котре стосується лише одного елемента політики декомунізації – «очищення» публічного простору, і до того ж допускає різні тлумачення: «Чи згодні Ви з твердженням, що треба очистити Україну від символів радянського минулого?»

Респонденти могли зрозуміти його як запитання про їхнє ставлення до кампанії демонтажу й перейменувань, котра на той час уже фактично добігала кінця, або ж про їхнє ставлення до можливої радикалізації цієї кампанії – поширення її на всі радянські символи, топоніми, монументи (зокрема, меморіали

³²⁹ Проявом таких поглядів є, наприклад, книжка «Украинский национализм и Донбасс» (2010).

³³⁰ Кулик В. Державна політика та громадська думка щодо пам'яті й мови в Україні після Євромайдану.

Другої світової війни або вулиці, названі на честь радянських діячів культури й науки, котрих стосувалися винятки із закону № 317-VIII).

Та хоч би як зрозуміли респонденти запитання, на їхню відповідь щодо бажаної/небажаної декомунізації накладалися враження від уже фактично здійсненої декомунізації, а також її реальних (а не сподіваних) наслідків.

Таблиця 10. Ставлення до твердження, що: «Треба очистити Україну від символів радянського минулого» (опитування КМІС, лютий 2017 р.)

	Згодні повністю чи переважно	Незгодні повністю чи переважно	Не визначилися
Україна загалом	42.5%	43.8%	13.7%
Захід	72.6	17.4	10
Центр	42.5	39.7	17.8
Південь	32.4	57.2	10.4
Схід	7.5	78.2	14.3
Україномовні	59.7	27	13.3
Російськомовні	27	64.9	14.1

Джерело: В.Кулик (2017)

У **Таблиці 10** представлено агреговані результати згаданого дослідження, котрі можна порівняти з наведеними вище результатами опитування Центру Разумкова від грудня 2015 року.

Власне, сміливо порівнювати їх можна хіба що з даними про ставлення до засудження комуністичного режиму та до заборони його пропаганди й символіки, а також до встановлення відповідальності за цю пропаганду. У першому випадку маємо зниження позитивного ставлення від 52% до 42.5% та зростання негативного ставлення від 23% до понад 43%. Натомість при порівнянні зі ставленням до криміналізації комуністичної пропаганди маємо зростання позитивного ставлення від 38.4% до 42.5%, але негативне ставлення тут теж зростає – від 29.5% до понад 43%. У кожному випадку маємо деяку поляризацію суспільних настроїв і зменшення частки «невизначених» на користь «незгодних», так,

що їх кількість уже трохи перевищила кількість прихильників (хоча й у межах похибки).

Якщо подивитися на регіональний розподіл результатів, то бачимо, що на Заході позитивне ставлення до декомунізації навіть трохи зросло, натомість на Сході частка незгодних зросла майже в півтора рази, а частка прихильників різко зменшилася (навіть порівняно з часткою прихильників криміналізації комуністичної пропаганди в 2015 році).

Важко пояснити останній факт неприйняттям впровадження декомунізаційних заборон – значно вірогіднішою причиною є розчарування наслідками декомунізаційної кампанії на Сході та Півдні навіть серед тих, хто її підтримував, посилене загальними настроями розчарування діяльністю тодішньої влади. Адже на початку 2017 року вже стало зрозуміло, що «чуда очищення» наразі не сталося: хоча міста й вулиці перейменували, пам'ятники Леніну познімали, а життя й далі тяжке, натомість «совка» в місцевій владі й у суспільстві не поменшало.

Чи описувані процеси поглибили «розкол між Сходом і Заходом» та підважили стабільність в Україні? Однозначно відповісти важко. Г.Койнаш у своїй критиці «декомунізаційних законів» звинуватила В.В'ятровича й інших «декомунізаторів» у тому, що, законодавчо засуджуючи радянський режим, та визнаючи УПА, вони ігнорують «чітку географічну лінію розділу» між Сходом (де «більшість» жалкує про розвал СРСР і негативно ставиться до ОУН і УПА) та рештою України³³¹.

Як ми знаємо із соціологічних даних, ця прорадянська й антинаціоналістична «більшість» не є на Сході арифметично

³³¹ «Недавнє опитування показало, що погляди, що їх політики намагаються законодавчо нав'язати в цих “декомунізаційних” законах, не збігаються з поглядами великої кількості українців, особливо тих, хто мешкає на Півдні та Сході України. ...були 4 області (Донецька, Харківська, Дніпропетровська і Запорізька), де більшість розглядала розпад Советського Союзу як щось негативне. Були також серйозні відмінності у ставленні до УПА та ОУН із чіткою географічною лінією розділу (негативне ставлення у Донецькій, Харківській, Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській, Одеській та Херсонській областях)». – Койнаш Г. «Декомунізаційні» закони: небезпечний потенціал сіяння розбрату і гарантований судовий розгляд у Страсбурзі. // Критика, травень 2015. – URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/>.

абсолютною і поволі зменшується, а значна частка населення Сходу й Півня (від чверті до третини) підтримала ключові положення «декомунізаційних законів». Отже, це Г.Койнаш не помітила «чітку лінію розділу» між жителями Сходу й Півдня з ностальгійно-радянською та з українською ідентичностями, наполягаючи на міфі про «дві України». Далі Г.Койнаш стверджує:

«Він (*В'ятрович*) не згадує велику кількість українців на Донбасі й загалом на Південному Сході, котрі, як показали численні опитування протягом минулого року, ідентифікують себе з Україною. Їхні погляди парламентарі цілком зігнорували, вважаючи, що вони законом можуть нав'язати “правильне” ставлення до історії України»³³².

Але ж українці Сходу й Півдня, котрі ідентифікують себе з Україною (а не з СРСР чи «Новоросією») – це і є та частини населення регіону, яка підтримує засудження радянського режиму та визнає УПА борцями за незалежність (хоча й висловлює розчарування результатами декомунізації). Проаналізовані вище статті М.Тахтаулової, Д.Сінченка, В.Артюха та інших добре ілюструють це.

Про те, як відбувалося і сприймалося в різних містах запровадження нових форм і символів відзначення Дня пам'яті й примирення 8 травня, Дня перемоги над нацизмом 9 травня, вже принагідно йшлося в цій праці. Узагальнюючи оглянутий матеріал із Києва, Одеси, Кривого Рога тощо, можна вказати на різні типи рецепції нових меморіальних практик – від повної акцептації, принаймні самими учасниками урочистостей (приклад загальнодержавні заходи в Києві), – через прийняття вибірково-вимушене (використання нової символіки – квітки маку – замість «коларадських» стрічок) до неприйняття 9 травня як «не нашого свята» (так вважає львівський поет Ігор Калинець, член ініціативної групи з демонтажу Меморіалу Слави у Львові³³³).

³³² Койнаш Г. «Декомунізаційні» закони: небезпечний потенціал сіяння розбрату...

³³³ Руїна комунізму: Монумент слави чи ганьби? // Львівський портал, 12 листопада 2017 р. – URL: <https://portal.lviv.ua/news/2017/12/11/ruyina-komunizmu-monument-slavi-chi-ganbi>

Та навіть урядові заходи в Києві не обійшлися без дози «радянськості», хоча б у вигляді монументального тла, на якому відбувалися урочистості (могила Невідомого солдата в Парку Вічної Слави, подвір'я Національного музею історії України в Другій світовій війні – колишнього Музею Великої Вітчизняної війни)³³⁴. Намагання якимось пристосувати пострадянський символічний простір до нового дискурсу пам'яті про війну виразились у прикрашенні голови статуї «Родіни-матері» вінком із маків (див. **Фото 4**).

Фото 4. Урочистості перед Національним музеєм історії України у Другій світовій війні 9 травня 2016 р.: фасад музею й голова «Родіни-матері» прикрашені новими символами – квітами маку.

Натомість у багатьох містах Півдня і Сходу України меморіальні заходи й далі відбуваються за радянською традицією чи принаймні зі свідомим використанням її елементів (часом таких, що підпадають під декомунізаційну заборону). Широко-відомим став випадок у Кривому Розі, де під час відзначення Дня

³³⁴ Україна відзначає День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. // Дзеркало тижня, 9.05.2016. – URL: https://dt.ua/UKRAINE/ukrayina-vidznachayeden-peremogi-nad-nacizmom-u-drugiy-svitoviy-viyni-207726_.html

визволення міста від фашистських загарбників³³⁵ (22 лютого 2018 р.) місцеві нацгвардійці несли два червоні прапори з серпом і молотом – нібито автентичні прапори визволителів міста. Після репортажів про цю подію у ЗМІ спалахнув скандал, а мер міста Юрій Вілкул (представник «Опозиційного блоку») охарактеризував події 22 лютого так:

«Не змушуйте мене коментувати, що два автентичних прапори визволителів нашого міста нарobili такого переляку. Перелякали всю нечисть. Як хрест нечисть лякає, так і прапори. Не доводьте мене, не треба»³³⁶.

Бачимо тут консервативно-радянське неприйняття нового меморіального дискурсу з одночасною спробою використання лазівок у декомунізаційному законодавстві («автентичні прапори» – це нібито музейні предмети, що їх заборона тоталітарної символіки не стосується), а також застосування популярного нині в Росії дискурсу «комуно-православ'я» – оголошення політичних опонентів «нечистю».

Збереження в офіційних меморіальних заходах елементів радянських практик чи символів не завжди означає прагнення свідомо підважити новий дискурс Другої світової війни, адже певна гібридність нового дискурсу була закладена, як ми знаємо, в самому декомунізаційному законодавстві, що й далі охороняє пам'ятники «Великої Вітчизняної війни».

А деякі елементи старих меморіальних практик стали настільки звичними, що вже не усвідомлюються як ідеологічно-радянські. Прикладом стихійного формування гібридних меморіальних практик може слугувати відзначення Дня перемоги над нацизмом 9 травня в місті Ватутіне на Черкащині, що відбувається біля меморіалу «загиблим при визволенні села»³³⁷ (див. **Фото 5 – 8**). У цих урочистостях поєднуються старий пам'ятник (позбав-

³³⁵ Показове й збереження старої назви цього дня – замість рекомендованого декомунізаційним дискурсом «дня вигнання нацистів із міста».

³³⁶ "Два прапори перелякали всю нечисть" – Вілкул прокоментував скандал у Кривому Розі.

³³⁷ Під такою назвою фігурував цей споруджений у 1980 році меморіал у переліку пам'яток історії й культури Черкаської області ще в 2009 році. Місто Ватутіне засноване у 1947 році, тому визволяти його від нацистів під час війни було неможливо.

лений мистецької індивідуальності типовий монумент зі стандартною жіночою постаттю «Матері-Батьківщини» та шаблонними написами «Никто не забыт, ничто не забыто») – із нерадянськими кокардами (квітами маку) на лацканах начальства; червоні вимпели-корогви «українських» фронтів – із вишиванками хлопців, які несуть ті вимпели; уніформована почесна варта старшокласників – з православним поминальним молебнем і т. д.

Своєрідною родзинкою ватутінських урочистостей є використання пристрою, що його можна назвати «пересувним тимчасовим вічним вогнем». Це – газовий пальник у формі квадратної плити з намальованою на ній червоною зіркою. Він встановлюється й запалюється щороку вранці 9 травня, а по завершенні урочистої церемонії – гаситься й прибирається (Фото 5). Цей саморобний пристрій і традиція його ритуального використання походять із 1980-х років, коли споруджено меморіал.

Фото 5. Ватутіне, ранок 9 травня 2018 р. біля меморіалу «полеглим при визволенні села»: «пересувний тимчасовий вічний вогонь» та оркестр уже чекають на початок урочистостей.

Фото 6. До меморіалу, де вже стоїть почесна варта (школярі в камуфляжі), підходить хресна хода, очолена місцевим парафіяльним священиком (УПЦ-МП)

Фото 7. До меморіалу прийшли мер міста, інші чиновники (з квітками маку на лацканах), ветерани, за ними – школярі у вишиванках несуть короговки з написами «1 Украинский фронт», «3 Украинский фронт» тощо.

Фото 8. Після виступу мера учасники урочистостей слухають молебень.

На думку автора, все розмаїття рецепцій декомунізації, її первинних і вторинних продуктів можна умовно звести до таких типів:

- конструктивно-позитивне сприйняття, коли засадничо схвальне ставлення до декомунізації як політики супроводжується критикою окремих її елементів чи форм впровадження (така настанова притаманна здебільшого національно-демократичній інтелігенції);

- радикально-прихильне, що виражається в закликах, а то й практичних спробах поширити декомунізаційні заходи на всю радянську спадщину (включно із сучасним «победобесієм»), або перетворити декомунізацію на дерусифікацію, котра охопила б і Суворова з Кутузовим, і Пугачову з Терешковою (ці настанови притаманні переважно націоналістично налаштованій меншості українців, але також і частині інтелігенції);

- інертно-схвальне сприйняття декомунізації загалом, але негативне ставлення до того її елементу, котрий зачіпає реципієнта

особисто, як-от перейменування вулиці, на якій він мешкає (такі настанови відомі у світі як *«yes, but not in my back garden»*, поділяє, схоже, більшість населення Центральної України);

- байдуже ставлення, котре в опитуваннях виражається в поширеному погляді, що, мовляв, у декомунізації або ж у деяких її аспектах, як-от перейменуванні населених пунктів чи демонтажі радянських панно немає потреби, бо «це нічого не змінить» (таке ставлення, зокрема, притаманне тій частині суспільства і політичних еліт, що їх зазвичай називають центристами, включно з київським мером В.Кличком і третиною президентської фракції БПП «Солідарність»);

- відверто негативне сприйняття декомунізації, аж по активний чи пасивний опір їй (проросійські або прокомуністичні політики й зорієнтовані на них ЗМІ, їхній електорат – здебільшого на Сході та Півдні України);

- вибірково негативне – неприйняття тих її елементів, що пов'язані з заборонаю «пропаганди тоталітарного режиму» (від ліберальних критиків «недемократичних» заборон – до лівих та ностальгійно-прорадянських захисників «унікальних радянських пам'яток»).

Із такими розмаїтими типами рецепції пов'язані різні групові ідентичності прихильників та противників декомунізації, що їх ми розглянемо далі.

2.4. Репрезентації процесу декомунізації та його дієвців

Із уже оглянутого в цій книжці матеріалу можна зробити висновок, що говорити про декомунізацію, описувати її причини, перебіг та очікувані наслідки, а також давати характеристики її активним персонажам в Україні та поза нею почали задовго до 9 квітня 2015 року. Робили це не тільки журналісти в репортажах та оглядових статтях, а й політологи у своїх аналітичних матеріалах, професійні історики в наукових статтях, а ще більше – в інтерв'ю для ЗМІ та публічних лекціях для широкої аудиторії, різні публічні інтелектуали та громадські активісти у своїх авторських колонках та на власних сторінках у ЗМІ й соціальних

мережах, врешті, самі політики – прихильники і противники декомунізації – у промовах, заявах, інтерв'ю, виступах на телешоу тощо.

Більшість елементів цього потоку культурної комунікації стосувалася окремих подій (найчастіше – прийняття «декомунізаційних законів» 9.04.2015) і ставлення мовців до них, але було чимало й текстів із претензією на ширшу нарацію про декомунізацію, із сюжетними лініями, епічними узагальненнями, позитивними й негативними персонажами, із пророцтвами щасливого або трагічного кінця. Попри ніби той самий набір подій, текстів та фактів, що лягали в основу цих оповідей про декомунізацію, вони є дуже різними за стилями, сюжетами, ідейним наповненням. Це загалом відповідає відомій концепції «батька метаісторії» Гайдена Вайта – що будь-який історик (а не тільки белетрист), хоч би як старався бути безстороннім і об'єктивним, творячи історичний наратив, усе ж вдається до літературних прийомів, вибираючи один із чотирьох сюжетних ключів чи жанрів (*modes of emplotment*) – роману, трагедії, комедії, сатири³³⁸.

Справді, серед оповідей про декомунізацію, що з'являлися від квітня 2015 року в українських та зарубіжних ЗМІ, науковій та ненауковій літературі, бачимо різноманіття сюжетних ключів – від епічної трагедії до іронічної сатири, і малюють вони різні картини. Ось два приклади, епіко-трагічний і сатиричний.

У травні 2015 року Оксана Шевель, українка, яка робить наукову кар'єра в США, так описала відгук на прийняття «декомунізаційних законів» в Україні й у світі:

«...вони спровокували *шквал нищівної критики* з різних фронтів – починаючи від МЗС РФ до лідерів Компартії і членів

³³⁸ «Romance celebrates the triumph of the good after trials and tribulations. Comedy is socially integrative and celebrates the conservation of shared human values against the threat of disruption. Tragedy stresses the irreconcilable element of human affairs, and laments the loss of the good necessarily entailed when values collide. Satire sees only meaningless change in human life» (Hayden White, *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973).

колишньої ПР/теперішнього Опозиційного блоку, українських правозахисних груп, українських істориків та західних експертів з українських питань, які написали колективного відкритого листа, де закликають накласти вето на два закони: про правовий статус бійців (*sic* – *О.Гр.*) та про засудженн тоталітарних режимів»³³⁹.

Далі в цитованій статті – пророкування великої шкоди від згаданих законів для України та її демократії. Є в цитованому тексті, отже, й трагічні метафори (нищівний шквал, фронт), є й епічні лиходії (МЗС Росії, Компартія України), є й місцеві та зарубіжні рятувальники (празахисні групи й історики – лише неясно, чи всі, чи якась значна частина). Та якщо спробувати за поданими авторкою лінками з'ясувати, хто ж оті українські історики та правозахисники, які шквалом критики зустріли декомунізацію, то «правозахисними групами» виявляється вже відома нам Галя Койнаш, а «українськими істориками» – автори російського журналу *Ab Imperio*.

А ось – інакший, іроніко-сатиричний опис того ж самого, зроблений київським істориком Г.Касьяновим для російського журналу:

«Четыре “мемориальных” закона создали предпосылки для кардинального изменения ландшафта коллективной /исторической памяти в Украине и вызвали кратковременную, достаточно вялую дискуссию в сообществе, именующем себя интеллектуалами»³⁴⁰.

Така репрезентація, вочевидь, обумовлюється не лише адресатом та обраним сюжетним ключем сатири, а й баченням «історичної пам'яті» як продукту соціальної інженерії, котру здійснює влада, а також відомим скептичним ставленням мовця до місцевих інтелектуалів, зокрема – колег-істориків, котрі лише «іменують себе» тими, ким вони, вочевидь, не є.

Наведені фрагменти процитовані не тому, що вони якісь унікальні, навпаки – вони характерні для різних масивів текстів

³³⁹ Шевель О. Щоб відповідати європейським стандартам, закони "про декомунізацію" потребують змін.

³⁴⁰ Касьянов Г. Историческая политика и «мемориальные» законы в Украине: начало XXI в., с. 39.

щодо декомунізації, з яких формуються різні наративи про неї, різні її репрезентації, хай часом ці тексти сусідять на сторінках одного часопису або на одному вебсайті.

Можна вказати на кілька основних репрезентацій декомунізації, що побутують в інформаційно-культурному просторі України, від однозначно прихильних до виразно негативних. Деякі з них уже кристалізувалися у розвинені наративи зі своїми героями та лиходіяями, інші – залишаються у «газоподібному стані» сукупності відгуків та оцінок, нетісно поєднаних схожими настановами їхніх авторів та більш-менш спільним баченням процесу і перспектив декомунізації. Дуже спрощено всі ці репрезентації та наративи можна поділити на дві групи – позитивні та негативні.

Позитивні репрезентації

Головний позитивний наратив – це, власне, авто-репрезентація, представлення політики декомунізації її ініціаторами та виконавцями, як давно назрілого й очікуваного всім суспільством майже-сакрального акту «очищення від бруду, змиття гріха, який не давав Україні побачити свій справжній демократичний шлях» (О.Ляшко)³⁴¹, або ж «одягання її [України] в чисту сорочку» (В.Ющенко).

Чи не найповнішим окремо взятим зразком такого наративу є стаття в «Укаїнському тижні» двох працівників УІНП – Б.Короленка та М.Майорова³⁴², написана наприкінці 2015 року, в розпал кампанії перейменувань і демонтажу монументів. Попри порівняно невеликий обсяг, вона має епічний стиль, навіть певну претензію на виклад усієї історії України періоду незалежності з погляду невпинного назрівання в суспільстві усвідомлення потреби в декомунізації:

«Досі державні ініціативи щодо переосмислення тоталітарного минулого мали половинчастий характер. По містах і селах,

³⁴¹ Ляшко добився декомунізації України // Акцент.

³⁴² Короленко Б., Майоров М. Похорон богів. Як Україна очищається від тоталітарної спадщини. // Український тиждень, № 47 (419), 25.11.2015. – URL: <http://tyzhden.ua/Society/152412>

названих на честь більшовиків, учням у школі розповідали про УНР та День Соборності. Вшановуючи пам'ять жертв Голодомору, люди запалювали свічки в будинках на вулицях з іменами організаторів геноциду. Міліція та армія незалежної України наче пили кокарди з тризубом, але й надалі виводили своє походження від чекістів та червоногвардійців – душителів національно-визвольного руху...»³⁴³

Причина такого суперечливого становища – в неготовності суспільства до прощання з радянською спадщиною, за винятком національно свідомої Галичини, ясна річ:

«Саме українське суспільство, за винятком кількох західних областей, теж здебільшого не було готове тиснути на владні інституції “знизу”, щоб примусити їх до необхідних перетворень».

Нарешті, після Євромайдану (за статтею – «Час повернення Гідності») незрілому суспільству допомогли дозріти народні депутати своїм історичним рішенням, і от – здійснилися народні сподівання:

«Ухвалення декомунізаційного закону без перебільшення дало змогу здійснити давню мрію мешканців села Ленінське Сквирського району на Київщині – повернути селу його історичну назву Тарасівка, дану на честь українського Кобзаря. Ще у 2000 році сільрада провела відповідний місцевий референдум, на якому із 248 учасників 243 проголосували за перейменування села на Тарасівку. Проте клопотання сільради так і залишилося без розгляду в тодішньому парламенті»³⁴⁴.

Далі у статті наводяться кілька комічних прикладів того, як місцеві ради деяких міст (Котовська, Комсомольська, Іллічівська) намагалися обійти декомунізаційне законодавство, а закінчується вона упевненим твердженням, що Верховна Рада за допомоги експертів-красназавців та фахівців з УІНП прийме правильні рішення щодо нових назв міст і сіл.

У цьому та інших зразках *наративу очищення* суб'єктом декомунізації виступає здебільшого Україна як цілість, або ж

³⁴³ Короленко Б., Майоров М., цит. праця.

³⁴⁴ Там само.

національно свідомо («підготовлена») частина суспільства, а противниками – здебільшого політичні й ідейні нащадки радянського та попереднього «антинародного» режимів («імперці» та «совки», за типологією Д.Сінченка).

Схоже бачення демонструє керівництво УІНП³⁴⁵. У розділі «Декомунізація» на офіційній веб-сторінці відомства є просвітницькі тексти та «інфографіка» (макети плакатів), що мають на меті лаконічно й наочно пояснити громадськості зміст і призначення «декомунізаційних законів». Для кожного закону створено окремий плакат, із відповідним заголовком («Відкриваємо архіви про злочини комунізму...»; «Відаємо шану борцям за свободу України, повертаємо моральний борг»; «Повертаємо народу справжню пам'ять про роки війни і позбавляємося радянського кліше»; «Засуджуємо нацистський та комуністичний режими, забороняємо їх пропаганду»)³⁴⁶.

Хто ці «ми», які виступають риторичним суб'єктом декомунізації? Українська держава? Але ж не вона, а радше суспільство мусило б «повертати моральний борг» борцям. Тоді «ми» – саме суспільство, народ? Але в іншому заголовку «народ» згаданий як адресат повернення історії та, вочевидь, об'єкт заборон. Може, «ми» – це політичні сили, що забезпечили прийняття законів? Але навряд чи працівники УІНП під «ми» мали на увазі Ляшка та його однопартійців... Однозначно можна лише зробити висновок про міфотворчу схильність ототожнювати владу, державу й суспільство.

Водночас тій репрезентації декомунізації, що її формують матеріали УІНП, притаманна відомча звуженість: процес декомунізації розуміється як імплементація чотирьох «декомунізаційних» законів, передусім – демонтаж і перейменування. У розділі «Декомунізація»³⁴⁷ на веб-сторінці УІНП ви знайдете лише

³⁴⁵ Володимир В'ятрович: Декомунізаційні закони були відображенням настроїв суспільства. // Веб-сторінка УІНП. – URL: <http://www.memory.gov.ua/news/volodimir-v-yatrovich-dekomunizatsiini-zakoni-buli-vidobrazhennyam-nastroiv-suspilstva>

³⁴⁶ Див.: <http://www.memory.gov.ua/page/dekomunizatsiya-0>

³⁴⁷ Там само.

матеріали про згадані чотири закони (зокрема, оглянуті вище рекомендаційні збірники) та новини про хід перейменувань радянських топонімів і демонтаж радянських монументів. Справа тут, як нескладно здогадатися, не в поміркованості керівництва УІНП. Адже будь-яке відомство, оповідаючи про свою діяльність, воліє не виходити поза рамки визначених йому завдань та повноважень, а УІНП і так нерідко виходив поза ці рамки – зокрема, розтлумачуючи, які вулиці слід перейменовувати. Політичний резон цієї звуженості – в тому, що горизонт будь-якої державної політики доцільно визначати так, щоб можна було в ближчому майбутньому публічно заявити про її успішне здійснення (що й зробив голова УІНП у лютому 2018 року).

Інакшу міфотворчу стилістику «очищення» вживають декомунізатори-політики: для них суб'єкт декомунізації – це передусім вони самі. В емоційно-оптимістичному ключі (романтичному, за Г.Вайтом) оцінила події 9 квітня 2015 року співавторка найбільшого з чотирьох законів – депутат від «Самопоміч» Ганна Гопко:

«Сьогодні воістину чистий четвер! Український парламент прийняв у цілому чотири історичних закони, на які Україна чекала довгі 23 роки.

...Через рік ніяких пам'ятників Леніну й вулиць імені партз'їзду в Україні не буде. Після підписання Президентом і оприлюднення цих законів Україна остаточно й безповоротно пориває з комуністичним рабством... Це справді історичний день, значення якого оцінять наші нащадки»³⁴⁸.

Натомість лідер Радикальної партії О.Ляшко наголошував, що саме він і його партія добилися прийняття «декомунізаційних законів». Саморекламна стилістика поширюється й на змаловання сподіваних наслідків декомунізації:

«Після цих історичних рішень наша країна буде новою, наша країна насправді стане демократичною і європейською. Засудження комунізму, засудження нацизму – це наш обов'язок»³⁴⁹.

³⁴⁸ Ганна Гопко: «Чого ні в кого не виникає питання, чому в нас не може діяти нацистська партія?»

³⁴⁹ Ляшко добився декомунізації України.

Мотив ототожнення декомунізації не лише з «остаточним очищенням» від комуністичного минулого, а й з демократизацією та запровадженням європейських засад і вартостей притаманний також деяким авторам – прихильникам декомунізації. Наприклад, Анна Олійник у своєму «тіньовому звіті», зазначає серед цілей розробників декомунізаційних законів: «відхід від тоталітарних практик урядування», «відновлення прав жертв політичних репресій та інших злочинів проти людства», і навіть «формування громадянської толерантності та дотримання прав і свобод людини»³⁵⁰.

З такої характеристики необізнаний читач може зробити висновок, що тоталітаризм в Україні проіснував до весни 2015 року, а неліберальна заборона його пропаганди – то вигадка противників української демократії. Втім, схожу майже-орвелівську риторику можна знайти й у законі № 317-VIII.

Важливою складовою частиною тріумфального «нарративу очищення» є репрезентації критиків та противників декомунізації. Для цього здебільшого обираються два тактичні/риторичні засоби: негативне ставлення частини суспільства до декомунізації пояснюється поганою поінформованістю або ж застарілими стереотипними упередженнями тих, хто ностальгує за своєю радянською молодістю; натомість послідовні критики чи опоненти зображуються як свідомі чи несвідомі агенти «руського міра», вороги не лише української незалежності, а й свободи та демократії:

«Абсолютна більшість тих (*народних депутатів – О.Гр.*), хто не голосував 9 квітня, впевнено тиснули на кнопку “за” 16 січня 2014 року, штовхаючи Україну в обійми проросійської диктатури»³⁵¹.

Пояснення причин того, чому за «декомунізаційні закони» не голосувала третина президентської фракції БПП, в цьому нарративі відсутні.

Окрім відвертих противників, у нарративі «очищення» фігурують і такі невігадані персонажі, котрі самі позиціонують себе як

³⁵⁰ Олійник А. Реформа у сфері політики пам'яті: проміжні підсумки виконання «декомунізаційних законів», с. 4.

³⁵¹ В'ятрович В. Декомунізація і академічна дискусія.

наші зарубіжні друзі, «здавна віддані відродженню України та її свободі»³⁵², а тому вболівають за долю української демократії, що їй буцімто загрожують декомунізаційні заборони. Однак наратив «очищення» відмовляє їм у довірі, бо серед них, поруч зі щирими симпатиками демократії, є й інші люди:

«Публікації інших його (*відкритого листа*) авторів про “одвічний український колабораціонізм” та “загрозу українського фашизму” не тільки спотворювали розуміння суспільних процесів в Україні, але їх ще й активно використовувала і використовує російська пропаганда в інформаційній війні проти України... Схоже, саме зловживання цих других довірою перших стало причиною появи звернення, яке теж стало інструментом у цій війні»³⁵³.

Аргумент ліберальних цінностей, громадянських свобод також присутній у «наративі очищення», особливо в полеміці з ліберальними критиками:

«...застереження експертів стосуються двох законів, безпосередньо пов'язаних із обстоюванням цінності свободи: перший із них віддає шану учасникам боротьби за незалежність, а другий закон засуджує комуністичний тоталітаризм – одне з найяскравіших утілень несвободи»³⁵⁴.

У текстах, що їх ми відносимо до наративу «очищення», знаходимо також більш-менш цілісну репрезентацію позиції противників декомунізації. Це, зокрема, стаття юриста С.Рябенка «Десять міфів про декомунізацію в Україні»³⁵⁵, опублікована не лише по-українськи, а й в англійському перекладі – вочевидь, для західної аудиторії. Риторичний підхід, обраний автором для представлення позиції опонентів, це зображення їхніх закидів як

³⁵² Відкритий лист науковців та експертів-українознавців щодо так званого «Антикомуністичного закону» Президентів України П.О. Порошенку та Голови Верховної Ради України В. Б. Гройсману.

³⁵³ В'ятрович В., цит. праця.

³⁵⁴ Там само.

³⁵⁵ Riabenco S. Ten myths about decommunization in Ukraine // Euromaidan Press. 2015, June 18. – URL: <http://euromaidanpress.com/2015/06/18/ten-myths-about-decom-munization-in-ukraine/>

«міфів» – не в антропологічному, а в побутовому розумінні слова, як вигадок, що не відповідають фактам. Такий підхід, до речі, раніше використовував В.В'ятрович у полеміці навколо С.Бандери³⁵⁶.

На погляд С.Рябенка, існують такі десять «міфів про декомунізацію»:

- що вона не на часі, бо є важливіші справи – війна, корупція тощо;
- що вона відволікає увагу суспільства від браку реальних реформ;
- що перейменування вулиць потребує значних коштів (на заміну табличок, паспортів і таке інше);
- що суспільство, особливо старші люди, не хочуть перейменувати;
- що «декомунізаційні закони» ускладнять історичні дослідження радянського періоду;
- що визнання ОУН і УПА борцями за незалежність «унеможливить об'єктивне дослідження історичних подій, зокрема польсько-українського конфлікту»;
- що «декомунізаційні закони забороняють комуністичну ідеологію, обмежують свободу слова й переконань»;
- що вони «скасували День Перемоги 9 травня і вшанування ветеранів Великої Вітчизняної»;
- що декомунізація ускладнить стосунки з Росією «та іншими країнами, де при владі комуністи – наприклад, з Китаєм»;
- що російські науковці не матимуть доступу до українських архівів.

Якщо останній із десяти «міфів» авторові зустрівся лише раз – у цитованій статті С.Рябенка, то всі інші відображають цілком реальні закиди, часто повторювані різними критиками (від титулованих науковців до проросійських активістів), хіба що сформульовані вони часом різкіше, ніж у С.Рябенка. Зокрема, він не згадує про чи не найпоширеніші звинувачення на адресу «декомунізаційних законів» та їхніх впроваджувачів – що

³⁵⁶ В'ятрович В. Бандера: старі та нові міфи // Страсті за Бандерою: статті та есеї. / Упор. Т.С.Амар, І.Балинський, Я.Грицак. – К.: Грані-Т, 2010, с.50-64.

встановлені ними заборони суперечать Конституції України; що демонтаж монументів є незаконним нищенням пам'яток; що декомунізація здійснюється радянськими (варіант: більшовицькими) методами; що вона суперечить настроям значної частини населення Сходу й Півдня; нарешті, що визнання УПА зіпсувало стосунки не з далеким Китаєм, а із сусідньою й стратегічно важливою для нас Польщею. Можливо, тому, що ці твердження значно складніше оголосити «міфами».

Запропоновані С.Рябенком спростування «10 міфів» – різні за якістю і переконливістю аргументів. Одні виглядають тверезо й розумно, як-от зауваження, що декомунізація не заважає іншим реформам, а радше усуває частину перешкод на їх шляху. Інші – здаються лукавою схоластикою, як-от твердження, що декомунізація не спрямована проти комунізму як ідеології чи проти якоїсь іншої країни (як відомо, закон № 317-VIII забороняє старі герби тих країн, де комуністи вже втратили владу, але не тих, де вони досі при владі – як-от Китай чи Північна Корея). Деякі з аргументів С.Рябенка можуть видатися знайомими – читач міг їх зустріти, наприклад, в інтерв'ю В.В'ятровича чи в проаналізованих вище рекомендаціях УІНП «Що й чому перейменовувати й демонтувати». З огляду на всі ці обставини, спростування «міфів декомунізації» у виконанні С.Рябенка вийшло доволі неповним, не надто щирим, не надто оригінальним, а тому – й не надто переконливим.

Після перших успіхів декомунізаційної кампанії керівництво УІНП обрало іншу риторичну тактику – наступальну, а не виправдальну. Водночас у ній з'явився й сатиричний міні-сюжет: іронічні огляди того, як у деяких містах Сходу й Півдня місцеві ради, все ще страждаючи від радянської ностальгії, намагаються зберегти старі радянські назви міст, удаючись при цьому до абсурдних аргументів:

«...У жовтні Комсомольська міська рада (Полтавська область) затвердила резолюцію громадських слухань, де промовці акцентували увагу на тому, що місто Комсомольськ було назване на честь першопрохідців, які... з романтичним настроєм у душі будували місто на Дніпрі [...]. Назва нашого міста – це його особливий дух,

пам'ять про покоління його будівничих – першопрохідців, особливої категорії мешканців міста, які висловили одностайну думку: залишити назву міста – Комсомольськ».

А ще декомунізація дивним чином збіглась із неабияким «відродженням віри та духовності» деяких місцевих рад. Наприклад, є місто Котовськ на Одещині, назване так з нагоди 10-ї річниці загибелі червоного командира Г.Котовського. Міськрада запропонувала перейменувати його на ...Котовськ – «на честь священнослужителя Котовича». А міські депутати Дмитрова Донецької області (названий на честь генерального секретаря Комінтерну Г.Димитрова) звернулися до Верховної Ради та УІНП з клопотанням «урахувати рішення громади міста й залишити назву міста — Дмитров із сенсовим навантаженням на честь видатного українця Дмитрія Ростовського»³⁵⁷.

Термін «першопрохідці», запозичений із радянського міфу про Комсомольськ-на-Амурі, збудований нібито комсомольцями-добровольцями (а насправді переважно в'язнями ГУЛАГу), в застосуванні до споконвіку освоєної Центральної України, звучить справді абсурдно, однак аргументація «комсомольської громадськості» добре відображає закоріненість і навіть «модернізаційну» привабливість радянської міфології для літніх мешканців деіндустріалізованих пострадянських міст, а таких у нас чимало.

Наратив, побудований у «романному» ключі, за Г.Вайтом, має завершуватися тим, що герої, подолавши всі сюжетні перешкоди, здобувають щастя. Для наративу «очищення» таким у міру щасливим кінцем стала заява В.В'ятровича у березні 2018 року про «фактичне завершення» декомунізації, принаймні щодо публічного простору³⁵⁸.

Наратив «очищення» – не єдина позитивна репрезентація декомунізації в Україні. Можна вказати на ембріональні варіанти іншої, менш «державницької» репрезентації, що її доречно назвати *децентралізованою*, або ж «декомунізацією знизу». Її прикладами

³⁵⁷ Короленко Б., Майоров М. Похорон богів. Як Україна очищається від тоталітарної спадщини.

³⁵⁸ В'ятрович заявив про фактичне завершення декомунізації в Україні.

є кілька вже згаданих тут оглядових статей харківських, сумських, кропивницьких і навіть київських журналістів та активістів³⁵⁹, у яких представлено хід і наслідки декомунізації в їхніх містах.

У децентралізованій репрезентації немає наголосів ані на вікопомному прийнятті «декомунізаційних законів» 9 квітня 2015 року, ані на рішучих діях «революційної» влади, спрямованих на їх впровадження. Навпаки – влада (що місцева, що столична) зображена у кращому разі як не надто сумлінний партнер місцевих патріотичних активістів, котру слід раз по раз підштовхувати до дій. Прийняття та впровадження «декомунізаційних законів» трактується як черговий етап українізаційної *long revolution* (уживаючи вираз Р.Вільямса), тривалої боротьби свідомої та активної частини суспільства, зокрема – місцевої громади, за українськість свого міста чи селища, проти «совків» та «імперців».

Скептичне змалювання в цій репрезентації влади та її ролі ґрунтується на реальних діях місцевої влади не лише на Сході та Півдні, а навіть у Києві, але також і на закорінених анти-елітистських світоглядних настановах багатьох українців. Адже патріотичні активісти на Сході й Півдні мають багатолітній досвід не надто потужної підтримки зі столиці їхніх українізаційних та «анти-ватяних» зусиль (прикладом такого, засадничо критичного зображення дій тодішньої влади в політиці пам'яті є стаття В. Панченка про те, як «Київ здавав Полтаву» при підготовці до ювілею Полтавської битви в 2009 році³⁶⁰).

Справді, атмосфера деякої взаємної недовіри вже давно сформувалася між київською владою, навіть «помаранчевою», та проукраїнськими активістами у східних і південних регіонах. Аж до весни 2014 року влада воліла шукати компромісів із проросійськими регіональними елітами, а не надавати однозначну

³⁵⁹ Див. статті М.Тахтаулової, В.Артюха, М.П'єцух, Д.Сінченка, проаналізовані в цій праці.

³⁶⁰ Панченко В. Полтавський розгاردіяш. // Український тиждень, 2008, № 50; його ж: Тест від Івана Мазепи. Чому держава провалила іспит із відзначення 300-річчя українсько-шведського союзу й Полтавської битви. // Український тиждень, 2009, № 40.

підтримку місцевим українським патріотам і будувати з ними союз (можливо, вважаючи їх для цього заслабкими). Події квітня-травня 2014 року в Одесі, Харкові й Донецьку засвідчили хибність цієї тактики.

Негативні репрезентації

Зусилля, спрямовані на формування в інформаційно-культурному просторі й суспільній свідомості одверто негативної репрезентації декомунізації як «націоналістичного вандалізму» розпочалися принаймні за кілька років до ухвалення «декомунізаційних законів» – улітку 2009 року, після побиття кувалдою пам'ятника Леніну навпроти Бесарабки та утворення громадського Комітету декомунізації. Тоді за цю справу активно взялися, з огляду на рід своїх занять, П.Симоненко, Н.Вітренко й Д.Табачник³⁶¹, а також – «ліваки» в науковому середовищі, як-от В.Іщенко³⁶².

У їхніх репрезентаціях тодішніх епізодичних спроб декомунізації переважав трагедійний, мало не апокаліптичний сюжетний ключ, зображення поразки з радянською спадщиною як «кінця України».

У квітні-травні 2015 року згадані політичні діячі вже були поза авансеною українського суспільно-політичного життя, тож їхню справу взялися відроджувати інші. Одна зі співавторів закону № 317-VIII депутат від «Самопоміч» Г.Гопко так характеризує ситуацію у ЗМІ навколо прийняття «декомунізаційних законів» у квітні 2015 року:

«...Добре, що ми відразу прийняли в першому читанні і в цілому, тим самим не дали можливості для додаткових провокацій з боку проросійських сил, які на цій темі, до речі, вже спекулюють. Ми бачимо десятки статей із відвертими маніпуляціями про те, що начебто ветерани не зможуть вийти на травневі

³⁶¹ Табачник Д. Реквием по Украине. // 2000. № 32 (471). 6.08.2009.

³⁶² Ishchenko V. *Fighting fences vs fighting monuments: politics of memory and protest mobilization in Ukraine* // Journal of Contemporary Central and Eastern Europe. 2011, V. 19, No 1-2, p. 369-395.

свята з орденами, тому що їх посадять у тюрми. Це відверта російська дискредитація українського парламенту для того, щоб загальмувати процес декомунізації»³⁶³.

Трохи призабутий тележурналіст В. Піховшек оприлюднив у електронних ЗМІ статтю з промовистою назвою «Разве справедливо, что Украине сейчас вместо “декоммунизации” втюхивают “бандеризацию”?»³⁶⁴ Вона стала одним із перших (і, як виявилось, не надто вдалим) начерків негативної репрезентації політики декомунізації з позицій її політичних опонентів. Хоча про забирання ветеранів у тюрму за ношення орденів Піховшек не сказав, зате запропонував кілька не менш яскравих перлин. Статтю написано в характерній для цього автора (відомого ще з 2001 року спільними з Д.Корчинським «п'ятихвилинками ненависті» на телебаченні) манері «журналістського ніби-розслідування», де спокійний, на позір об'єктивний тон поєднується з маніпуляціями, натяжками, а також явними авторськими «фантазіями». Щодо обраного Піховшенком сюжетного ключа, то його можна визначити як поєднання трагедії з детективом і сатирою.

Історія з прийняттям «декомунізаційних законів», їх зміст, їх недоліки та можливі наслідки у викладі В.Піховшека репрезентуються приблизно так.

Ухвалення чотирьох законів – це «епизод в дьявольской междуусобице нынешних властных политиков, реально не понимающих, что с исторической памятью шутить нельзя»³⁶⁵. Точніше, це наслідок намагань «кон'юнктурника Яценюка» та «Самопоміч» підставити президента Порошенка, котрий, від того «пришел в ярость... ибо он понимает, что оказался под ударом, независимо от того, подпишет ли законы, или нет: если да, то у него возникают проблемы на Юге и Востоке Украины, если нет, то на Западе»³⁶⁶.

³⁶³ Ганна Гопко: «Чого ні в кого не виникає питання, чому в нас не може діяти нацистська партія?»

³⁶⁴ Піховшек В. Разве справедливо, что Украине сейчас вместо «декоммунизации» втюхивают «бандеризацию»?

³⁶⁵ Піховшек В., цит. праця.

³⁶⁶ Там само.

Свій аналіз змісту законів від 9.04.2015 В.Піховшек зосереджує, по суті, на двох моментах, що їх вважає помилковими та небезпечними – визнанні радянського тоталітарного режиму злочинним, а ОУН та УПА – борцями за незалежність. Але, слідуючи обраному методу, він інтерпретує цю частину політики декомунізації у своєрідний спосіб – як «спецоперацію», спрямовану проти власного суспільства:

«Каждый, кто находит здоровое и героическое в истории СССР, помимо преступлений, присущих этому государственному устройству, объявляется “совком”, человеком с “советским менталитетом”. Таких людей подвергают осмеянию, против них активно используют язык вражды. Цель этой спецоперации: украинцы, признавая советский режим в собственной стране “преступным”, должны и осудить, и стыдиться его»³⁶⁷.

А правове визнання радянського режиму злочинним він пояснює так:

«Представьте себе, что учитель скажет слова о героизме прототипов Павки Корчагина. Согласно новому ЗД (*«закону про декомунізацію»* – *О.Гр.*), этим он будет отрицать преступность действий комсомольцев, как активистов “комуністичного тоталітарного режиму”. И учитель сам станет преступником»³⁶⁸.

А того, що в сучасній школі вже не «проходять» зразкового радянського літературного твору про Павку Корчагіна, Піховшек уявити неспроможний. Утім, не в цьому справа – адже «Прапороносців» донедавна вивчали в школі. Показовою є впевненість В.Піховшека, що визнання чогось позитивного, вчиненого кимось із радянських громадян або організацій, означає заперечення злочинного характеру радянського режиму. Це так, ніби визнання таланту легендарного байкаря Езопа (який був рабом) означало б визнання прогресивності рабства в Давній Греції. Утім, таку саму настанову ми вже раніше констатували у професора Г.Касьянова.

³⁶⁷ Піховшек В., цит. праця.

³⁶⁸ Там само.

Інший риторичний трюк іще сміливіший: офіційне «визнання борців за незалежність борцями за незалежність» (як іронізували деякі критики закону № 314-VIII) В.Піховшек інтерпретує так: «людей, наприклад, из ОУН, обяывають чествовать во всех регионах Украины». Далі він ще й розвиває цю інтерпретацію: буцімто «Романа Шухевича, предпоследнего руководителя УПА, ЗД предлагает признавать героем Украины», натомість «Александра Святогорова, легенду КГБ УССР, ЗД предлагает признавать “преступником советского режима”»³⁶⁹.

Звідси – висновок, що: «Украине сейчас вместо “декоммунизации” втюхивают “бандеризацию”». Не можу стверджувати, що саме В.Піховшек є автором цього яскравого терміну, але він безперечно набув великої популярності в подальших дискусіях.

Насправді закон ані проголошує Шухевича героєм, ані котрогось із численних кілерів НКВД-КГБ – злочинцями. Він узагалі не згадує жодної персоналії. Шухевича «признал героєм» своїм указом В.Ющенко десять років тому, а щодо всяких «легенд КГБ» закон лише пропонує демонтувати їх пам'ятники та перейменувати названі їхніми іменами вулиці, якщо такі ще існують. Але ж це так неяскраво... Значно яскравіше виглядає сформована в уяві читача картина: лихі декомунізатори примушують вчителів і школярів, ставши на коліна, бити поклони перед іконами Бандери й Шухевича...

Заперечує Піховшек і проти офіційної відмови від терміну «Велика Вітчизняна війна», бо з цим не погодиться «украинский народ», водночас пропонує свіже пояснення цієї назви – виявляється, то «славяне», зокрема й чехи, словаки та поляки, прозвали війну Вітчизняною:

«Для украинского народа, всех народов Украины – это была действительно Великая Отечественная война. Ибо в расовой теории и практике Гитлера славянам (украинцам, чехам, словакам, полякам, русским, белорусам), в отличие от французов и англичан, было уготовано одно – физическое уничтожение. Поэтому та война и называется Отечественной».

³⁶⁹ Піховшек В., цит. праця.

Натомість уже опубліковані на той час закиди ліберальних критиків, що «декомунізаційні закони» обмежують демократичні свободи й можливості вільної наукової дискусії, В.Піховшек визначає як «мелкие и многочисленные “мифы о декоммунизации”», що на них не варто реагувати.

Вартим же уваги й критики для нього є те, що складає суть політики декомунізації, а саме:

«Технология изменения идентичности: героизация всех, кто в нее вписывается и дискредитация тех, кто из нее “выпадает”».

Однаке, на його переконання, «из этого насильственного изменения идентичности украинцев на националистический лад ничего не получится!»³⁷⁰

Але якщо це справді так, тоді жодної небезпеки для однодумців Піховшека ані «декомунізаційні закони», ані вся безнадійна «історична політика» нинішньої влади не становлять. Та все не так просто – бо далі Піховшек намагається довести, що «декомунізаційні закони» – це все ж таки «”бомба замедленного действия”, ... шаг с далеко идущими последствиями, чего, я допускаю, скорее всего, не понимает Порошенко и точно не предполагали ни голосовавшие за закон, ни его разработчики»³⁷¹.

Далі Піховшек розвиває ту частину свого наративу, що її можна назвати «страшилками». Йдеться про прогнозовані ним небезпечні для мільйонів українців наслідки впровадження «декомунізаційних законів».

Перша страшилка – це «крупномасштабный передел собственности» внаслідок визнання злочинним радянського режиму (він же – «советский строй», він же – радянський період історії України, від 1917 по 1991 рік):

«...признание Украиной “преступности коммунистического режима” в собственной стране со всей очевидностью поставит вопрос о том, кто же пострадал от этой “преступности”. Кто является жертвой? Какая ему за это причитается компенсация? Он получил обратно то, что у него коммунисты забирали с 1917 года?»

³⁷⁰ Піховшек В., цит. праця.

³⁷¹ Там само.

Друга страшилка пов'язана не лише з визнанням злочинності радянського режиму, але й із євроінтеграцією України – це розпочате російськими ЗМІ ще за кілька місяців до прийняття «декомунізаційних законів» і підхоплене місцевими проросійськими ЗМІ та «експертами» залякування наближенням «реституції» майна поляків, виселених із Західної України в 1945-1946 роках³⁷². Згадане виселення – це теж, мовляв, «злочин радянського режиму», тому тепер недалекоглядні галичани мають за нього заплатити...

Піховшек приєднується до цього залякування, нагадавши, що подібне відбувалося в країнах Балтії, які визнали радянський режим окупаційним. Він, щоправда, не стверджує, що внаслідок цього в країнах Балтії сталася якась економічна чи політична катастрофа – лише згадує про банкрутство ризького заводу, що виробляв «рафіки», та про втрату квартири актрисою-ветераном В.Артмане. Якість «рафіків», їхня неконкурентоспроможність на європейському ринку тут, ясна річ, ні при чому – у всьому винна «десоветизація». А для України Піховшек натомість пророкував крах заводів «Южмаш» та «Артем», котрі, як відомо, виробляли дуже хорошу, потрібну простому українському споживачеві продукцію – відповідно балістичні та крилаті ракети.

Тут для повноти гротеску можна зауважити, що завод «Артем» врятувала від зловмисних декомунізаторів російська агресія на Донбасі – тепер він виконує серйозні замовлення для української армії.

Однак репрезентація декомунізації, створена В.Піховшеком в аналізованій статті, не одержала подальшого активного розвитку – принаймні в такому вигляді. Мабуть, спонсори подібних «викривальних розслідувань» зрозуміли, що найсуперечливішим, а тому найвразливішим місцем декомунізаційного законодавства є не визнання злочинним тоталітарного режиму, а «неконституційне» обмеження свободи слова під приводом боротьби з тоталітаризмом. У це вразливе місце й треба було цілити, а Піховшек – недодивився... Та й публіка не повірила ані в страшилку про

³⁷² Лозуцько Сергій. Євроінтеграція + декомунізація = реституція // 2000. 29.10.2015 – URL: https://www.2000.ua/v-nomere/forum/puls/evrointegracija-dekommunizacija--restitucijaa4-1_1446118699.htm

близький переділ власності на користь кресових поляків та онуків дореволюційних «панів», ані в те, що декомунізація – це «диявольська інтрига» Яценюка проти Порошенка.

Можна було б сказати, що сьогоднішня публіка за визначенням не вірить Піховшеку, якби не те, що міфологічний сюжет про «бандеризацію» якраз здобув чималу популярність і ліг в основу іншої, значно розвиненішої й поширенішої репрезентації – *«міфу про В'ятровича й бандеризацію України»*.

Структурно й стилістично цей наратив теж не новий – він закорінений у текстах принаймні кільканадцятирічної давнини, часто навіть тих самих авторів, які тоді критикували «націоналізацію історії», пізніше – «геноцидну концепцію Голодомору», буцімто нав'язану нам діаспорними націоналістами, та «ексклюзивну» й «віктимізаційну історичну політику» В.Ющенко, на них буцімто ґрунтовану³⁷³.

«Міф про В'ятровича й бандеризацію» є варіацією основоположного «анти-націоналістичного» міфу, за яким усе українське суспільство ділиться на дві нерівні й нерівнозначні частини – «нормальну», ненаціоналістичну російськомовну більшість, не стурбовану проблемами мови, культури, історії, сповнену братніх почуттів до Росії, та агресивну й малоосвічену націоналістичну («бандерівську») меншість, яка знову й знову спричиняє «суспільний розбрат», піднімаючи конфліктні теми – про статус і правопис української мови, визнання Голодомору геноцидом тощо³⁷⁴. Аби ця націоналістична меншість виглядала ще непривабливіше, її додатково «іншують» – зображують як не цілком українську, наголошуючи на її галицькому або діаспорно-заокеанському

³⁷³ Див., зокрема, такі публікації: Касьянов Г. *Danse Macabre*. Голод 1932-1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (2010); Веденєєв Д. В., Будков Д. В. *Заручниця глобального протистояння. Трагедія Великого Голоду 1932-1933 рр. в Україні у контексті «холодної війни»* (2013); Табачник Д. В. *Утиний суп по-українски* (Фолио, 2009); Солдатенко В. *Трагедія тридцять третього: нотатки на історіографічному зрізі*. // *Національна та історична пам'ять*. 36. наук. праць, вип. 3 (2012); Бузина Олесь. *Тайная история Украины-Руси* (2005) та інші.

³⁷⁴ Кулик В. *Дискурс українських медій, розділи 4, 7.*

походженні³⁷⁵. Як відомо, радянська пропаганда та «історіографія» зображали всіх українських патріотів націоналістами, ліплячи їм прізвисько «бандерівців», натомість реальних українських націоналістів малювали фашистськими прислужниками («жовто-блакитна падлюка править Гітлеру за дрюка»). Утім, націонал-комуніст Хвильовий виявився «фашистом» іще до того, як Гітлер прийшов до влади.

Сьогодні ж на роль міфічного лиходія ідеально надається В. В'ятрович як галичанин і колишній керівник Центру досліджень визвольного руху, автор прихильних книжок і статей про УПА та С.Бандеру (а відтак – і сам «бандерівець»).

Вище в цій праці вже аналізувався міфологічний міні-нарратив про розроблення «похапцем групою В'ятровича» поганих декомунізаційних законопроектів та їх поспішне ухвалення парламентом на сесії, що «нагадувала мітинг». Невдовзі до вітчизняних творців цього нарративу долучилися їхні західні колеги, зі знанням справи розповідаючи про «нового київського комісара пам'яті» з більшовицько-бандерівськими замашками, який намагається «контролювати минуле нації»³⁷⁶.

Активним будівничим «міфу про В'ятровича й бандеризацію» серед вітчизняних критиків декомунізації проявив себе львівський автор В.Расевич. У його викладі навіть президент України перетворюється на знаряддя в руках ще молодого, але вже підступного маніпулятора історією:

«...незважаючи на молодий вік, активним промотором такої, можна сказати, директивної (шляхом видачі президентських указів) історії був уже тоді Володимир В'ятрович»³⁷⁷.

³⁷⁵ Див. статті Д.Табачника про «агресивних немитих галичан», передвиборчу телерекламу 2004 року «Пане Вікторе, ваша дружина – американка!», згадані вище книжки Г.Касьянова, Д.Веденєєва, Д.Будкова, де доводиться діаспорне, чи навіть ЦРУшне походження «геноцидної концепції Голодомору».

³⁷⁶ McBride J. *How Ukraine's New Memory Commissar Is Controlling the Nation's Past* // *Nation*. – 2015. August 13. – URL: <http://www.thenation.com/article/how-ukraines-new-memory-commissar-is-controlling-the-nations-past/>

³⁷⁷ Расевич В. У вільній декомунізованій державі. Про монополізацію політики пам'яті в Україні.

Ідеться тут про укази президента В.Ющенка, від якого, за Расевичем, «все почалося». Доказом «директивності історії» для Расевича є те, що президент видавав укази історичної тематики – про відзначення історичних подій, вшанування видатних діячів тощо. Що ж, така позиція існує в середовищі істориків, і не лише українських – наприклад, у Франції деякі історики протестували проти «втручання держави в історію» (французький парламент ухвалив з десяток законів, де містяться оцінки історичних подій)³⁷⁸, але дехто з цих істориків (зокрема, П.Нора), як іронічно зауважує Ж.Мінк, згодом пропонували, аби європейські країни затвердили пропонуваній ними перелік «місць пам'яті, що об'єднують Європу»³⁷⁹.

Виходить, що, за «європейськими стандартами», втручання держави в історію буває «хороше» й «погане», але в Україні воно завжди погане...

За Расевичем, як і за Піховшеком, теж виходить, що у квітні 2015 року українцям замість декомунізації лихі в'ятровичі підсунули антирадянщину, русофобію й бандеризацію:

«Такий розворот подій (*Євромайдан і наступна російська агресія – О.Гр.*) не міг не відбитися на українській історичній політиці, і особливо активні актори пустили її в русло антирадянськості та, відповідно, антиросійськості... [...] Під прикриттям ідеї декомунізації було намішано вкрай багато суперечливих моментів. Наприклад, ну що спільного з декомунізацією має закон “Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України в ХХ столітті”? Насправді ж це типова спроба законодавчим актом визначити перелік позитивних героїв в історії України. Намагання законодавчо закріпити статус героїчних за конкретними подіями, організаціями та персонами. Дивно тільки те, що в цьому переліку опинилися авторитарні політичні рухи та навіть організації, які сповідували тактику революційного терору (*sic*)»³⁸⁰.

³⁷⁸ Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті, с. 66-67.

³⁷⁹ Мінк Ж., цит. праця, с. 73.

³⁸⁰ Расевич, цит. праця.

Як нескладно пересвідчитися, насправді в критикованому Расевичем законі немає ані «переліку позитивних героїв», ані «закріплення статусу героїчних за конкретними подіями» чи особами. Є лише, за іронічним зауваженням Г.Касьянова, тавтологічне визнання борців за неалежність борцями за незалежність. Ототожнення правового статусу борця за незалежність із епічною роллю героя існує не в тексті закону, а в уяві Расевича – і, на жаль, не лише у нього.

Далі, зацитувавши ще один пункт закону – той, де йдеться про відповідальність осіб, які «публічно виявляють зневажливе ставлення до осіб», визнаних борцями за незалежність, Расевич гнівно запитує:

«Як історики з цілого світу мають розуміти такі положення закону, особливо з огляду на довгий перелік героїчних інституцій, партій та навіть цілих епох? І головне, хто визначатиме, яке дослідження є образою гідності українців, а яке ні?»³⁸¹

Виходить, що критичне за змістом наукове дослідження діяльності згаданих борців (і чомусь навіть «епох») автор прирівнює до особистої образи конкретних борців. Мабуть, він не уявляє критичного дослідження, котре не містило б особистих образ – іншими словами, зразками критичних праць про УПА для Расевича слугують ті, де їх кваліфікували як «зрадників українського народу», «кривавих прислужників фашистів» тощо. Справді, таких текстів свого часу чимало написали «історики» як не «всього світу», то нашої й деяких сусідніх країн. Але навіть їм за новим законом, на жаль, не загрожує адміністративний штраф, бо для цього треба образити не «бандерівських різунів» узагалі, а особисто якогось конкретного, досі живого ветерана УПА (або ж «агента оунівців і західних спецслужб» із Гельсінської спілки чи Народого Руху за перебудову).

Аби віддати В.Расевичу *benefit of the doubt*, не будемо стверджувати, що його критика «декомунізаційних законів» та їхніх міфологізованих авторів ґрунтується не на коректному їх аналізі, а на грубих маніпуляціях текстом законів. Припустимо, що

³⁸¹ Расевич, цит. праця.

його довільні інтерпретації деяких важливих положень – щирі, бо впливають із кількох світоглядних стереотипів – можливо, не усвідомлюваних ним самим.

Перший: ототожнення «борців за незалежність» із героями. Якщо когось офіційно визнали борцем за національну незалежність, значить – «героїзують». Важко уявити собі таке автоматичне ототожнення у пересічного мешканця Харкова чи Донецька. Це – характерний галицький патріотичний стереотип, його, вочевидь, неусвідомлено поділяють навіть тамтешні противники «бандеризації». По суті, цей культурний стереотип об'єднує Расевича з В'ятровичем, подобається це їм, чи ні.

Другий стереотип: нездатність розрізняти критичне судження й особисту образу («публічну зневагу»). Таке нерозрізнення у багатьох українців збереглося від радянських часів, коли всяку критику, не санкціоновану згори, оголошували брудним наклепом, а санкціонована згори – не обходила без обплівування критикованого. Утім, праці деяких іноземних «уболівальників за українську демократію» свідчать, що така настанова зустрічається й деінде.

Третій стереотип – новонабутий, ліберальний. Схоже, Расевич не припускає, що можна хоч щось позитивне визнавати за «терористами», тим паче – націоналістичними, навіть якщо йдеться про визнання факту їхньої боротьби за незалежність своєї країни. Така настанова дивна для історика, адже загальновідомо, що до терористичних методів у ХХ столітті вдавалися мало не всі рухи, які боролися за національну незалежність на різних континентах і портрети чийх лідерів колись прикрашали студентські кімнати у провідних університетах Заходу.

Та повернімося до «міфу про В'ятровича й бандеризацію». Дякуючи зусиллям Расевича та інших авторів, сьогодні цей міф став, мабуть, найрозвиненішою репрезентацією декомунізації – в ньому вже є й міні-наративи про окремі етапи декомунізаційного процесу (поспішне ухвалення законів, «героїзація бандерівських різунів», «ламання скульптур», насильницькі перейменування міст, «скасування Дня Перемоги», переслідування сивочолих ветеранів «ВВВ» за носіння радянських нагород тощо).

Зовнішньою рамкою цього міфу є згаданий вище *grand-narrative* сучасної історії України як протистояння «нормальної» більшості та галичансько-націоналістичної меншості. З нього ж беруться й узагальнені оцінки сучасного та пророцтва щодо майбутнього України. Зокрема, про «кінець України» за версією Д.Табачника ми вже згадували, а ось загальна оцінка сучасного моменту від оглядачки кропивницького (чи, як вони себе називають, кіровоградського) прорадянського сайту «Дозор» О.Степанової:

«...додалося ще одне свято – День пам'яті і примирення. Хоча з огляду на те, що відбувається у ці дні в Україні, його варто було б назвати Днем забуття і ненависті. Або Днем розділення електорату. Важко зрозуміти, як ми всі скотилися до такого, але за останні чотири роки найсвітліше і найдобріше свято “зі сльозами на очах” перетворилося на парад брехні, взаємних звинувачень і людської злоби під спільним гаслом “Зате не як у Росії”»³⁸².

Наскільки слушними виявилися слова О.Степанової про святкування 9 травня в Кропивницькому як «парад брехні», ми з'ясуємо далі, розглядаючи ідентичності противників декомунізації.

Ще один мотив аналізованої негативної репрезентації – наполягання на подібності «декомунізації», її методів – до радянських (варіант – більшовицьких) методів здійснення політики, а її виконавців – то до більшовиків, то до комсомольських активістів. Удаються до цього мотиву не лише ліберальні критики декомунізації, що виглядає логічним, але й захисники «унікальних радянських пам'яток», і навіть ті, хто професійно тужить за радянською владою. Вочевидь, їх усіх приваблює вербальна парадоксальність цього закиду: борці з радянською спадщиною самі виглядають, як її активні спадкоємці. Так колись Мао, розпочинаючи «культурну революцію» звинувачував своїх конкурентів у тому, що вони «клянучись комунізмом, ідуть шляхом капіталізму», а також – «розмахуючи червоним прапором, зраджують червоний прапор». По-китайськи обидві фрази звучать коротко й поетично, а отже – для багатьох переконливо.

³⁸² Степанова О. Про День Перемоги в Кіровограді, фейкових ветеранів і «липове» примирення. // Дозор. Травень 2018. – URL: <http://dozor.kr.ua/post/pro-den-peremogi-v-kirovograd-i-feykovikh-veteraniv-i-lipove-primirennya-5890.html>

Однак критики «радянських методів», як правило, не уточнюють, які саме методи декомунізації є «радянськими» й чому, яку саме «певну» й «правильну» ідеологію вони буцімто нав'язують. Переконливість закидів, схоже, має досягатися їх багаторазовим повторенням. Ось, наприклад, інтерв'ю Г.Касьянова «Українській правді» у травні 2016 року: «Способи здійснення декомунізації, на мій погляд, надто нагадують комуністичні практики»³⁸³.

Які саме способи та які «комуністичні практики» він має на увазі, Касьянов не пояснює, а далі додає: «Люди, які є ініціаторами декомунізації, своїми діями дуже нагадують комсомольських активістів»³⁸⁴.

Про активістів якого часу йдеться, і в чому саме подібність, теж не сказано, а дарма. Адже одні комсомольські активісти в середині 1920-х «ліквідували неписьменність», інші – в 1930-му руйнували церкви й виселяли куркулів, а в 1933-му відбирали хліб у голодних селян, ще інші – у 1980-му відкривали дискотеки, а наприкінці 1980-х створювали перші кооперативи, пізніше прозвані «комсоргціумами». Комсомольськими активістами колись були П.Симоненко й А.Матвієнко, Д.Табачник і М.Томенко, ба навіть В.Чорновіл. Кого з них нагадують «декомунізатори» і в чому?

У січні 2018-го Г.Касьянов повторив той-таки мотив, тільки цього разу йшлося про схожість методів, а не способів:

«На думку історика, методи декомунізації, які дуже нагадують радянські, також викликають занепокоєння і провокують конфлікти»³⁸⁵.

А в інтерв'ю «Деловой столице» того ж року знову згадано про схожість декомунізаторів із більшовиками при одночасному їхньому невмінні відрізнити більшовиків від комуністів, Маркса та інших лівих:

³⁸³ Куріна А. Історик Георгій Касьянов: Способи здійснення декомунізації нагадують комуністичні практики.

³⁸⁴ Там само.

³⁸⁵ Минуле як пролог: політика та історична пам'ять в Україні. // Представництво Інституту Кеннана в Україні. 8.02.2018. – URL: https://kennankyiv.org/2018/02/08/kasianov_whats-past-is-prologue/.

«Они... сваливают в один котел всех “коммунистов”, а в более широком плане – всех левых. У них и Маркс будет большевиком. Впрочем, они сами похожи на большевиков»³⁸⁶.

Нарешті, в чималій статті Г.Касьянова в російському журналі «Историческая экспертиза» знаходимо трохи докладніше пояснення, в чому «радянськість» декомунізаційного законодавства та його впровадження:

«...в своей основе они призваны преодолеть тяжкое наследие коммунистического режима или – в более широком понимании – советского строя... Однако способы разработки и прохождения этих законов, словесный ряд, методы имплементации очень напоминают те культурные паттерны, против которых эти законы направлены. Антикоммунистическое иконоборчество напоминает большевистский экстаз в уничтожении памятников самодержавия, “декоммунизация” топографии (sic) является изнанкой ее “коммунизации”»³⁸⁷.

За Касьяновим виходить, що «комунізація» й «декомунізація» – це ніби лицевий і зворотний боки того самого явища, але якого, про всяк випадок не пояснено. Не виглядають надто переконливо й інші роз'яснення – зокрема, неясно, що саме є радянським у «словесному ряді» законів.

Звинувачення в «советськості» декомунізації знаходимо й у Галі Койнаш, яка до поганих методів додає ще й погану ідеологію:

«Так звані “декомунізаційні” закони в їх поточній формі дуже нагадують советську практику нав'язування певної ідеології як правильної»³⁸⁸.

Мотив «радянських/советських/більшовицьких методів» був підхоплений менш інтелектуально софістикованими критиками – лівими митцями і журналістами, але в їхньому виконанні він часом нагадував репліки персонажів абсурдистської п'єси. Ось, наприк-

³⁸⁶ Куриленко А. «Георгий Касьянов: Если бы Украинская революция закончилась провалом, не было бы УССР».

³⁸⁷ Касьянов Г. Историческая политика и «мемориальные» законы в Украине: начало XXI в.

³⁸⁸ Койнаш Г. «Декомунізаційні» закони: небезпечний потенціал сіяння розбрату і гарантований судовий розгляд у Страсбурзі.

лад, як пояснювали «радянські методи» митці – захисники радянських мозаїк від декомунізаторів:

«Деякі учасники виставки застерігають, що декомунізацію в Україні повсякчас провадять радянськими методами. Так, наприклад, в експозиції є роботи фотографа Євгена Нікіфорова, який їздить країною й фіксує мозаїки, яким загрожує знищення. Фотограф Саша Курмаз показує, що зміна пам'ятників – будь-яких – це просто зміна ідолів»³⁸⁹.

Отже, краще залишити старих ідолів. Але й тут незрозуміло, в чому «повсякчасна радянськість» того, що закон вимагає прибрати з публічних місць те, що в СРСР справедливо називалося монументальною пропагандою. Викликає сумнів і щирість стурбованості згаданих митців. Адже, як уже констатовалося вище, в упорядкованому Є.Нікіфоровим фотоальбомі *'Decommunized'* переважну більшість склали знімки забутих і занехаяних радянських панно й мозаїк, що не підпадають під заборону тоталітарної пропаганди, тож їм не декомунізація загрожує, а недбальство власників будівель та байдужість суспільства, яке не дуже вірить у цінність цього однотипного й колись повсюдного «мистецтва».

Особливо пікантно виглядає звинувачення у «більшовицьких методах», супроводжуване лайкою, з боку тих, хто одверто сумує за владою більшовиків:

«Як не намагаються нинішні вятровичі-мерзотники, по-більшовицьки, силоміць, стерти з пам'яті нашого народу славні економічні здобутки Радянської України часів правління комуністичної партії...»³⁹⁰

Тож спробуймо виконати непросте завдання – за цими загальниковими, часто одверто маніпулятивними закидами критиків і противників здогадатися, що конкретно вони мають на увазі, кажучи про радянські/більшовицькі методи, способи та/або риси виконавців декомунізації. Схоже, що йдеться передусім про таке:

³⁸⁹ Олійник Є. «Жданівка – від слова «ждать»: у Києві відкрили виставку про декомунізацію. // Радіо Свобода. 30 січня 2016. – URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27520630.html>

³⁹⁰ Китайські комуністи вийшли на трасу // Сільське життя. 4.07.2018. – URL: silske.org/glavnaya/3126-kitayski-komunisti-viyshli-na-trasu.html

- у «декомунізаційних законах» є запозичення з радянської «історичної політики»; це не лише загадковий «словесний ряд», а й засоби впровадження – адміністративні, примусово-заборонні («силоміць»), а не переконувальні;

- згадані закони, як у часи СРСР, забороняють альтернативні погляди, тим самим нав'язуючи свою панівну ідеологію;

- ті, хто проводить декомунізацію, подібно до більшовиків, «нав'язують суспільству» свої рішення, замість переконувати й домовлятися;

- «більшовизмом» є вже сам демонтаж пам'ятників, аби на їх місце поставити «нових ідолів».

Спробуймо спокійно розібратися, наскільки ці закиди слушні, а також – наскільки те, що закидається, є «радянським» за походженням та «культурними патернами».

Спершу – про словесний ряд. Вище вже констатувалася наявність принаймні в законі № 315-VIII цілком свідомих запозичень із попереднього «ностальгійно-радянського» закону «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній...», а також гібридний характер нового офіційного дискурсу Другої світової війни. Причина запозичень і гібридності зрозуміла: небажання «архітекторів декомунізації» різко й цілковито поривати з укоріненим у нашому суспільстві культом «Великої Вітчизняної». Мабуть, і в інших декомунізаційних законах можна знайти запозичення, стилістичні чи поняттєві, з давніших правових актів. Зрештою, більшість наших законодавців зростали в часи СРСР. Але фрагментарні текстуальні збіги не означають, що декомунізація не підриває радянського дискурсу й світогляду, а є їхнім «зворотним боком». Свого часу Ісус Христос, цитуючи юдейські священні книги, будував цілком нову релігію, а згодом Лютер, цитуючи християнське Святе Письмо, поборював «папізм». Можливо, його теж хтось звинувачував тоді у «папістських методах».

На мою думку, проведений раніше в цій праці порівняльний аналіз старого й нового офіційних дискурсів меморіалізації Другої світової війни показує, що це – таки два різні дискурси. А щодо дискурсу інших «декомунізаційних законів» – засадничі відмінності не менш очевидні.

Схожа справа – із забороною на альтернативні опінії про радянський режим та про УПА, що її нібито запровадили «декомунізаційні закони». Справді, заборона є, але вона стосується, по суті, публічного обстоювання лише однієї опінії – такої, що заперечує злочини радянського тоталітарного режиму. Та й заборона його пропаганди стосується докладно окресленого набору форм цієї пропаганди. Це можна вважати обмеженням свободи слова, але є засаднича різниця між законодавчими обмеженнями свободи слова (такі є в більшості сучасних демократій)³⁹¹, а в час воєнних конфліктів вони значно розширювались) – і відсутністю цієї свободи, що мало місце в СРСР і забезпечувалося не так законодавством, як усією системою всесильних контрольних і репресивних органів.

Можна погодитися, зокрема, з Венеціанською комісією, що рамки декомунізаційних заборон слід було окреслити чіткіше, аби убезпечитися проти політичних зловживань ними. Але такі правові проблеми існують навіть у найзріліших демократіях. У США роками ведуться запеклі й на разі безплідні суперечки про зміст конституційного права на носіння зброї: чи означає воно, що будь-який придурок може без обмежень купити крупнокаліберний кулемет з набоями й рушати з ним до сусідньої школи, чи все ж варто його якимось у цьому обмежити. Отже, й тут із «радянськими методами» – мало спільного.

Натомість порівняння з більшовиками усіх, хто скидає пам'ятники, поставлені за «старого режиму», свідчить чи то про погане знання історії, чи то про орієнтацію на такого слухача/читача, який історії не знає. Скидання пам'ятників – не радянська практика, а загальноєвропейська революційна, вона майже неодмінно супроводжує зміну політичного ладу, особливо коли *ancien régime* був репресивним. Такі стихійно-революційні явища спостерігались у Франції від часів штурму Бастилії – до

³⁹¹ Наприклад, у Великій Британії до 1960-х років існувала літературна й театральна цензура, в період північноірландського конфлікту діяла заборона на виступи у ЗМІ низки ірландських діячів; у більшості європейських країн є жорсткі обмеження на поширення порнографії; в Німеччині та Австрії досі діють «денацифікаційні» закони і т.д.

руйнування Триумфальної арки в наші дні, а в 1989-1991 роках щось подібне було в більшості посткомуністичних європейських країн (можливо, за винятком Білорусі та Сербії), а в Україні – навіть двічі: при розпаді СРСР та під час «Ленінопаду». Якщо це стихійне революційне явище врегулювати юридично й проводити публічний демонтаж, а не стихійне знесення, то культурні втрати від евентуального пошкодження вартісних монументальних творів будуть мінімальними.

У порівняннях декомунізації з пореволюційним знесенням «самодержавних» пам'ятників більшовиками забувають, що в СРСР було не менш масштабне, але блискавичне й цілком непублічне знесення тисяч монументів без жодного правового регулювання чи консультацій з громадськістю – йдеться про пам'ятники Сталіну, що раптово позникали після XXII з'їзду КПРС. Мабуть, серед них теж були «унікальні твори радянського модернізму», але ніхто не посмів протестувати, крім групи наївних тбіліських студентів. Оце й були характерні радянські методи, з якими мало спільного має декомунізаційний демонтаж, проведений відповідно до закону, у визначені ним терміни й у супроводі широкого публічного обговорення.

Нарешті, теза про подібну до радянських практик відсутність попереднього громадського обговорення та роз'яснювальної роботи перед «силовою» декомунізацією, зокрема – на Сході й Півдні, що й «породило конфлікти».

Із запропонованого в цій праці огляду попередніх спроб вирішити проблеми, на розв'язання яких спрямовані «декомунізаційні закони», цілком зрозуміло, що публічні дискусії зі згаданих проблем, «роз'яснювальна робота» з розкриття темних плям радянського минулого, а також пошуки порозуміння з тими, хто був і є проти такого розкриття й узагалі – проти переосмислення минулого України, тривають ще з початку 1990-х. Унаслідок цих дискусій та роз'яснень багатьох таки вдалося переконати, але багато компромісних пропозицій однієї сторони були відкинуті іншою – згадаймо хоча б даремні намагання президента В.Ющенка примирити радянських ветеранів «Великої Вітчизняної» та колишніх вояків УПА.

Демократичність процесу прийняття важливих для суспільства рішень полягає не в тому, щоб публічно дискутувати аж до досягнення консенсусу (або до нескінченності, що практично те саме), а в тому, щоб з'ясувати ставлення суспільства до різних рішень, а потім – обрати з них чи то найкраще, чи то найприйнятніше, і втілити його в законний спосіб. При цьому завжди є незадоволена меншість, незгодна з прийнятим рішенням, інколи вона довго й голосно обурюється, часом навіть звинувачує більшість у зловживанні демократією, але даремно: «погане» рішення вже стало реальністю. Таке бачимо у Великій Британії з приводу «Брексіту», в Іспанії з приводу невдалої каталонської незалежності: в обох випадках мільйони громадян вважають, що їм силоміць нав'язали чужу волю. Виходить, що й у цих країнах діють «радянські методи». Тож логічніше буде назвати описані недоліки політики декомунізації доволі поширеними недоліками демократії, тим паче – такої незрілої, як українська.

Але практичне здійснення цієї політики виявило й такі недоліки, які справді можна вважати «радянськими пережитками». Наприклад, при аналізі «рекомендаційних» матеріалів УІНП та їх використання місцевими держадміністраціями вже констатувалося, що мала місце характерна для часів СРСР практика підміни норм закону відомчими циркулярами, що їх «спускають згори» не представницькі органи, а чиновники. Та на відміну від радянських часів, місцеві громади та органи самоврядування частенько не погоджувалися з такими рішеннями, опротестовували їх, а то й скасовували.

Інша тенденція, помітна у «декомунізаторів» – схильність кваліфікувати незгодних із їхніми рішеннями чи діями як ворогів (чи як несвідомих, чиєю довірливістю користуються вороги). Але й така поведінка не є суто «радянською» – згадаймо хоча б поляризацію американського суспільства «на пункті Трампа», а британського – через «Брексіт».

В аналізованій негативній репрезентації декомунізації як «бандеризації України» є ще один міні-наратив – про нав'язування владою простим громадянам націоналістичних (і тому чужих) перейменувань їхніх вулиць і міст. Так, зокрема, зображався цей процес у Києві:

«...люди, которые продвигали переименование, и не только в Киеве, хорошо организованы. Ядро – партия “Свобода”. Внешняя поддержка – Институт национальной памяти, во главе которой стоит человек, активно продвигающий определенный миф ОУН и УПА (тобто В’ятрович – О.Гр.). И не о всей ОУН, а именно бандеровской. Эти люди организованы, они этим занимаются много лет, в некотором смысле они “специалисты” в вопросах смены табличек, спиливания заборов, ломания скульптур, факельных шествий и скандирования лозунгов. А люди, которые выступали против, – просто “жители столицы”. У них были предложения переименовать название местности, но разве разрозненные голоса могут превозмочь организованный рев?»³⁹²

Як бачимо, й тут до конкретного випадку перейменування київських вулиць (рішення Київради про надання колишньому Московському проспекту імені С.Бандери) дописуються не лише усі *usual suspects* на чолі з В’ятровичем, а й увесь асортимент типових форм бандерівської діяльності, від «факельных шествий» – до нищення творів мистецтва («ломания скульптур»), знайомий нам зі статей Д.Табачника та заяв ЦК КПУ десятилітньої давності про «вандалів-фашистів у вишиванках», які покалічили гранітного Ілліча біля Бесарабки.

Цитований автор, як бачимо, знову й знову повертається до сюжетного мотиву про малоосвічену, але гіперактивну «групу В’ятровича», яка декомунізаційні закони «состряпала за два-три місяця, а прийняли в пакеті за 42 minuti на засіданні, більше напамінающем митинг», принагідно ставши на захист Маркса:

«Дело в том, что наша декоммунизация – это не результат продуманной, взвешенной стратегии. Это ситуативный наскок определенной группы людей с весьма узким кругозором, тоталитарным мировоззрением и весьма узкой политической программой. Они не думают, они действуют рефлекторно, то есть тут работает скорее спинной, чем головной мозг»³⁹³.

³⁹² Куриленко А. «Георгий Касьянов: Если бы Украинская революция закончилась провалом, не было бы СССР».

³⁹³ Там само.

Як бачимо, термін «тоталітарний» без лапок чи префіксу «так званий» Г.Касьянов резервує для своїх опонентів, а не для радянського режиму.

Не забуто й гранд-нарратив «бандеризації України галичанами», частиною якої є сучасна декомунізація:

«...раньше культ Бандеры, ОУН и УПА был локальным. А теперь его хотят “натянуть” на всю Украину, и не просто натянуть, а еще и принудить граждан чувствовать этих людей и организации. А если вы их критикуете³⁹⁴, вы нарушаете закон»³⁹⁵.

Демонізація «в'ятровичів», започаткована критиками декомунізації, котрі «вважають себе істориками», сьогодні охопила й тих, від кого згадані інтелектуали позірно дистанціюються – учорашніх регіоналів та комуністів. Вище згадувалася заява криворізького мера Ю. Вілкула, що прихильники декомунізації – то «нечисть, яку лякають червоні прапори». А житомирська прокомуністична газета «Сільське життя» навіть у дописі про прибуття зроблених у Китаї бульдозерів для ремонту місцевої об'їзної дороги коштом ЄБРР не обійшлася без згадки про ту «нечисть»:

«Як не намагаються *нинішні вятровичі-мерзотники*, побільшовицьки, силоміць, стерти з пам'яті нашого народу славні економічні здобутки Радянської України часів правління комуністичної партії, все ж саме з Китаю, де успішно править країною комуністична партія, вже прибула партія нової техніки для реконструкції дороги Північного обходу навколо Житомира»³⁹⁶.

Своєрідною інверсією, «позитивною» антитезою міфу про «бандеризацію України» можна назвати фрагментарні, неформлені в цілісний нарратив висловлювання деяких «декомунізаторів» про те, що Євромайдан 2013-2014 року був «продовженням боротьби УПА», адже активісти Майдану «ділилися на сотні, як в

³⁹⁴ Як бачимо, встановлення відповідальності за «публічну зневагу» до учасників визвольного руху Касьянов, подібно до Піховшека й Расевича, вважає не лише заборною критики, а й примусом до вшановування УПА.

³⁹⁵ Куриленко А. «Георгий Касьянов: Если бы Украинская революция закончилась провалом, не было бы СССР».

³⁹⁶ Китайські комуністи вийшли на трасу.

часи УПА», над Майданом «майорів червоно-чорний прапор», а «офіційним вітанням стало бандерівське “Слава Україні”»³⁹⁷.

Тут що не аргумент, то міфологізація: на сотні багато хто ділився, від реєстрових козаків до чорносотенців; над Майданом майоріли різні прапори, і чорно-червоні не домінували, та й не були вони прапорами УПА, як не мала бандерівська фракція ОУН монополії на вітання «Слава Україні». Цікаво, чи автор такої репрезентації Майдану усвідомлює, що вона типологічно є близнюком тієї картини Революції гідності як «нео-фашистського путчу», що її вже кілька років малює російська пропаганда?

Варто порівняти цитовану оцінку ролі спадщини й символіки УПА в подіях Євромайдану з інтерпретацією тих самих подій, що належить іншому їх учаснику – Я.Грицаку:

«ОУН-УПА имела два лозунга. Один более умеренный – “Слава Украине! Героям слава!”, другой – антагонистический и ксенофобский: “Слава нации! Смерть врагам!”. Была попытка на Евромайдане использовать два лозунга, но прижился только первый, второй не взяли. Второй пример: в январе, во время эскалации напряженности на Майдане, портрет Бандеры оказался на здании городской администрации Киева. Однако этот портрет провисел только несколько часов, и его пришлось снять, поскольку большинство лидеров Майдана было против использования Бандеры в качестве главного символа. Он был заменен общенациональным символом – портретом Тараса Шевченко»³⁹⁸.

Некритичну довірливість до «міфу про в'ятровичів» як головних декомунізаторів виявляють не лише опоненти декомунізації, а й деякі її прихильники. Якщо М.Рябчук просто мимохідь назвав очолюваний В.В'ятровичем УІНП «головним архітектором декомунізації»³⁹⁹, то професор Н.Яковенко дала нашому героєві значно вищу оцінку – коли не яко науковцеві, то яко головному «декомунізатору»:

³⁹⁷ В'ятрович В. Декомунізація і академічна дискусія.

³⁹⁸ Грицак Я. Развитие украинской культуры памяти после 1991 года.

³⁹⁹ Рябчук М. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів? с. 112 – 113.

«Теперішній директор Інституту Володимир В'ятрович – історик, який пише де-в-чому суперечливі праці, з якими можна не погоджуватись, але те, що він здійснив декомунізацію блискавично та фактично силоміць, заслуговує, як на мене, на пам'ятник. Понад два десятиліття по всій Україні стирчали монументи Леніна, нас оточували радянські назви, які неминуче впливали на “історичну пам'ять”, а отже – й на ототожнення людиною себе з Радянським Союзом. В'ятровичу ж вдалося справитися з цим абсурдом без особливих трагедій і побоїщ»⁴⁰⁰.

Слід додати, що й сам В'ятрович численними публічними заявами підживлює цю міфологему, нерідко формулюючи позицію суб'єкта декомунізації радше як свою власну (чи керованого ним УІНП), аніж як позицію уряду, що йому УІНП підпорядкований. На розроблених УІНП просвітницьких плакатах про декомунізацію поруч із зображеннями негативних персонажів – Леніна, Сталіна та Путіна – можна побачити й позитивних: бійців УПА (з графічних робіт Н.Хасевича) та самого В'ятровича (його фото супроводжує цитату, що роз'яснює мету декомунізації).

У цих випадках «міф про в'ятровичів» інверсується, обертається на свій фотонегатив (чорне стає білим, і навпаки), не міняючи базової структури, запозиченої з відомого міфу про «галицький П'ємонт» як колиску української модерної нації та державності.

А.Портнов спостеріг також іншу подібність між дискурсами-опонентами в суперечках навколо декомунізації:

«Цікаво, що в запалі суперечки часто геть непомітною залишається разюча подібність, наприклад, “антидонецької” та “антигаличанської” риторики. В обох наративах присутнє уявлення про зіпсований ідеал (залежно від ідеологічної позиції – європейський чи православний), грубо спрощений образ уявленої протилежної групи (“галичани”, “жителі Донбасу”) як наділеної “ідентичністю” чи “цінностями”, що їх та група буцімто агресивно

⁴⁰⁰ Цит. за: Скороход О. Без Леніна, але з Гавелом та Шухевичем: Три роки декомунізації // Цензор.net. 18.05.18. – URL: https://ua.censor.net.ua/resonance/3066835/bez_lenina_ale_z_gavelom_ta_shuhevychem_try_roky_dekomunizatsiyi

нав'язує решті країни, тим самим заважаючи їй «нормалізуватися»»⁴⁰¹.

У цьому спостереженні, одначе, теж є трохи «грубого спрощення». Передусім – негативні регіональні стереотипи «немитих галичан-бандерівців» та «донецьких бандюків» не породжені декомунізацією чи Євромайданом, вони існують здавна, й так само здавна експлуатуються в політичній риторичі. Свого часу Янукович говорив про «козлов, мешающих нам жить», а Табачник уточнював, що йдеться про галичан, які «лише недавно навчилися мити руки», та помаранчевих «нашадків буковинського куреня». Тому-таки Януковичу і його оточенню періодів його прем'єрства та президентства завдячують сплеском популярності анекдоти про «донецьких». Та й деякі інтелектуали, зокрема М.Рябчук, переконливо писали про «дві України», дві різні цивілізації в Донецьку і Львові.

Водночас здавна існують і позитивні авто-стереотипи «галицького П'ємонту» (як найпатріотичнішого й найбільш європейського регіону України) з одного боку, та «індустріально найрозвиненішого Донбасу, який усіх годує», але «не стане на коліна», з іншого. Ці стереотипи теж здавна культивуються й експлуатуються різними елітами, від політичних до мистецьких (згадаймо хоча б проект «Донбас-Шоколад» А.Савадова⁴⁰² та «антисхідняцькі» картинки львів'янина В.Костирка⁴⁰³).

Схожі регіональні стереотипи й авто-стереотипи існують у багатьох країнах, соціологи й культурологи (зокрема й українські) їх давно помітили. Наприклад, в Іспанії існує стереотип «каталонців – бандитів», натомість у самій Каталонії панує авто-стереотип свого краю як найрозвиненішого, найцивілізованішого в

⁴⁰¹ Портнов А. Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше.

⁴⁰² Духнич О. Арсен Савадов: Шахтеры, как и балет – культовый миф СССР // Новое время. 28 сентября 2014. – URL: <https://nv.ua/publications/obed-sarsenom-savadovym-13567.html>

⁴⁰³ Див., наприклад, його твір «Uniat i kozak», репродукований на обкладинці книжки М.Рябчука «Дві України» (2003), де «уніат» у лицарському обладунку, зі щитом (на якому – чомусь чеський герб), верхи, в позі Юрія-Зміборця, вражає списом, яко змія, голого по пояс вусатого «козака», а над ними пурхає якийсь купідончик.

Іспанії, котрий, одначе, «утискається й експлуатується Мадридом». Чи це читачеві нікого не нагадує?

Як засвідчують науковці, зокрема й сам А.Портнов⁴⁰⁴, регіональні ідентичності – галицька й донбасівська – справді існують, їхні групові світоглядні настанови й цінності справді різняться, тож чому б політикам не експлуатувати їх, і в тому, що вони це роблять у схожий спосіб, немає нічого нового й особливо цікавого. Цікавішими є характерні особливості експлуатації регіональних стереотипів у дискусіях навколо «декомунізації».

Пряма, експліцитна експлуатація негативних стереотипів сьогодні, за відсутності Табачника, має місце у сварках у соціальних мережах, де не прийнято добирати вирази (що притаманне цьому типу «дискусій» скрізь у світі), натомість респектабельні диспутанти, які «вважають себе істориками» або експертами, часом вдаються до експлуатації непрямой, таки ґрунтованої на реаліях. Наприклад, коли Г.Касьянов звинувачує «декомунізаторів» у тому, що вони намагаються розтягнути культ Бандери й УПА на всю Україну, то за цим стоїть принаймні той факт, що згаданий культ таки мав і досі переважно зберігав регіональний, галицько-волинський характер⁴⁰⁵. А коли В.В'ятрович говорить, що Донбас і Крим слугували мобілізаційною базою для антиукраїнського сепаратизму й російської агресії, бо там найсильнішими є проросійські та прорадянські настанови, то фактами тут є і сепаратизм, і російська агресія, й відповідні настанови значної частини населення згаданих регіонів, а від В'ятровича додано лише причинно-наслідковий зв'язок між ними.

Риторичної ефективності таким аргументам додає те, що присутній у них регіонально-оціночний субстрат добре резонує з уже наявними в суспільній комунікації негативними стереотипами. У сьогоднішніх же наративах про декомунізацію експлуатація регіональних стереотипів має ту особливість, що «донецькі» (чи, точніше, проросійськи налаштовані жителі Сходу) практично

⁴⁰⁴ Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. // Україна модерна. Спец. випуск (за ред. Я.Грицака, А.Портнова і В.Сусак) – К.: Критика, 2007.

⁴⁰⁵ Грицак Я. Про «бандеризацію України»: статистика і географія Маршів Бандери. // Україна модерна. 22.01.2018. – URL: <http://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/pro-banderu>

втрапили суб'єктність, перетворившись на слухняне знаряддя російського впливу, натомість бандеризатори-галичани в постаті «групи В'ятровича» набули просто-таки демонічної пасіонарності, а за впливом майже зрівнялися зі світовим масонством.

Ліберальні репрезентації

Існує ще одна, м'якша й сюжетно спрощена негативна (чи, радше, критична) репрезентація декомунізації – її можна назвати *ліберально-експертною*. Вона сформована переважно зусиллями не політиків та мас-медіа, а тих, хто позиціонує себе як високопрофесійні фахівці й експерти – істориків, політологів, іноземних «знавців України». У їхніх статтях, інтерв'ю, відкритих листах та інших текстах декомунізація зображається як політично помилковий курс малопрофесійної української влади. Схожа репрезентація державної політики пам'яті існувала ще за президента В.Ющенка, але почала наново актуалізуватися після 9 квітня 2015 року, завдяки критичним виступам тих експертів і активістів, котрі визначали себе як обстоювачі європейських демократичних цінностей, а також європейських підходів до політики пам'яті й урядування (А.Умланд, Я.Грицак, О.Шевель, Г.Койнаш і, звичайно ж, підписанти відкритого листа до президента П.Порошенка).

Окремі елементи цієї ліберальної репрезентації (як-от закиди в обмеженні демократичних свобод, в «радянськості» методів та в ігноруванні думки громадськості, зокрема – жителів Сходу й Півдня України) здадуться знайомими – вони зустрічаються й у текстах, віднесених нами до «міфу про бандеризацію». В цьому нема нічого дивного – адже будь-яка міфологія, давня чи модерна, є своєрідним колажем, змонтованим переважно з готових блоків (ідей, символів, сюжетних ліній, навіть персонажів), запозичених із раніших міфів, наративів, ідеологій. Важливою є та система ідей, символів і настанов, що утворюється із уламків різного походження. У цьому плані між проросійським «міфом про бандеризацію України» та проєвропейською ліберальною репрезентацією є важливі відмінності. Одна з них – це місце, що відводиться аргументові про недемократичний характер перед-

бачених «декомунізаційними законами» заборон. Для «міфу про бандеризацію» цей аргумент має суто пропагандистський, декоративний характер, його функція – подібна до функції звинувачень Заходу в порушенні свободи слова, що до них вдається, наприклад, телеканал «Раша Тудей», коли його працівників ловлять на фальсифікаціях чи інших негідних діях і хочуть вислати.

Натомість для ліберальних критиків декомунізації згадані заборони – це головний, ключовий елемент їхньої критики, до того ж фактично єдиний, у якому ліберали мають таку саму позицію (бо щодо визнання радянського режиму злочинним, а УПА – борцями за незалежність їхні погляди розходяться, й дехто з «друзів України» виявляється мало не однодумцем Д.Табачника).

Ліберальна репрезентація декомунізації – це не самостійний розвинений наратив з виразним сюжетом, а радше проекція на конкретний випадок – політику декомунізації – старішого й ширшого ліберально-прогресистського наративу про взаємини України із Заходом, про її місце в сучасному світі. Він представляє сучасну Україну як політично, економічно й культурно відсталу, приречену наздоганяти очолений ліберальним Заходом глобальний прогрес людства. Дії української влади, особливо ті, що не є виконанням приписів західних експертів, змальовуються як поведінка чи то нерозумного, неслухняного підлітка, чи то агресивного молодика-скінхеда, якого «охмурили» праві радикали.

Американськитий науковець О.Мотиль вважає такі репрезентації частиною гегемоністичного й орієнталістського погляду Заходу на Схід, до якого включають і Україну. Такий погляд «зводить українську історію до статусу другорядного сюжету (*minor subplot*) у великих історичних наративах, позбавляє українців власного голосу, малюючи їх як есенційного “Іншого” – дикого, нерозумного, схильного до насильства й руйнування»⁴⁰⁶.

Як уже зазначалося, серед творців ліберального наративу немає одностайності стосовно того, що «не так» у державній політиці щодо історичної пам'яті. Наприклад, для В.Расевича (попри описані вище «антибандерівські» настанови цього автора,

⁴⁰⁶ Motyl, Alexander. Facing the Past. In Defence of Ukraine's New Laws. // Foreign Affairs, Fall 2015, p. 61.

Я вдячний М.Рябчуку, який звернув мою увагу на цю працю.

його логічніше віднести до ліберальних критиків, а не до проросійських «антинаціоналістів») проблемою є «монополізація політики пам'яті», доказом чого служить саме існування УІНП як органу виконавчої влади⁴⁰⁷, натомість Я.Грицак переконаний, що УІНП «нельзя назвать выразителем официальной линии, поскольку такой линии не существует» (доказом служать розбіжності в публічних заявах президента П.Порошенка та лідера радикалів О.Ляшка)⁴⁰⁸.

У ліберально-експертній репрезентації декомунізації можна виокремити кілька основних мотивів:

- мотив некомпетентності української влади, її «несвропейськості» (найвиразніший – у дописі А.Умланда про те, що з українських урядовців такі політики, як із актора Сталлоне – боксер⁴⁰⁹);

- мотив породженої декомунізацією загрози демократії (це – лейтмотив багатьох виступів як західних, так і вітчизняних ліберальних експертів);

- мотив «небезпеки розбрату», що її створює декомунізація (як-от у закиді Г.Койнаш, що влада знову «не прислухалася до Сходу»⁴¹⁰);

- мотив історичний (заперечення проти «намагань влади приховати похмурі сторінки націоналістичного минулого» – цей мотив деякі критики-ліберали поділяють із критиками-«совками», разом зі згадками про успіхи радянської модернізації⁴¹¹ та про «совецькі методи в'ятровичів»);

⁴⁰⁷ Расевич В. У вільній декомунізованій державі. Про монополізацію політики пам'яті в Україні.

⁴⁰⁸ Грицак Я. Развитие украинской культуры памяти после 1991 года.

⁴⁰⁹ Умланд А. Сильвестр Сталлоне как боксер, или Эффект зрелищности. По поводу законов о декоммунизации и экспертной среде в Украине.

⁴¹⁰ Койнаш Г. «Декомунізаційні» закони: небезпечний потенціал сіяння розбрату і гарантований судовий розгляд у Страсбурзі.

⁴¹¹ Касьянов Г: «Україна стала сучасним, модерним суспільством у 20 столітті, модернізація відбулася в радянські часи: майже 100% грамотність, потужна індустрія, космічні програми, потужна освітня система, сучасні кордони. Подобається це комусь чи ні, але історія у нас така: модерною нацією українці стали за радянських часів» – Нова програма історії України для шкіл: історія жертвних героїв чи талановитих переможців? 11.09.2016. – URL: <https://ua.censor.net.ua/r404558>.

Усі ці мотиви спрямовуються на обґрунтування головного послання ліберально-експертної репрезентації – що «декомунізаційні закони» є грубою політичною помилкою, небезпечною для української демократії та європейської перспективи України.

Роль фіналу для ліберального наративу про декомунізацію спершу відігравали пророкування ганебного для України скасування «декомунізаційних законів» європейськими судами, однак по трьох роках цей фінал сам себе дезавуював, тож і творці ліберального наративу фактично перестали про нього згадувати.

Цікавий момент в історичному мотиві цієї репрезентації: з того самого анти-міфологічного міркування (що не буває ані суто позитивних, ані суто негативних історичних постатей та історичних періодів), ліберальні критики роблять, по суті, протилежні висновки щодо радянського режиму (не можна, мовляв, його однозначно оголошувати злочинним, бо ж був і позитив) та щодо ОУН і УПА (не можна визнавати їх борцями за незалежність, бо вони – терористи й співпрацювали з нацистами).

Окрім цієї концептуальної непослідовності (продиктованої, вочевидь, глибоко закоріненим, а тому неусвідомлюваним євроліберальним упередженням проти будь-яких націоналізмів та поблажливостю до будь-якого лівого режиму), в історичному складнику ліберальної репрезентації є низка умовчань та викривлень. Зокрема, легковажаться реальні загрози й небезпеки, що проти них спрямоване декомунізаційне законодавство в своїй «заборонній» частині, «забувають» про аналогічний до українського досвід активної ролі держави щодо історії, про обмеження свобод у час воєнних криз у демократичних країнах Заходу, про терористичне або антисемітське минуле деяких європейських визвольних рухів, що їхнім лідерам ставлять пам'ятники ті самі політичні сили, котрі таврують «різунів з УПА».

Як оркеструється в цій репрезентації мотив «невідповідності декомунізації європейським нормам», бачимо на прикладі полеміки між В.В'ятровичем та Г. Койнаш на сайті «Критики» у травні 2015 року: В'ятрович наводив приклади європейських правових актів, де визнавалася правомірність збройної боротьби за незалежність, а Койнаш у відповідь звинуватила його в

замовчуванні фактів скасування конституційними судами деяких країн інших законів – тих, де обмежувалося публічне використання комуністичної символіки. Обоє навели реальні факти, але – не всі, а лише ті, що підтримують їхнє послання (у В'ятровича – що наша декомунізація лежить у європейському політико-правовому річищі; у Койнаш – що вона геть поза ним). Як виглядає, їхню суперечку вирішив польський Сейм, прийнявши кілька «історичних» законів, серед них і «декомунізаційний» (від 1.04.2016), проти яких на державному рівні активно протестували тільки неєвропейські країни з не надто ліберальною репутацією – США та Ізраїль.

Концептуальна слабкість ліберальної критики декомунізації – в тому, що вона ґрунтується на ще недавно популярному, але сьогодні вже ледь живому міфі про Європу як єдину родину демократичних і толерантних народів, які керуються єдиною системою «європейських» цінностей, а також прагнуть перетворитися (йї таки перетворюються) на *ever closer Union*.

Інша світоглядна підвалина цієї репрезентації – сакралізована свобода слова, що її будь-яке обмеження (наприклад, обмеження ведення публічної діяльності, відверто ворожої щодо демократії), мовляв, становить більшу загрозу демократичному суспільству, аніж необмежена діяльність його ворогів. У філософському плані таку аргументацію давно спростували навіть ліберальні соціальні мислителі (як-от Дж. Кін⁴¹²), але «експерти з українських проблем» і далі нею користуються.

Своєрідний «адаптований до українських умов» (отже, прихильніший) варіант ліберальної репрезентації декомунізації вимальовується з текстів таких відомих інтелектуалів, як В.Кулик, М.Рябчук, А.Мотиль. Вони загалом згодні з критикою юридичних недоліків «декомунізаційних законів» і необхідністю їх усунути чи відкоригувати, але наголошують на необхідності декомунізації як такої, з огляду на постколоніальний стан України та російську імперську загрозу її незалежному існуванню. Натомість тих ліберальних критиків, котрі не прийняли визнання УПА та

⁴¹² Кін Джон. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення.

засудження радянського режиму, а тому оцінили «декомунізаційні закони» як правонаціоналістичну загрозу демократії та європейським цінностям в Україні, ці автори розглядають як таких, що не розуміють сучасних реалій – ані європейських, ані українських.

Із бачення сучасної України як постколоніальної, радше ніж посткомуністичної країни, впливає пропозиція М.Рябчука та деяких інших прихильників декомунізації: вважати цю політику не стільки завершальним етапом очищення від комуністичної спадщини, як одним із перших рішучих кроків до очищення від спадщини імперської, іншими словами – перетворити її на деколонізацію. Як виглядає з окремих заяв працівників УІНП, по трьох роках більш-менш успішної кампанії демонтажу та перейменувань, вони тепер теж схильні не зупинятися на досягнутому.

Зокрема, саме таку перспективу змалював на Історичному форумі «Декомунізувати не можна залишити» (м. Дніпро, 14.07.2018) співробітник УІНП кандидат історичних наук Богдан Короленко:

«Представник Інституту розповів про те, як проходить декомунізація, а також наголосив, що наступним кроком після декомунізації має стати масштабна українізація та деколонізація. “...Чи не в кожному населеному пункті, починаючи від селищ, закінчуючи мегаполісами, – можна зустріти вулицю імені Пушкіна, Лермонтова та інших російських діячів, які з першого погляду не мають стосунку до насаджування тоталітарного режиму. І ні в кого не виникає питання – чому в українському місті є вулиця російського діяча, а не українського. Росія знає, як виграти війну, адже навіть вводити танки чи вести збройний конфлікт, якщо можна забрати уми і впливати на свідомість. Тому ми не можемо обирати нейтральні назви, ми маємо укорінюватися»⁴¹³.

У культурологічному плані, аргументи Б.Короленка нагадують давні ідеї лівих інтелектуалів (переважно французьких), що всякий, хто носить джинси, а на обід споживає «Біг-Мак» або піцу, мимоволі стає рабом американського імперіалізму. Відтоді різні

⁴¹³ У Дніпрі підтримали перейменування області на січеславську. – URL: memory.gov.ua/news/u-dnipri-pidtrimali-pereimenuvannya-oblasti-na-sicheslavsku

люди, зокрема бойовики «Ісламської держави», ділом спростували такі спрощені уявлення про культурні запозичення.

Цікаво, що кандидатів історичних наук не спадає на думку очевидна відповідь на його риторичне запитання: в тому-таки Дніпрі, а також у Києві, Одесі, Криму згаданий ним Пушкін таки бував, і навіть писав про них вірші, котрі відтак стали частиною місцевої історико-культурної спадщини. Інша справа, коли, скажімо, поруч із численними вулицями, названими на честь непричетних до України діячів російської культури в тому-таки Дніпрі майже немає вулиць на честь українських письменників, які там жили, як-от Валер'яна Підмогильного чи Андріяна Кашенка. Але усунення такої постколоніальної ненормальності має стати справою честі місцевої громади, а не Верховної Ради України.

Ще одна характерна риса цитованого бачення декомунізації як етапу на шляху до повної українізації – його відомча вузькість. Оминається увагою те, що політика українізації культурного простору України (квоти на українську культурну продукцію в ефірі, санкційні заборони фільмів сучасного російського виробництва, обмеження імпорту російських книжок пропагандистського характеру, потужна фінансова підтримка українського кіновиробництва тощо) активно здійснюється вже протягом кількох років, і боротьба з назвами вулиць на честь «неукраїнських» діячів культури до цієї політики не належить, та й навряд чи може з нею конкурувати за потужністю позитивного впливу.

2.5. Ідентичності дієвців декомунізації

Завершальним етапом культурного дослідження декомунізації буде огляд основних групових ідентичностей, що наново увиразнилися, а в деяких випадках навіть сформувалися в ході культурної комунікації, пов'язаної з процесом декомунізації.

Виходитимемо з поширеного уявлення про групову ідентичність як соціально й культурно обумовлену конструкцію, як наслідок (само)типізації суб'єкта (особи або групи) з іншими групами або інституціями, що стає можливим завдяки існуванню вже напрацьованих моделей такої типізації.

Однак варто пам'ятати про двоїстість групової типізації: та модель (набір ознак), що з нею група сама себе ідентифікує, ті якості, що вона собі приписує, далеко не завжди збігається з моделлю, що нею керуються всі інші, ідентифікуючи цю групу. У нашому випадку, тобто щодо ідентичностей груп, задіяних у декомунізації, такі моделі типізації не збігаються майже ніколи. Навіть нібито загально визнані групові ідентичності наново проблематизуються, що дискурсивно виражається у вживанні таких характерних словосполучень, як: «вважають себе істориками», «считаючі себе інтелектуалами», «називають себе науковцями й експертами, що вболівають за Україну», «ряжені ветерани» тощо.

Отож у подальшому огляді намагатимемося уточнювати, до якого різновиду належить аналізована ідентичність – чи її витворила сама група для самоідентифікації, чи сконструювали інші, не надто позитивно до цієї групи настановлені.

Ідентичності, що фігурують у культурній комунікації з приводу декомунізації, умовно можна поділити на: ідентичності основних дієців (активних учасників) декомунізації та ідентичності основних противників та критиків декомунізації.

Почнімо з ідентичностей активних «декомунізаторів». Найвідоміша і найяскравіша зі створених для них критиками наліпок – це, звичайно, «група В'ятровича» (інколи – просто «в'ятровичі»), з додатком якогось лайливого епітета. Про них за минулі роки написано стільки текстів різних жанрів та ступенів критичності і лайливості, що М.Рябчук у своєму аналізі дискусій про декомунізацію відвів для них окрему групу, але відмовився їх аналізувати як безвартісні з погляду раціональної дискусії⁴¹⁴.

Однак як матеріал для культурного дослідження вони таки мають чималу вартість. Із різних варіантів міфічного нарративу про «в'ятровичів та бандеризацію України» можемо виснувати, що головні риси цих лиходіїв такі: організованість, малокультурність

⁴¹⁴ «Аргументи другої групи ми не розглядатимемо з банальної причини: вони стосуються особистих нападок на директора УІНП Володимира В'ятровича, як гаданого творця “декомунізаційних законів” і зводяться не просто до критики його поглядів на історичні події, а й до загальної дискредитації його...» (Рябчук М. цит праця).

поряд із претензією на статус науковців, примітивні націоналістичні погляди (зокрема, особлива любов до Бандери й очолюваної ним ОУН), агресивна нетерпимість до всього радянського чи просто лівого із одночасною схильністю до «більшовицьких методів», до скандування гасел та ламання скульптур.

Дехто з нараторів додає до цього образу щось від себе – наприклад, ерудований С.Руденко називає їх «декомунізаторами-деконструкторами», а Г.Касьянов наголошує на молодіжному радикалізмі членів цієї «групи», їхніх претензіях на фах істориків, їхній схильності до силового адміністрування, а також – на їхніх заокеанських зв'язках:

«Зараз є добре мобілізована група, відповідальна за таку політику пам'яті. ...Вони відносно молоді, вони революційні... Вони пішли до університетів у 1990-ті. У них не було відчуття майбутнього. Вони були в пошуках фундаментальних цінностей. І знайшли їх ...у дуже простих, я б сказав, подекуди дуже примітивних речах. І це є загальною базою для їхньої діяльності. Водночас у них є дуже тісні зв'язки з певними представниками української діаспори, зокрема в США. [...] Ці люди впевнені: щось має бути зроблено дуже швидко! У них немає звички, спроможності та навиків мислити стратегічно. Вони думають сьогоденною кон'юктурою. А вона є такою, що “Ми при владі. Ми маємо все зробити зараз! Негайно”»⁴¹⁵.

А чи є якась самоідентифікація у реальній «групі в'ятровичів», тобто колективу УІНП та різних активістів, які з ними постійно співпрацюють задля втілення «декомунізаційних законів»?

Із численних інтерв'ю, статей, заяв і практичних дій керівництва УІНП можемо зробити висновок, що вони, з одного боку, не відмовляються від покладеної на них громадською думкою ролі «головних декомунізаторів», а з іншого – не роблять спроб відокремити себе ані від влади (навпаки, наголошують, що втілюють чинні закони), ані від суспільства (стверджуючи, що декомунізація відображає його прагнення й відповідає національним інтересам).

⁴¹⁵ Минуле як пролог: політика та історична пам'ять в Україні.

Водночас інші активні учасники декомунізаційної кампанії – чи в столиці, чи в інших великих містах – як правило, не прагнуть ототожнення із нібито всемогутньою «групою В'ятровича» чи владою загалом. Однак цих активістів також не слід вважати однорідною групою, зі своєю виразною ідентичністю. Серед них можна виокремити дві основні групи, що ми їх умовно називатимемо *конструктивними та деструктивними декомунізаторами*.

Про перших ми в ході цього дослідження дізнавалися з оглядових статей та журналістських нарисів деякого із них, де йшлося про хід декомунізації в Харкові, Сумах, Кропивницькому та ін. *Конструктивні місцеві декомунізатори* – це науковці, журналісти, діячі культури, студенти, які намагалися своєю участю в кампанії перейменувань (рідше – демонтажу) надати символічному простору своїх рідних міст менш «совкового», менш імперського й більш українського характеру. Їхні самоідентифікаційні риси – це український патріотизм і місцева закоріненість. Ідентифікуватися з владою, особливо місцевою, або з якоюсь політичною партією, вони, як правило, не намагаються, радше навпаки.

Інакша справа – самоідентифікація *деструктивних декомунізаторів*, або ж «борців із пам'ятниками», як їх називає журналістка М. П'єцух. Ідеться про активістів націоналістичних організацій, які у свій час були провідною силою «Ленінопаду» («вандалами у вишиванках», за Д.Табачником), а в 2016 році знову взялися «допомагати нерішучій владі». М.П'єцух дає портрет одного з них – депутата Київради Р.Андрійка:

«Депутат міськради “свободівець” Руслан Андрійко – один із тих, хто в 2010 році таємно вночі відбивав ніс Крупській на Дарниці. Він не виключає, що після завершення терміну виконання закону про декомунізацію (*тобто коли КМДА не демонтує вчасно монументів радянським діячам – О.Гр.*), він прийде разом з однодумцями завалювати Крупську. Але вже вдень, не ховаючись.

“Є старі перевірені методи – лебідка і трос. Буде народна люстрація”, – каже Андрійко, на рахунок якого демонтаж кількох комуністичних пам'ятників у ті часи, коли за таке саджали. Восени

2013 року «свободівець» попався на повалені Леніна на Полтавщині»⁴¹⁶.

Хоч окремі беручкі постаті можуть фігурувати і серед конструктивних, і серед деструктивних декомунізаторів, але загалом – це різні середовища світоглядно, політично, культурно. Однак противники декомунізації наполегливо намагаються об'єднати їх усіх разом з «агресивними в'ятровичами» в одну політично екстремальну й культурно примітивну групу «руйнівників скульптур і сіячів розбрату».

Цікаво, що практично ніхто (окрім хіба що В.Піховшека та російської пропаганди) не відводить лідерської ролі в декомунізації главі держави чи уряду⁴¹⁷. У цьому бачимо відмінність від ситуації 2005-2009 років, коли не лише московські й донецькі пропагандисти примальовували Ющенкові есесівський мундир, а й «друзі української демократії» на кшталт П.А.Рудлінга писали викривальні тексти про «Yushchenko's Fascist», де доводили, зокрема, що В.Ющенко створював «культ фашистів, який розколов українське суспільство»⁴¹⁸. Можливо, причина – в тому, що сьогодні вже не вийде, зберігаючи хоч якусь видимість об'єктивності, змальовувати декомунізацію як політику, що цілком іде «згори» – від президента чи урядовців.

Інша причина – домінантний образ «влади» в культурній комунікації сучасної України. Влада в нас – неодмінно зажерлива й корумпована, цинічна й позбавлена принципів, а також малокультурна й недолуга, тобто непрофесійна й неефективна в будь-чому, окрім власного збагачення. Така групова ідентичність української влади (чи політичної еліти) сформувалася, на мою думку, вже наприкінці 1990-х років, і то в різних шарах суспільства.

⁴¹⁶ П'єцух М. Як Кличко провалив декомунізацію.

⁴¹⁷ У В.Піховшека, нагадаю, декомунізація пояснювалася «диявольською інтригою» Яценюка та «Самопомочі» проти Порошенка.

⁴¹⁸ Rudling, Per A. *Yushchenko's Fascist: The Bandera Cult in Ukraine and Canada*. // *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. Vol. 3, No. 2, 2017, p. 129-178. Раніше цей текст опубліковано: П.А.Рудлінг «Ющенків фашист: культ Бандери в Україні та Канаді» (у кн.: «Страсті за Бандерою», Київ, «Грані-Т», 2010, с. 237 – 310).

Наприклад, відома письменниця О.Забужко, коментуючи в газеті «Столичные новости» навесні 2000 року прийняття держбюджету, де мало грошей дали на підтримку книговидання, підсумувала: владі «глибоко по цимбалах рідна культура»; ця влада не має поняття, що роблять її колеги в цивілізованих країнах, позаяк «наші законотворчі мужі самі ніколи інших книг в руках не тримали, окрім творів чорнобрового генсека»⁴¹⁹.

Доволі схоже, упереджене ставлення до влади, вже «пост-майданної», засвідчило згадане тут соціологічне дослідження львівської фірми «ФАМА» улітку 2015 року⁴²⁰.

Оскільки ж декомунізація – політика суто ідеологічна (грунтована на принципах, а не шкурному інтересі), вимагає чималих адміністративних та логістичних зусиль і має непрогнозовані електоральні наслідки, то нелегко повірити, що її придумав і проводить «шоколадний барига», а не хтось інший – рішучий, ідеологічно вмотивований, а фінансово – навпаки, невмотивований, бо його підтримують «діаспорні бандерівці». Тому в критичних репрезентаціях декомунізації влада – у кращому разі дистанційована чи навіть байдужа (Т.Ольшанські, М.П'єцух, Г.Койнаш), у гіршому – карикатурно некомпетентна (А.Умланд), нездатна як слід вчитатися в похапцем ухвалені нею самою неякісні закони (В.Піховшек); згідно зі своєю корисливою природою вона використовує декомунізацію як димову завісу для дерибану решток народного добра:

«Зараз борці з трухлявим комуністичним минулим гучно длубають гранітний непотреб, створюючи галас, за яким не чути, як цілком конкретні люди і групи “дерибанять” рештки колишньої “загальнонародної власності”, імітують реформи та євроінтегрують свої статки»⁴²¹.

Групові ідентичності противників та критиків декомунізації можна поділити на два неоднорідні угруповання, що їх умовно назвемо «захисниками демократичних свобод і пам'яток» та «ватниками».

⁴¹⁹ Забужко О. Держбюджет із пісню: репліка з гальорки // Столичные новости, 28.03.2000.

⁴²⁰ Конфлікт в медіа і медіа в конфлікті.

⁴²¹ Куріна А. Історик Георгій Касьянов: Способи здійснення декомунізації нагадують комуністичні практики.

Серед перших вималювалися три групи, які самоідентифікуються таким чином:

- захисники свободи слова (від декомунізаційних заборон);
- західні експерти – вболівальники за демократію в Україні;
- знавці/захисники радянських пам'яток (панно, мозаїк, барельєфів та іншої монументальної пропаганди), що їх має знищити декомунізація.

Погляди та моделі самотипізації вітчизняних «захисників свободи слова від декомунізації» можемо з'ясувати на підставі проаналізованих у цій праці критичних статей і заяв «правозахисників» та «експертів» (Г.Койнаш, В.Яворського, К.Дронової, Є.Стадного та інших), почасти – науковців (Г.Касьянова, О.Шевель, В.Расевича, С.Руденка, А.Любарця та інших). Оскільки вони рідко вдаються до самоідентифікації інакшої, ніж фахова (адже сьогодні й діяльність «правозахисника» стає вигідною професією), то спробуємо з'ясувати модель їхньої самотипізації способом «від протилежного» – через ті риси їхніх опонентів – декомунізаторів, що стали основним об'єктом їхньої критики чи мішенню частих наскоків, тобто – «іншування». Якщо змальовувані ними декомунізатори – особи радикальних націоналістичних поглядів, сповнені ненависті до всього радянського, малоосвічені й малокультурні, то виходить, що самі «захисники свободи слова» – люди широких ліберальних поглядів, справжні науковці (або шановані експерти), неупереджені й об'єктивні, висококультурні й толерантні. А те, що дехто з них інколи маніпулює цитатами й фактами, виявляє нездатність коректно проаналізувати предмет своєї критики чи вдається до образ замість раціональних аргументів – дрібниці, порівняно зі шляхетністю їхньої мети.

Трохи інакшу картину маємо із західними експертами – критиками декомунізації (численні підписанти відкритого листа до президента, знані експерти з українських проблем А.Умланд, Д.Марплз, Дж.-П.Химка тощо). Самоідентифікуючись, вони наголошують на власному високому фаховому рівні, на дружніх почуттях до України, стурбованості її долею. Однак такій самоідентифікації не всі вірять. Вище вже наводилася характеристика західних критиків декомунізації, запропонована В.В'ятровичем:

«Підписанти листа називають себе науковцями й експертами, “які здавна віддані відродженню України та її свободі”. І серед них справді є такі. Але не лише такі. Публікації інших його авторів про “одвічний український колабораціонізм” та “загрозу українського фашизму” не тільки спотворювали розуміння суспільних процесів в Україні, але їх ще й активно використовує російська пропаганда в інформаційній війні проти України»⁴²².

Справді, для деякого з тих, чиї імена бачимо під листом до президента, виступ проти «декомунізаційних законів» став лише черговою ланкою в багатолітньому продукуванні текстів про нацистські симпатії української «помаранчевої» влади та загрозу українського неофашизму, про те, що існування пам'ятників Бандері підриває євроінтеграцію України, що саме «необандерівці» воюють проти російської агресії на Донбасі й таке інше.

Окрему невелику, але голосну групу становлять *захисники радянських монументів*, панно й мозаїк як цінної культурної спадщини, «унікальних пам'яток радянського модернізму». Вони належать переважно до середовища «контемпорарі-арту» (мистецтвознавці, куратори, музейники), і з мистецтвом радянської доби пов'язані професійними інтересами, а часто – ще й особисто, родинною закоріненістю в радянському культурно-мистецькому істеблішменті⁴²³. Тож їм важко й болісно дається (а часто – й зовсім не дається) тверезий, критичний погляд на той період – згадаймо хоча б ностальгійно-лайливий відгук О.Балашової на демонтаж соцреалістичних барельєфів із цокольного поверху «Українського дому»⁴²⁴ (колишнього музею Леніна).

Хоча любов згаданих критиків декомунізації до монументального соцреалізму в сучасній Україні поділяють хіба що люди прокомуністичної орієнтації (за типологією Д.Сінченка, «совки»), але самі захисники радянських мозаїк себе із «совками» ототож-

⁴²² В'ятрович В. Декомунізація і академічна дискусія.

⁴²³ Див. інтерв'ю, що його дав скульптор Н.Білик про свого діда – скривдженого «декомунізаторами» радянського скульптора В.Борисенка, активній захисниці радянських пам'яток С.Моляр: «Назар Білик. Бюст із черевика Леніна»// Коридор, 12.02.2016. – URL: www.korydor.in.ua/ua/stories/nazar-bilyk-cherevyky-lenina.html

⁴²⁴ Балашова О. Як з Українського дому знімали шкіру. Невеликовна хвороба декомунізації.

нювати не бажають і позиціонуються десь на лівому фланзі європейського інтелектуального й культурного простору, адже й там є чимало поціновувачів комуністичної мистецької екзотики, що для неї вигадано термін «радянський модернізм» (він же – «експортний бренд СовМод») ⁴²⁵.

Захисники радянської «монументальної пропаганди» в Україні послідовно уникають вживання щодо неї цілком доречного терміну «соцреалізм» (адже в СРСР усі без винятку монументальні твори, призначені для публічного простору – пам'ятники, панно, мозаїки тощо – створювалися за офіційно затвердженими проектами й за бюджетні кошти, тож не відповідати засадам «творчого методу соціалістичного реалізму» не могли), а натомість запозичили сучасний французько-московський термін «советский модернизм».

Нарешті, остання, але не найменша група противників декомунізації – це задіяна в аналізованому нами процесі частина більшої суспільно-політичної групи, що її часто називають «ватниками». Цей нестрогий термін набув особливого поширення з весни 2014 року й спершу означав проросійських сепаратистів у Криму та на Донбасі, але швидко поширився на всіх, хто має одверто прорадянські або проросійські світоглядні настанови та політичні погляди. Іншими словами, ідентифікація «ватника» об'єднує тих, кого Д.Сінченко назвав «совками» та «імперцями» ⁴²⁶.

Наскільки виправдане таке об'єднання не з полемічного, а з наукового погляду? Адже серед тих, хто публічно тужить за СРСР, у сучасній Україні є й люди з виразно українською мовно-культурною ідентичністю (згадаймо экс-голів Верховної Ради О.Мороза та О.Ткаченка, поета-комуніста Б.Олійника), натомість серед співаучів «Киева – Города Древнерусской Белой Гвардии» є й переконані антикомуністи. Однак уважне спостереження (в іншій своїй книжці про політику й культуру пам'яті автор проаналізував погляди на ключові події та постаті в історії України таких діячів, як О.Ткаченко, Н.Вітренко, П.Толочко,

⁴²⁵ Про винайдення цього терміну французьким журналістом Ф.Шобеном і його активну розкрутку в путінській Росії вже йшлося вище в цій праці.

⁴²⁶ Сінченко Д. Кропивницький: місто паралельних вимірів.

Д.Табачник, О.Бузина тощо⁴²⁷) приводить до висновку, що згадані відмінності характерні для, сказати б, полюсів уявлених спільнот «совків» та «імперців», натомість чіткої межі між цими двома ареалами немає – вони плавно перетікають один в одного.

У термінах історико-цивілізаційних настанов, їх усіх об'єднують, з одного боку, гордість за здобутки й перемоги Російської/радянської імперії, за відомі всьому світу досягнення великої російської/радянської культури і науки, а з іншого – нелюбов до «самостійництва» всіх часів (від «клятвопреступника» Мазепи – до «помаранчевого фюрера» Ющенка) та зарозуміла зневага до «провінційно-шароварної культури» (у політкоректній формі – «етносимволізму»).

До численних прикладів, що ілюструють такі настанови, наведених у згаданій вище книжці «Президенти і пам'ять», варто додати кілька свіжих, прямо пов'язаних із кампанією декомунізації.

Перший – це відомий «антибандерівський» інтернет-допис київського російського поета Александра Кабанова, в якому він, вочевидь, хотів поетично висловити протест проти перейменування Московського проспекту на проспект Бандери («Отвратительно»). Але принагідно Кабанов («мечтатель, бессребренник, прекрасный человек, большой украинский поэт, из живущих гениев» – як сказала одна з його прихильниць) повідомив читачам своєї фейсбук-сторінки ще кілька речей: що він їздить Києвом машиною з водієм, але принципово гидує їздити проспектом Бандери, бо там тепер «...запах крови. Я брезглив... Это ваш герой, не мой. Был там магазинчик “Живые раки”. Отравленные там раки теперь. Мертвые. А водитель потом меня подбирает»⁴²⁸.

⁴²⁷ Див.: Гриценко О. Президенти і пам'ять: політика пам'яті президентів України (1994-2014). Зокрема: О.Ткаченко про славу історію Радянської України – с. 37; Н.Вітренко про Переяславську раду – с. 161-162; П.Толочко про цю ж подію – с. 152-154; «історик» Олесь Бузина про «шахрая» Грушевського – с. 198-200, «корупціонера» Полуботка – с. 632-635, «кривавих бандерівців» – с. 912; Д.Табачник про геніальний пам'ятник Леніна, бандерівців та їхніх помаранчевих нащадків, «изгаляющихся над чужим для них Городом» – с. 419-420 і т. інше.

⁴²⁸ Рафальский Д. Как поэт Кабанов в Бандере усомнился, а его за это избить хотели. // Страна. 12 декабря 2016. – URL: <https://strana.ua/articles/analysis/44876-kak-poet-kabanov-v-bandere-usomnilsya.html>

Дехто із читачів допису (точніше, колег-літераторів) потракував зверхню гидливу фразу про «вашого героя» як звернену до всіх українців, і в коментарі неpolitкоректно пообіцяв дати «мечтателю» по морді.

Інший приклад стосується позірної та реальної ідентичності такої групи противників декомунізації, як «скривджені декомунізаторами сивочолі ветерани», у яких влада «намагається відібрати “День Перемоги”»⁴²⁹. Вище вже згадувався ображено-зворушливий допис О.Степанової про відзначення 9.05.2018 Дня Перемоги в місті Кропивницькому. Допис супроводжувало фото, на якому немолодий мужчина в парадному радянському мундирі підполковника, обвішаному нагородами аж по золочений пасок, покладає квіти до воєнного меморіалу.

Фото 9. «Ветерани» з нагородами від МО РФ та від КПРФ і квітами маку на радянських кітелях покладають квіти 9.05.2018 р. в Кропивницькому. Фото О. Карпенко із сайту dozor.kr.ua

⁴²⁹ Бойко: Хто б із сьогоднішніх політиків у владі не намагався закреслити День Перемоги, їм це не вдасться.

Поруч стоять інші сумні літні чоловіки в парадних радянських мундирах, обвішаних нагородами, або в традиційних пенсіонерських «тенісках», а також їхні дружини. Одне слово, хрестоматійна картинка сивочолих ветеранів, які на війні з фашистами ризикували життям заради нашого мирного сьогодення, а в День Перемоги прийшли вшанувати своїх загиблих бойових побратимів...

Але один із читачів, якийсь Валентин Мельник, уважно придивився до нагород сивочолого персонажа й написав обурений коментар, що його наводимо тут, скоротивши надто грубі вирази:

«В підполковника єдина бойова медаль – “Воину-интернационалисту от благодарного афганского народа”, медаль ДРА. Потім три ювілейні медалі: “50, 60, 70 лет Вооружённых Сил СССР”, потім три відомчі медалі МО СРСР “За безупречную службу” – за 10, 15, 20 років вислуги без зальотів. А потім повний... [...] Три медалі КПРФ: стилізована під орден Червоного прапора медаль ЦК КПРФ “90 лет Советским Вооруженным Силам”, медаль КПРФ “70 Лет Великой Победы”, і стилізована під орден Жовтневої революції медаль КПРФ “90 лет Великой октябрьской революции”... далі іде ще якась ювілейна хрїнь Російської Федерації з імперськими стрічками та двоголовим орлом... І це на Валах, де фото загиблих в АТО! Де він їх заробив? За які заслуги нагороджений нагородами компартії іншої держави?»⁴³⁰

У відповідь співчутлива авторка репортажу О. Степанова написала:

«Скорее всего, он просто жил в России задолго до сегодняшней войны. Да, немного неприлично выходит, но я не думаю, что он это со зла... Они старенькие – не обижайте их, пожалуйста»⁴³¹.

Іншу скандальну історію з «ряженими ветеранами» в радянській уніформі часів Другої світової війни, з медалями, на організованому політичною опозицією мітингу в річницю загибелі генерала М. Ватутіна біля недекомунізованого пам'ятника цьому воєначальнику в Києві, описали журналісти телеканалу «24»:

«...персонаж на питання про те, якого ж він року народження такий свіженький і де воював, за що медалі-ордени отримав, що

⁴³⁰ Степанова О. Про День Перемоги в Кіровограді, фейкових ветеранів і «липове» примирення.

⁴³¹ Там само.

поначіпляв, відповів взагалі епічно. Сказав, що “освобождал Чехословакию в 1968-м”. Освобождав, мабуть, від чехів і словаків... Такі вони і є, сьогоднішні українські ветерани»⁴³².

Як бачимо, захист «справжньої історії війни» від її «переписувачів» – й досі в надійних руках, попри зусилля декомунізаторів...

Підсумовуючи цей огляд групових ідентичностей дієвців процесу декомунізації, можемо констатувати, що вони у своїй неоднозначності й недосформованості віддзеркалюють складний і суперечливий процес суспільно-політичної, світоглядної, культурної трансформації, що його нині переживає українське суспільство, зокрема й переосмислюючи власне минуле.

2.6. Стратегічні дилеми декомунізації

Підсумовуючи аналіз процесу декомунізації як соціокультурного явища, спробуємо дати загальну його характеристику за схемою 17 «стратегічних дилем», запропонованою автором в іншій його праці з тематики політики пам'яті⁴³³.

1. На якій концепції нації (і, відповідно, національної історії та культури) ґрунтується політика декомунізації?

У тексті «декомунізаційних законів» немає ознак того, що їх автори притримуються не політичної, а етнічної концепції української нації (вживається визначений Конституцією термін «Український народ», говориться про події «на території України» тощо). Важливою частиною сучасної державної політики пам'яті, поруч із декомунізацією та вшануванням 100-річчя Української революції, стало належне вшанування жертв Голокосту в Україні. Та водночас однією з головних тем критики таких дієвців декомунізації, як тодішнє керівництво УІНП, стало те, що вони

⁴³² Шередега В. Репетиція 9 травня за російським сценарієм: як працює пропаганда. 17.04.2018. – URL: 24tv.ua/repetitsiya_9_travnnya_zarosiyskim_stsenarijem_yak_pratsyuє_propaganda_n953476

⁴³³ Гриценко О.А. Президенти і пам'ять, с. 34-36.

буцімто «замовчують» участь таких вшанованих «декомунізаційними законами» організацій, як ОУН і УПА у «Волинській різанині» та єврейських погромах – і це буцімто є ознакою прихильності «декомунізаторів» до «ексклюзивної», етно-націоналістичної концепції української нації.

Іншим приводом для закидів «націоналістичної ексклюзивності» є заяви голови УІНП В.В'ятровича про необхідність поширити «декомунізацію» на різних російських діячів (від В.Терешкової до В.Висоцького) як провідників імперської ідеології. Однак такі погляди знайшли лише епізодичне втілення в державній політиці регіонального рівня – у формі розпоряджень деяких голів ОДА, де перейменовувалися також топоніми, що не підпадали прямо під «декомунізаційний закон».

2. Яким чином окреслюється об'єкт декомунізації?

Формально об'єктами декомунізації є:

- у когнітивному плані – історія України у ХХ столітті, з особливим наголосом на радянському періоді та національно-визвольній боротьбі;

- у просторовому плані – публічний (власне, символічний) простір міст і сіл України та її інформаційно-культурний простір, де відбувається комунікація на теми історичного минулого (навіть про злочини тоталітарних режимів говориться з уточненням – «на території України»).

Та водночас є тенденція (чи принаймні спроби) виходу української декомунізації у загальноєвропейський символічний і комунікаційний простір: від численних посилай на міжнародні правові й політичні документи у преамбулах «декомунізаційних законів» – до заборони символіки іноземних «комуністичних» держав (тих, що припинили існування).

3. Чи декомунізація ґрунтується на готовому національному історичному наративі, чи такий наратив має формуватися в ході (в кінцевому наслідку) її втілення?

Вихідним пунктом для політики декомунізації була не наявність цілком сформованого національного історичного нара-

тиву, яким слід просто замінити небажаний «ностальгійно-радянський» наратив у суспільній свідомості, а радше усвідомлення необхідності сформувати такий національний наратив, надати ключовим історичним подіям ХХ століття «українського виміру». Для цього нерідко використовувалися, сказати б, чималі «готові шматки» наративів, уже сформованих у вужчих середовищах, зі сподіванням, що їх прийме все українське суспільство. Почасти такі сподівання виправдалися, але далеко не цілком.

4. Яке місце відводиться декомунізації в державній політиці пам'яті, в політиці влади загалом? Чи є вона для влади способом досягнення суспільством важливих стратегічних цілей, чи інструментом легітимування влади та підваження позицій політичних опонентів?

На погляд деяких експертів та критиків декомунізації, її місце в державній політиці є радше периферійним: влада чи то віддала політику пам'яті «на відкуп в'ятровичам», чи то використовує діяльність «галасливих, але організованих націоналістів» з УІНП як димову завісу, під прикриттям якої вона «дерибанить народне добро». В обох версіях саме УІНП виступає головним суб'єктом декомунізації, що є значним перебільшенням.

Насправді є чимало свідчень того, що влада трактує політику пам'яті, зокрема й декомунізацію, цілком серйозно, надаючи їй постійну підтримку. Президент П.Порошенко зробив не одну заяву на підтримку декомунізації; контрольована ним «вертикаль» держадміністрацій активно в ній ангажувалася, а Верховна Рада протягом 2016-2018 років прийняла цілу низку рішень на виконання й розвиток «декомунізаційних законів».

Водночас є сумнів у тому, чи справді декомунізація (власне, демонтаж пам'ятників та перейменування) є пріоритетним напрямком державної політики пам'яті. Адже якщо скористатися порадою відомого персонажа Вотергейтського скандалу на прізвисько Deep Throat – Follow the money – то виходить, що важливішою є державна підтримка створення кінофільмів, телепрограм, видання популярної літератури історичної тематики.

5. Чи політика декомунізації пропонує суспільству готові оцінки історичних подій та постатей, чи лише заохочуються бажані їх інтерпретації?

Справді, преамбули «декомунізаційних законів», а також деякі їх регуляторні положення містять низку цілком однозначних оцінок ключових історичних подій та періодів ХХ століття – визнають тоталітарні режими, в тому числі радянський, злочинними, стверджують, що Друга світова війна стала наслідком їх домовленостей, а український визвольний рух – головним суб'єктом здобуття державної незалежності.

Однак не менше «однозначних оцінок» приписали декомунізації її критики – що вона, мовляв, «виправдовує злочини УПА», «замовчує участь націоналістів у Голокості» тощо. І в цьому випадку «прочитані» критиками наміри чи настрої окремих активістів декомунізації трактуються як складова частина державної політики.

6. Яке бачення національної пам'яті (системи уявлень суспільства про історію України в ХХ столітті) як наслідку декомунізації має, принаймні згодом, її суб'єкт?

Відповідь залежить від того, кого вважати суб'єктом декомунізації, бо насправді різні її ключові учасники мають різні бачення бажаного результату, сходяться у кількох ключових моментах:

- публічний простір України має «очиститися» від радянської «монументальної пропаганди» та від ідеологічно-наснажених радянських топонімів;

- радянський режим у суспільній свідомості має трактуватися, нарівні з нацистським, як злочинний;

- натомість український визвольний рух ХХ століття має посісти належне йому провідне місце в уявленнях суспільства про історію України.

Але поза цією зоною спільності уявлень погляди різних дієвців декомунізації на те, якою має бути національна пам'ять, істотно різняться, не кажучи вже про те, що не все суспільство є прихильником цієї політики.

7. Які підходи обрані в рамках декомунізації щодо небажаних уявлень про історичне минуле?

На перший погляд, відповідь є очевидною: такі «небажані уявлення», як незгода з оцінкою радянського режиму як злочинного або з визнанням УПА борцями за незалежність, прямо заборонені «декомунізаційними законами». Однак критики й противники декомунізації нерідко поширюють цей висновок на «будь-які позитивні оцінки радянського періоду» та на «критику Бандери й УПА» взагалі. Це не відповідає правді ані формально (адже визнання правлячого режиму злочинним не означає, що в підлеглий йому країні не було нічого позитивного, або що «борець за незалежність» апріорі не може вчинити злочин), ані фактично – після набуття чинності згаданими законами опубліковано чимало текстів із позитивними оцінками різних аспектів радянського періоду, зокрема авторства тих, хто заявляв, що тепер це юридично неможливо, а вони й досі на волі, одержують зарплатню в державних наукових установах.

8. Яким сферам суспільного життя України ХХ століття приділено основну увагу в політиці декомунізації?

Пріоритет у політиці декомунізації, безперечно, віддано політичному життю України у ХХ столітті (адже й війна, за Кляузевіцем, є продовженням політики). Передбаченими законом № 317-VIII винятками у визначенні тоталітарної пропаганди сферу культури й науки демонстративно виведено поза рамки кампанії декомунізації. Однак за характером тих елементів публічного простору, які з нього усувалися, саме сфера культури стала тереном активної декомунізації. І саме в культурному плані політика виявилася суперечливою юридично і слабо продуманою концептуально.

9. Які критерії обиралися при оцінюванні історичних постатей, інституцій, подій, періодів?

З огляду на пріоритетність для «декомунізаторів» політичного аспекту історичного процесу, а також його «українського виміру», події та діячі оцінювалися передусім за критеріями їхньої ролі у

формуванні й функціонуванні злочинного радянського режиму та їхнього внеску (позитивного або негативного) до боротьби за незалежність України. Це стає зрозумілим при ознайомленні з розробленим УІНП «рекомендаційним списком» осіб, що підлягають декомунізації: туди, всупереч передбаченому законом № 317-VIII винятку, потрапила й низка українських та зарубіжних письменників, бо вони чи то були «чекістами» (М.Островський), чи то радянськими чиновниками (О.Корнійчук, О.Бойченко), чи то прославляли Сталіна (Анрі Барбюс).

10. Яким підходам до висвітлення історичних постатей/подій віддається перевага (агіографія/демонізація чи різнобічне висвітлення)?

І в цьому питанні слід розрізняти державну політику та авторську науково-літературну діяльність окремих активних «декомунізаторів». Наприклад, якщо в минулому В.В'ятрович був співавтором книжки «УПА. Історія нескорених» та статей, де доводив, що Бандеру слід вважати героєм, це не означає, що «геройзація УПА» є державною політикою України.

Якщо ж проаналізувати під цим кутом «декомунізаційні закони», то вийде приблизно таке: визнавши радянський режим злочинним і чітко окресливши коло його діячів, котрих слід усунути з публічного простору, законодавство спонукає до однозначно негативної оцінки таких діячів. Натомість визнавши український визвольний рух головним суб'єктом здобуття незалежності, а заперечення його легітимності – «протиправним», законодавство поборює однозначно негативні присуди діячам цього руху (а вони донедавна превалювали в інформаційно-культурному просторі).

11. Які міжнародні послання містить політика декомунізації та яким її посланням насправді приділяють особливу увагу за кордоном?

У самому тексті «декомунізаційних законів» є два головних політико-історичних послання із зовнішніми адресатами. Одне – для демократичної Європи, у формі посилення на низку

документів європейських представницьких інституцій, що послужили правовим і політичним підґрунтям для декомунізації в Україні. Це, вочевидь, означає, що Україна вважає політику декомунізації частиною загальноєвропейського процесу поразок із тоталітарним минулим Центральної та Східної Європи.

Друге послання – у формі визнання злочинним радянського режиму, а також рішучої відмови від радянської концепції «Великої Вітчизняної війни» – адресоване також сучасній Росії, яка фактично вважає себе спадкоємницею СРСР, його претензій на роль мало не єдиного рятівника людства від фашизму, на політичне й цивілізаційне домінування у Східній Європі.

Ясна річ, друге послання було сприйняте російською владою різко негативно, але в контексті тривання російської агресії на Сході України це не викликало помітної зміни у відносинах між двома країнами.

Натомість багато критиків української декомунізації на Заході, а також польська влада виявилися надзвичайно чутливими до іншого послання в законі № 314-VIII – появи ОУН і УПА серед організацій, визнаних легітимними борцями за незалежність України. Прогнозувалося, що це негативне ставлення пошириться Європою й виллється в значне погіршення ставлення до України, може, навіть зруйнує процес асоціації України з ЄС. Як відомо, цього не сталося. Парадоксальним чином сьогодні імідж польської держави в ЄС (у сенсі дотримання європейських демократичних цінностей) став гіршим за імідж України.

12. Яка тактика обирається щодо місцевих та регіональних культур пам'яті?

Експліцитно виражених відмінностей у трактуванні регіональних культур пам'яті ані «декомунізаційні закони», ані рекомендації УІНП щодо їх втілення не містять. Однак спрощені уявлення про те, що український визвольний рух у ХХ столітті зосереджувався на Заході України, а ностальгія за СРСР сконцентрована на Сході та Півдні, продиктували деяким «експертам» твердження, що «регіональний культ Бандери й УПА хочуть

натягнути на всю Україну» та що влада в Києві знову не побажала «почути Донбас». Вочевидь, для таких критиків бажаною зміною в політиці були б чи то обмеження декомунізації Заходом і Центром України, чи то значно поміркованіша політика для Сходу й Півдня – тобто для тих регіонів, де, як виявилось, радянська ідеологічна спадщина складає найбільшу небезпеку як чинник антиукраїнської мобілізації. Вочевидь, що така регіоналізація політики узаконила б, а отже – зміцнила б розмежування України на ідеологічному ґрунті.

Однак у ході практичного впровадження декомунізації (зокрема, перейменувань місцевих топонімів) виразно проявилися регіональні відмінності іншого роду. Оскільки вирішальну роль у тому, які нові назви надавати «декомунізованим» вулицям і площам, належить місцевим радам, то оновлені мапи українських міст і сіл, як засвідчив зроблений у цій праці огляд, й далі виглядають дуже по-різному в різних регіонах України.

13. На яких програмних документах ґрунтується декомунізація, чи збігається їх зміст із реально здійснюваною політикою?

Як ми знаємо, первісними планами сформованого після виборів осені 2014 року уряду передбачалася підготовка проекту закону про засади національної політики пам'яті та «Національної доповіді про злочини комунізму в Україні». Мабуть, ці два документи й уявлялися концептуальним підґрунтям політики декомунізації.

Перший документ нібито був підготовлений, але не поданий на розгляд парламенту, а другий так і не з'явився. Тож єдиним програмним документом декомунізації стали чотири закони, прийняті 9 квітня 2015 р. Однак на практиці, як було з'ясовано в цьому дослідженні, декомунізація часто виходила поза формальні рамки, визначені законом № 317-VIII, бо ті, хто її проводив, керувалися «рекомендаційними списками» УІНП, що не мали юридичної сили.

14. Чи держава як головний суб'єкт політики декомунізації буде партнерство з іншими дієвцями, чи трактує їх як виконавців державних рішень або як конкурентів/супротивників?

Без прямої участі інших дієвців (передусім – органів місцевого самоврядування) державні інституції не могли проводити декомунізацію відповідно до передбаченої законом процедури. Отже, держава та органи самоврядування були почасти змушені до партнерства самим декомунізаційним законодавством. Не дивно, що це партнерство нерідко було силованим, більше скидалося на боротьбу, перетягування на себе «ковдри» символічної влади над тією чи іншою ділянкою публічного простору. З іншого боку, в багатьох містах, де самоврядування очолювала політична опозиція (принципові противники декомунізації), саме завдяки партнерству органів державної влади з місцевими патріотичними структурами громадянського суспільства та з частиною місцевого політикуму, прихильного до декомунізації, вдавалося зробити символічний простір цих міст менш «совковим» і більш українським.

15. Яким інструментам політики віддавалася перевага у здійсненні декомунізації?

Найпомітнішим із політичних інструментів декомунізації був, ясна річ, законодавчий – прийняття і впровадження чотирьох законів від 9 квітня 2015 року. Дехто зі спостерігачів (наприклад, Д.Марплз) схильний усю політику декомунізації зводити до застосування цього інструменту. Натомість деякі критики політики декомунізації ототожнюють законодавчий інструмент із адміністративним, а його, у свою чергу, з використанням «адмінресурсу», заявляючи, що декомунізацію проводять «силоміць».

Аналітична коректність змушує, однак, уточнити: під «адмінресурсом» зазвичай розуміють зловживання виконавчою владою, а не те, що по-англійськи називається *law enforcement*. Це не означає, втім, що жодних зловживань владними повноваженнями в ході декомунізації не було. Очевидний приклад – ті розпорядження голів ОДА про перейменування «недекомунізованих» вулиць,

коли йшлося про старі назви, що формально не підпадали під заборону пропаганди.

Що «декомунізаційні закони» стали потужним інструментом політики, ясно з порівняння їх дієвості з дієвістю указів президента В.Ющенка про демонтаж монументів радянським вождям – організаторам Голодомору.

Застосуванням інституційного інструменту в політиці декомунізації можна було б назвати «відродження» УІНП в ролі центрального органу виконавчої влади, якби його функції декомунізацією й обмежилися (Д.Марплз чомусь вважає саме так⁴³⁴). Натомість фінансові інструменти використовувалися настільки слабо, що це переходило межі раціональності. Зрозуміло, що брак коштів на демонтаж монументів чи заміну вуличних табличок почасти мав пропагандистське виправдання – мовляв, нас безпідставно звинувачують у тому, що в час кризи й війни ми тринькаємо бюджетні гроші на нові таблички. Однак важче виправдати невиконані обіцянки збудувати другу чергу Музею-меморіалу голодоморів чи створити Музей тоталітаризму, де стоять демонтовані монументи, а мізерність накладів, якими друкувалися роз'яснювальні та просвітницькі матеріали УІНП, зробила їхню кампанію адвокації декомунізації значно менш помітною, аніж кампанія «анти-адвокації», що її вели опоненти.

Тут доречно сказати про інструментарій політики, застосовуваний іншими дієвцями процесу декомунізації – прихильниками та противниками.

Він охоплював правові засоби (подання до Конституційного суду про скасування «декомунізаційних законів», оскарження в судах рішень місцевих рад, що суперечили закону № 317-VIII), адміністративні (діяльність міськвиконкомів, спрямована чи то на чесне впровадження декомунізації, чи то на її гальмування або й саботаж), проведення інформаційних та мобілізаційних кампаній (збирання підписів за або проти «декомунізаційних законів» або ж конкретних перейменувань), науково-просвітницька та інша творча діяльність багатьох істориків, журналістів, кінематогра-

⁴³⁴ Marples, David. Decommunisation in Ukraine. Implementation, pros and cons.

фістів, наслідком якої стали численні книжки, телепередачі, фільми на теми історії України у ХХ столітті. Дещо з цієї креативної продукції фінансувалося державою, але не менше з'явилося недержавним коштом. Цікавою темою для соціологічного дослідження було б з'ясування: що більше вплинуло на ставлення сучасного суспільства до радянського режиму чи визвольної боротьби – впровадження «декомунізаційних законів» чи вплив українського культурного та науково-популярного продукту історичної тематики.

З іншого боку, деякими благодійниками, неприхильними до тодішньої української влади, теж застосовувався фінансовий інструмент – наприклад, на їхні кошти організовувалися виставки, що мали продемонструвати ту загрозу, що її являє декомунізація для «унікальних творінь радянського мистецтва».

16. Яким засобам комунікації віддано перевагу в здійсненні декомунізації?

Головним каналом комунікації в ході декомунізаційної кампанії слід, мабуть, визнати інтернет. На веб-сторінках органів влади та самоврядування розміщувалися практично всі їхні рішення стосовно перейменувань та демонтажу монументів, ЗМІ регулярно висвітлювали процес декомунізації та дискусії довкола нього. Чимало гарячих дискусій, голосувань «за» чи «проти» певних рішень, а також мобілізаційних кампаній велися в соціальних мережах. Почасті орієнтація на віртуальний комунікаційний простір була вимушеною, через брак коштів на «традиційні» засоби комунікації – друковані, зовнішню рекламу тощо.

Іншим потужним каналом залишилося телебачення. Тут висвітлення процесу декомунізації відбувалося за трьома основними форматами: новини про хід декомунізаційної кампанії, дискусії в «живих» телепрограмах на цю тему, врешті, телепрограми історичної тематики, пов'язані з декомунізацією (про злочини радянського режиму, про Українську революцію 1917-1921 рр. й визвольну боротьбу). З огляду на особливості українського телеринку, безстороннього і «збалансованого» висвітлення цієї теми не те що не було, а його просто не чекали.

17. Яка роль відводиться в декомунізації «простим громадянам»?

Саме роль, яку було відведено «звичайним громадянам» у ході декомунізації законом, і та, яку вони реально відігравали, зробили цей процес засадничо відмінним від кампаній перейменувань та знесення монументів, що не раз відбувалися в СРСР.

Передбачена законом № 317-VIII процедура декомунізації топонімів передбачала громадське обговорення з висуванням пропозицій нових назв; окрім того, з приводу деяких перейменувань організовувалися збирання підписів «за» або «проти», а то й загальні опитування (неформальні місцеві референдуми). У багатьох великих містах і навіть у деяких малих декомунізація відбувалася за активної участі різноманітних громадських активістів.

Ясна річ, далеко не всі пропозиції та петиції громадян задовольнялися в рішеннях про перейменування, навіть якщо вони збирали тисячі підписів. Але чи слід було сподіватися консенсусних рішень там, де їхня імовірність мізерна? Адже якби в українському суспільстві існував консенсус щодо необхідності позбутися спадщини тоталітарного радянського режиму, то не було б потреби ані в «декомунізаційних законах», ані в самій декомунізації, бо вона вже була б доконаним фактом.

2.7. Висновки

Декомунізація 2015-2018 років була не несподіваним поворотом у державній політиці пам'яті, не ініційованою «невеликою групою націоналістів» спробою насильницької зміни колективної ідентичності українців, а новим, законодавчо підкріпленим етапом довгого й складного процесу суспільного переосмислення минулого України у XX столітті, поразок із радянською (комуністичною, тоталітарною) спадщиною.

З-поміж кількох хвиль цього процесу, що вже відбулися в незалежній Україні (перша – в 1991-1992 роках, суголосна з розвалом СРСР; друга – в 2007-2009, ініційована указами прези-

дента В.Ющенка про вшанування жертв Голодомору й усунення пам'ятників його організаторам та про визнання українського визвольного руху ХХ ст.; третя – протестний «Ленінопад», що розпочався ще у 2009 році, але набув розмаху під час Євромайдану; четверта – ініційована «декомунізаційними законами» від 9 квітня 2015 року) остання виявилася найпослідовнішою, наймасштабнішою за охопленням (у географічному та в суспільно-політичному сенсі), найбільш контрольованою як публічна політика, а головне – найрезультативнішою принаймні за формальними, кількісними критеріями.

Однаке кампанія декомунізації 2015-2018 років мала свої слабкі місця, явні недоліки й вимушені обставинами обмеження. Вона викликала чимало критики в Україні та за кордоном, як буцімто політично помилкове рішення, ґрунтоване на неякісній правовій базі, а тому шкідливе для демократії та євроінтеграції України. У цій критиці було багато обґрунтованого й слушного, але чимало й упередженого (політично, світоглядно, професійно, особисто). Зокрема, більшість критичних оцінок політики декомунізації не брали до уваги тих масштабних проблем і загроз, що на їх вирішення чи усунення вона була спрямована, та специфічного суспільно-політичного контексту, в якому приймалися та впроваджувалися закони від 9.04.2015 (передусім ідеться про російську агресію та інформаційну війну, в якій Росія активно використовує радянський символічний капітал і радянську-таки історичну міфологію).

Серед найбільше критикованих елементів «декомунізаційних» законів – обмеження свободи слова шляхом заборони пропаганди й символіки тоталітарних режимів, а також офіційне визнання борцями за незалежність України, серед інших організацій, ОУН та УПА, супроводжуване відповідальністю за «заперечення правомірності» цієї боротьби та публічне вираження зневаги до її учасників. На практиці кримінальної відповідальності за порушення декомунізаційних заборон досі ніхто не поніс (хоча були випадки відкриття кримінальних проваджень).

Однак важко уявити, як можна було б забезпечити впровадження положень згаданих законів щодо усунення з публічного та медійного простору комуністичної пропаганди й символіки без реальної відповідальності посадовців за невиконання закону.

У ході фахових і політичних дискусій, інших форм культурної комунікації з приводу декомунізації в Україні сформувалася ціла низка її репрезентацій як державної політики та як суспільно-культурного явища. Усі ці репрезентації лише почасти ґрунтуються на фактах і реальних обставинах процесу декомунізації, а великою мірою – на світоглядних настановах та політичних переконаннях їхніх творців, а також – на поширених у суспільстві чи принаймні в окремих його секторах культурних стереотипах і міфах (в антропологічному сенсі цього терміну, тобто – як елементах «громадянської релігії»). Як на головні, можна вказати на «націєтворчі», ліберальні та ностальгійно-радянські (вони ж – проросійські) репрезентації декомунізації, котрі є почасти взаємно антагоністичними, а почасти складаються з тих самих або типологічно подібних структурних елементів.

З погляду своєї стратегічної мети, декомунізація є незавершеним проектом. Навесні 2018 року в українських ЗМІ з'явилися повідомлення про успішне завершення декомунізації (принаймні щодо публічного простору). Та якщо розуміти декомунізацію як системне й повне усунення радянської ідеологічної чи хоча б символічної спадщини не лише з публічного простору, а й із суспільної свідомості, то мусимо констатувати, що таке повне усунення є практично неможливим з огляду на закономірності функціонування будь-якої модерної культури, а також політично небажаним через велику суспільно-політичну ціну, що її довелось би заплатити.

Вочевидь, тому конкретні цілі, поставлені в «декомунізаційних законах», мали доволі обмежений характер і завдяки цьому були цілком досяжними політично та організаційно. З погляду політичного, декомунізаційна кампанія 2015-2018 років виявилася не всеохопним процесом ідеологічної та культурної «чистки», а

радше загальнонаціональним публічним ритуалом символічного очищення від тягара радянського тоталітарного минулого.

Утім, не всіх влаштовувала така обмежена декомунізація. Одні протестували проти неї в принципі (хоча цей «принцип» у різних критиків був різний), інші – пропонували її розширити, перетворивши на деколонізацію, ще інші – радикалізувати, перетворивши на дерусифікацію. Прагнення до радикалізації можна бачити навіть у «рекомендаційних» матеріалах та практичних діях безпосередньо (але не ексклюзивно) відповідального за реалізацію політики декомунізації відомства – УІНП.

Хоча інколи такі радикальні наміри та дії знаходили обмежену підтримку з боку державної чи регіональної влади (як-от із перейменуваннями окремих вулиць Київрадою на честь діячів визвольного руху), але в цілому тенденція до виведення декомунізації поза рамки, накреслені законами від 9.04.2015, до її радикального перетворення на дерусифікацію, не здобула вирішальної підтримки ані влади, ані суспільства.

І водночас – процес декомунізації у 2015-2018 роках супроводжувався помітними змінами у ставленні українського суспільства до власного історичного минулого. Хоча з огляду на складність суспільно-політичних і культурних процесів в Україні в ці роки неможливо ані переконливо довести, ані спростувати, що згадані зміни стали наслідком політики декомунізації, та все ж є доволі очевидним, що головні тенденції цих змін ідуть у тому напрямку, на який були спрямовані декомунізаційні заходи – в напрямку критичної переоцінки радянського минулого, з одного боку, та визнання ролі і значення українського національного руху, з іншого. Навіть ті елементи суспільної культури пам'яті, де зміни відбуваються повільніше (ставлення до подій Другої світової/«Великої Вітчизняної») збігаються з тією частиною радянської спадщини, що її виведено за рамки «декомунізаційних законів».

Це можна трактувати як ознаку відповідності ключових моментів політики декомунізації, чи принаймні її загального спрямування, суспільним запитам та настроям, а не лише «національним інтересам», як їх розуміє суб'єкт цієї політики.

Бібліографія

100 років боротьби: Українська революція 1917-1921. К.: Український інститут національної пам'яті, 2017. 44 с.

794 меморіальні споруди й пам'ятники комунізму позбавлені статусу пам'яток. / Міністерство культури України. 05.04.2016. – URL: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=245079354&cat_id=244913751

Артюх В. Про зміну комуністичної топоніміки у місті Суми. / *Historians*. 6.08.2016. – URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhki-pitannya/1960-v-yacheslav-artyukh-pro-zminu-komunistychnoyi-toponimiky-u-misti-sumy>

Балашова О. Як з Українського дому знімали шкіру. Невиліковна хвороба декомунізації. / Українська правда. 19.08.2016. – URL: <https://life.pravda.com.ua/culture/2016/08/19/216764/>

Бойко: Хто б із сьогоднішніх політиків у владі не намагався закреслити День Перемоги, їм це не вдасться. / ГОРДОН. 9.05.2018. – URL: <http://gordonua.com/ukr/news/politics/bojko-hto-z-sogodnishnih-politikiv-u-vladi-ne-namagavsja-zakresliti-den-peremogi-jim-tse-ne-vdastsja-245360.html>

В Одесі перейменували вулиці, перейменовані Саакашвілі. Зникла вулиця Шухевича і провулки, перейменовані на честь загиблих в АТО. / *Лівий берег*. 26.04.2017. – URL: https://ukr.lb.ua/news/2017/04/26/364941_odesi_pereymenuvali_vulitsi.html

В Україні офіційно заборонили КПУ. / ТСН. 24.07.2015. – URL: <http://tsn.ua/politika/vukrayinioficynozaboronilikpu462089.html>

Верховна Рада України Восьмого скликання. Коаліційна угода. К., 2014. 68 с.

Висновок Головного науково-експертного управління ВР України на проект Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їх символіки» (реєстр. № 2558 від 06.04.2015 внесеного нар. депутатами України О.Ляшком, В.Сюмар, Г.Гопко та ін.) – URL: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=54670

Від Кличка вимагають до 24 серпня декомунізувати 86 об'єктів – Батьківщину-матір, арку Дружби народів, Щорса, Ватутіна та ін. / Новинарня. 1.08.2016. – URL: <https://novynarnia.com/2016/08/01/vid-klichka-vimagayut-do-24-serpnya-dekomunizuvati-86-ob-ektiv-batkivshhinu-mativ-arku-druzhbi-narodiv-shhorsavatutina-ta-in/>

Відкритий лист науковців та експертів-українознавців щодо так званого «Антикомуністичного закону» Президентові України Петру Олексійовичу Порошенку та Голові Верховної Ради України Володимирі Борисовичу Гройсману. / Критика, квітень, 2015. – URL: [https://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavsiv-shchodo-tak-zvanoho](https://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyy-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavsiv-shchodo-tak-zvanoho-antikomunistichnogo-zakonu)

Восени у Києві запрацює Музей тоталітарної пропаганди. / УІНП. 22.05.2017. – URL: <http://www.memory.gov.ua/news/voseni-u-kievi-zapratsyue-muzei-totalitarnoi-propagandi>

В'ятрович В. Бандера: старі та нові міфи. / *Страсті за Бандерою*: статті та есеї. Упор. Т.С.Амар, І.Балинський, Я.Грицак. К.: Грані-Т, 2010. С. 50 – 64.

В'ятрович В.: Декомунізаційні закони були відображенням настроїв суспільства. / УІНП. 25.05.2015. – URL: <http://www.memory.gov.ua/news/volodimir-v-yatrovich-dekomunizatsiini-zakoni-buli-vidobrazhennyam-nastroiv-suspilstva>

В'ятрович В. Декомунізація і академічна дискусія. / Критика, травень, 2015. – URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/dekomunizatsiya-i-akademichna-dyskusiya>

В'ятрович В. Декомунізація у питаннях і відповідях. / Декомунізація: що і чому перейменовувати й демонтувати. Збірник матеріалів, рекомендацій і документів щодо виконання вимог закону України «Про засудження комуністичного й націонал-соціалістичного (нацистського) режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (упоряд. Бутко С., Горобець С., Каретніков І., Короленко Б., Майоров М. К.: УІНП, 2015. С. 14 – 21.

В'ятрович заявив про фактичне завершення декомунізації в Україні. / УНІАН. 10.02.2018. – URL: <https://www.unian.ua/politics/2390440-vyatrovich-zayaviv-pro-faktichne-zavershennya-dekomunizatsiji-v-ukrajini.html>

Гаврилюк С.В., Гаврилюк О.Н. Історичний нарис пам'яткоохоронної справи. / Основи пам'яткознавства (під заг ред. Гріффена Л.О., Титової О.М.) Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. К., 2012. С. 248 – 284.

Гайдай О. Кам'яний гість: Ленін у Центральній Україні. К.: К.І.С., 2018. 280 с.

Ганна Гопко: «Чого ні в кого не виникає питання, чому в нас не може діяти нацистська партія?» / Телекритика. 19.04.2015. – URL: <http://ru.telekritika.ua/kontekst/2015-04-19/106201>

Глуховський М. «Безсмертний полк» Януковича, або Победобесіє по-українськи. / Главком. 4.05.2018. – URL: <https://glavcom.ua/publications/bezsmertniy-polk-yanukovicha-abo-pobjedobjesije-po-ukrajinski-494627.html>

Голодомор 1932-1933: комуністичний геноцид в Україні. К.: УІНП, 2015. 37 с., іл.;

Гриневич В.А. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні: у пошуках ідентичності та консолідації. / Наукові записки

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАНУ. 2011, № 4. С. 111 – 127.

Грицак Я. Про «бандеризацію України»: статистика і географія Маршів Бандери / Україна модерна. 22.01.2018. – URL: <http://uamoderna.com/blogy/yaroslav-griczak/pro-banderu>

Грицак Я. Развитие украинской культуры памяти после 1991 года. / Конференция «Извлекаем ли мы уроки из истории? Культура памяти как путь к европейскому взаимопониманию» (Варшава, 27.10 – 30.10.2016). – URL: http://gwminsk.com/files/yaroslav_gricak.pdf

Гриценко О. Пам'ять місцевого виробництва. Трансформація символічного простору та історичної пам'яті в малих містах України. К.: К.І.С., 2014. 352 с.

Гриценко О. Президенти і пам'ять: політика пам'яті президентів України (1994-2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати. К.: К.І.С., 2017. 1136 с.

Даниленко В. Документи з історії боротьби КДБ УРСР у 1980-ті рр. проти поширення правди про Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. / З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Київ – Харків, 2011. № 1 (36). С. 82 – 83.

«Два прапори перелякали всю нечисть». Вілкул прокоментував скандал у Кривому Розі. / Діпо. Дніпро. 28.02.2018. – URL: <https://dnipro.depo.ua/ukr/dnipro/dva-prapori-perelyakali-vsyu-nechist-vilkul-prokomentuvav-skandal-u-krivomu-rozi-20180228734855>

Декомунізація: що і чому перейменовувати й демонтувати. Збірник матеріалів, рекомендацій і документів щодо виконання вимог закону України «Про засудження комуністичного й націонал-соціалістичного (нацистського) режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» (упоряд. Бутко С.,

Горобець С., Каретников І., Короленко Б., Майоров М.) К.: УІНП, 2015. 103 с. – URL: <http://www.memory.gov.ua/page/shcho-i-chomu-pereimenovuvati-i-demontuvati-zbirnik-materialiv>.

Дронова К., Стадний Є. Декомунізаційні закони: пропозиція правок. / *Критика*, травень, 2015. – URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/>

Духнич О. Арсен Савадов: Шахтеры, как и балет – культовый миф СССР. / *Новое время*. 28.09.2014. – URL: <https://nv.ua/publications/obed-s-arsenom-savadovym-13567.html>

Зайцев О. Війна мітів про війну в сучасній Україні. / *Критика*, березень – квітень, 2010. С. 16 – 17.

Знаки тоталітарного Молоху / *Культура і життя*. 2009, № 49/50, с. 21-40; № 51/52, с. 21-40.

Зростання підтримки УПА свідчить про зміну свідомості українців, – соціолог. / *Громадське радіо*. 11.10. 2017. – URL: <https://hromadskeradio.org/news/2017/10/11/zrostannya-pidtrymky-upa-svidchyt-pro-zminu-svidomosti-ukrayinciv-sociolog>

Ідентичність громадян України в нових умовах. Стан, тенденції, регіональні особливості. / *Національна безпека і оборона*, 2016, № 3 – 4.

Ідентичність громадян України: ціннісно-орієнтаційні аспекти. / *Національна безпека і оборона*. 2017. № 1 – 2.

Касьянов Г. «Націоналізація» історії: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) / *Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми* (за ред. Л.О. Зашкільняка). Львів: ЛНУ ім. І.Я. Франка, 2004. С. 57 – 73.

Касьянов Г. Историческая политика и «мемориальные» законы в Украине: начало XXI в. / Историческая экспертиза. 2016, № 2. – URL: https://istorex.ru/page/kasyanov_gv_istoricheskaya_politika_i_memorialnie_zakoni_v_ukraine_nachalo_xxi_v

Касьянов Г. Past Continuous : Історична політика 1980-х – 2000-х: Україна та сусіди. К.: Лаурис, 2018. 420 с.

Касьянов Г., Осипчук С. Историческая политика в Украине в контексте конфликта с Россией, 1990–2017. / Румянцев С. (ред.) НеОбъективные конфликты: Политические практики разделения общего прошлого. Россия, Украина, Молдова и Приднестровье. CISR V. Berlin: 2017. С. 57 – 96.

Китайські комуністи вийшли на трасу./ Сільське життя. 20.07.2018. – URL: silске.org/glavnaya/3126-kitayski-komunisti-viyshli-na-trasu.html

Кін Дж. Громадянське суспільство: старі образи, нове бачення. К: К.І.С., 2000. 192 с.

Койнаш Г. «Декомунізаційні» закони: небезпечний потенціал сіяння розбрату і гарантований судовий розгляд у Страсбурзі. / Критика, травень, 2015. – URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/>

Комітет декомунізації вимагає демонтувати пам'ятники Леніну. / УНІАН. 6.07.2009. – URL: <https://www.unian.ua/society/240795-komitet-dekomunizatsiji-vimagae-demontuvati-pamyatniki-leninu.html>

Кондель-Пермінова Н. Українська архітектура 1955 – 1985 років. / Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст. У 2-х кн. Редкол.: В.Сидоренко (голова) та ін. К.: Інститут проблем сучасного мистецтва АМ України. Книга 2, 2006. С. 95 – 148.

Конфлікт в медіа і медіа в конфлікті. – URL: <http://journalism.ucu.edu.ua/wp-content/uploads/2015/11/Konflikt-v-media-i-media-v-konflikti-Fama-Serpen-Veresen-2015.pdf>

Короленко Б., Майоров М. Похорон богів. Як Україна очищається від тоталітарної спадщини. / Український тиждень. 25.11.2015 – URL: <http://tyzhden.ua/Society/152412>

Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. К.: «Критика», 2010. 656 с.

Кулик В. Про неякісні закони та нечутливих критиків. / Критика, травень, 2015. – URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-neyakisni-zakony-ta-nechutlyvykh-krytykiv>

Кулик В. Державна політика та громадська думка щодо пам'яті й мови в Україні після Євромайдану. / Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАНУ. 2016, № 5 – 6. С. 200 – 211.

Кулик В. Гібридна дерусифікація. / Критика, жовтень, 2017. – URL: <https://krytyka.com/ua/articles/hibrydna-derusyifikatsiya>

Куріна А. Історик Георгій Касьянов: «Способи здійснення декомунізації нагадують комуністичні практики». / Українська правда. 7.05.2016. – URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2016/05/7/211912/>

Куриленко А. «Георгий Касьянов: Если бы Украинская революция закончилась провалом, не было бы УССР». / Деловая столица. 4.07.2018. – URL: <http://www.dsnews.ua/economics/georgiy-kasyanov-petlyura-vinnichenko-i-grushevskiy---vse-30052018220000>

Лемко Ілько. Декомунізація = дерусифікація. / Збруч. 4.05.2015. – URL: <http://zbruc.news/node/35671>

Лисенко О. Подолання «міфу війни», або від якої спадщини ми відмовляємося: науковий дискурс, політика пам'яті та сучасні виклики (з приводу 70-річчя перемоги над нацизмом і фашизмом). / Український історичний журнал. Інститут історії НАНУ. 2015, № 2. С. 4 – 21.

Личковах В. Неокласицизм та утопізм соцреалізму: міфи про міф. / Соціалістичний реалізм і українська культура. Матеріали наукової конференції. Нац. художній музей України (3.03.1999). К.: 1999. С. 36 – 40.

Лозунько С. Євроінтеграція + декомунізація = реституція. / 2000. 29.10.2015. – URL: https://www.2000.ua/v-nomere/forum/puls/evrointegracija--dekommunizacija--restitucijaa4-1_1446118699.htm

Лосєв І. Декомунізація = дерусифікація України. / Український тиждень. 28.11.2015. – URL: <http://m.tyzhden.ua/Society/152416>

Лук'яненко Л. Нюрнберг-2. К.: «Нора-Прінт», 2001. 114 с.

Лунін С. «Антикомуністичні» закони 9 квітня: що варто було би переробити. / Критика, травень, 2015. – URL: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions/zakony-9-kvitnyashcho-varto-bulo-pererobyty>

Львів-Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні. / Україна модерна. Спец. випуск (за ред. Я.Грицака, А.Портнова і В.Сусак). К.: Критика, 2007. 358 с.

Любарець А. Вандалізм як інструмент української політики пам'яті щодо радянського монументального спадку (2009 – 2015). / Український історичний збірник. Інститут історії НАНУ. К.: 2017. Випуск 19. С.324 – 335.

Любарець А.В. Політика пам'яті щодо радянської спадщини в Україні (2005-2015). / Дисертація на здобуття наук. звання канд. історичних наук. Інститут історії України НАН України. К.: 2017. 257 с.

Ляшко добився декомунізації України. / Акцент. 23.04.2015. – URL: <http://new.aksent.com.ua/politics/4254-lyashko-dobivsyadekomunizatsiji-ukrajini>

Ляшко про неробочі дні в Україні: Тільки імпотенти можуть забирати у жінок 8 Березня. / ГОРДОН. 16.11.2017. – URL: <http://gordonua.com/ukr/news/politics/-ljashko-pro-nerobochih-dniv-na-ukrajini-tilki-impotenti-mozhut-zabirati-u-zhinok-8-bereznja-217582.html>

Мамаев С. О стиле социалистического реализма. / Соціалістичний реалізм і українська культура. Матеріали наукової конференції. Нац. художній музей України (3.03.1999). К.: 1999. С. 47 – 51.

Маньковська Р. Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937 – 1938 рр.) / Політичні репресії в Українській РСР 1937 – 1938 рр.: дослідницькі рефлексії та інтерпретації (до 75-річчя «великого терору» в СРСР). Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 15.03.2012). К.: Інститут історії НАН України, 2013. С. 300 – 321.

Маньковська Р. Знищення музейних збірок в УРСР у післявоєнний період (друга половина 1940-х – 1950-х рр.) / Історія України: маловідомі імена, події, факти. К.: Інститут історії НАН України, 2011. С. 198 – 214.

Методичні рекомендації до відзначення Дня пам'яті та примирення і Дню перемоги (8-9 травня) / УІНП, 2016. – URL: <http://www.memory.gov.ua/methodicmaterial/metodichni-rekomendatsii-do-vidznachennya-dnya-pam-yati-ta-primirennya-i-dnya-perem>

Минуле як пролог: політика та історична пам'ять в Україні. / Представництво Інституту Кеннана в Україні. 8.02.2018. – URL: https://kennankyiv.org/2018/02/08/kasianov_whats-past-is-prologue/.

Мінк Ж. Геополітика, примирення та ігри з минулим: на шляху до нової пояснювальної парадигми колективної пам'яті. / Україна модерна. 2009, № 15. С. 64 – 80.

Моляр Є. Назар Білик. Бюст із черевика Леніна. / Коридор. 12.02.2016. – URL: www.korydor.in.ua/ua/stories/nazar-bilyk-cherevyky-lenina.html

На Одещині виділили гроші з бюджету на ремонт пам'ятників Леніна й Калініна. / Україна молода. 01.10.2017. – URL: <http://umoloda.kiev.ua/number/0/159/116306/>

Назарчук І. В Одесі відзначили річницю визволення від нацистів сутичками і затриманнями. / Радіо Свобода. 11.04. 2017. – URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/28422375.html>

Наталя Яковенко: «Лише наївний історик сліпо вірить джерелу, натомість фахово зрілий – ніколи». / Platforma. 27.12.2016. – URL: <https://science.platfor.ma/natalya-yakovenko/>

Новиков Ф., Белоголовский В. Советский модернизм: 1955-1985. Антология. – TATLIN Publishers, 2010. 232 с.

Ностальгія за СРСР та ставлення до окремих постатей./Rating Group Ukraine, 5.05.2014. URL: http://ratinggroup.ua/research/ukraine/nostalgiya_po_ssr_i_otnoshenie_k_otdelnym_lichnostyam.html

Одеса провела декомунізацію. / Лівий берег. 27.04.2016. – URL: https://ukr.lb.ua/news/2016/04/27/334006_odesa_provela_dekomunizatsiyu.html;

Олійник А. Реформа у сфері політики пам'яті: проміжні підсумки виконання «декомунізаційних законів». Аналітична доповідь від громадськості у форматі Shadow report. К.: 2017. 26 с.

Олійник Є. Жданівка – від слова «ждать»: у Києві відкрили виставку про декомунізацію. / Радіо Свобода. 30.01.2016 – URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/27520630.html>

Открытый доступ к архивам КГБ: украинский опыт для стран Восточного партнерства. Киев, 2017. – URL: <http://www.cdvf.org.ua/sites/default/files/attached/archives-review-ru.pdf>

Панченко В. Полтавський розгартіяш. / Український тиждень. 12.12.2008. – URL: <https://tyzhden.ua/Publication/3292>

Панченко В. Тест від Івана Мазепи. Чому держава провалила іспит із відзначення 300-річчя українсько-шведського союзу й Полтавської битви. / Український тиждень. 2.10. 2009 – URL: <https://tyzhden.ua/History/2101>

Парламентські слухання «Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізаційних викликів: проблеми та шляхи збереження» (Київ, 9.12.2009) – URL: http://static.rada.gov.ua/zakon/skl6/11session/par_sl/sl0912109.htm

Перейменування у місті Ватутіному. / За інформацією відділу з питань внутрішньої політики Ватутінської міської ради. 24.10.2017. – URL: <http://vatytino-rada.gov.ua/index.php/novini/2050-vidbulas-zustrich-z-zhitelyami-vulitsi-skalivatskoji>

П'єцух М. Щорс в законі. Як Кличко провалив декомунізацію. / Українська правда. 20.05.2016. – URL: <https://www.pravda.com.ua/articles/2016/05/20/7109125/>

Пиховшек В. Разве справедливо, что Украине сейчас вместо «декоммунизации» втюхивают «бандеризацию»? / Народный

корреспондент. 11.05.2015. – URL: <http://nk.org.ua/politika/argumentyi-pochemu-petr-poroshenko-doljen-ne-podpisyivat-zakonyi-o-dekommunizatsii-6264>

Порошенко дав прес-конференцію: найцікавіші відповіді президента. / Українська правда. 3.06.2016. – URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2016/06/3/7110715/>

Порошенко: «Імена катів – геть з карти України, маємо завершити декомунізацію». / Українська правда. 15.05.2016. – URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2016/05/15/7108483/>

Портнов А. Про декомунізацію, ідентичність та історичні закони дещо інакше. / Критика, травень, 2015. – URL: <https://krytyka.com/ua/solutions/opinions/pro-dekomunizatsiyu-identychnist-ta-istorychni-zakony-deshcho-inakshe>

Промова Президента України В.Ющенка на Михайлівській площі у День вшанування 75-х роковин Голодомору 1932-1933 років. / Урядовий кур'єр. 27.11.2007. С.1, 2.

Проспект Бандери та інші. Перелік вулиць Києва, які змінили назву. / Главком. 9.07. 2016. – URL: <https://glavcom.ua/publications/novi-nazvy-ulic-kyeva-360644.html>

Пучков А. Стыльоспадкoемність радянської архітектури (1920-ті – початок 1990-х). Спроба побудови соціальної матриці. / Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст. У 2-х кн. К.: Інститут проблем сучасного мистецтва АМ України. Книга друга, 2006. С. 77 – 94.

Рада внесла зміни в закон про заборону пропаганди нацизму та комунізму. / Дзеркало тижня. 23.04.2015. – URL: https://dt.ua/POLITICS/rada-vnesla-zmini-v-zakon-pro-zaboronu-propagandi-nacizmu-ta-komunizmu-170806_.html

Расевич В. У вільній декомунізованій державі. Про монополізацію політики пам'яті в Україні. / *Zaxid.net*. 23.05.2016. – URL: https://zaxid.net/u_vilnyi_dekomunizovaniy_derzhavi_n1392642

Рафальский Д. Как поэт Кабанов в Бандере усомнился, а его за это избить хотели. / *Страна.ua*. 12.12.2016. – URL: <https://strana.ua/articles/analysis/44876-kak-poet-kabanov-v-bandere-usomnilsya.html>

Реалізація державної політики у галузі культури. Аналітичний звіт Міністерства культури і туризму України за 2009 рік. К.: МКТ, 2010. Додаток 11. С. 217 – 218.

Результати соціологічного опитування, проведеного в рамках проекту «Започаткування Національного діалогу в Україні» (Січень-червень 2015). К.: МЦПД, 2015. 34 с.

Руденко С. «Декомунізаційний» закон на сторожі збереження нерухомих пам'яток. / *Праці Центру пам'яткознавства*. К.: 2016, № 30. С. 283 – 300.

Руїна комунізму: Монумент слави чи ганьби? / Львівський портал. 12.11.2017. – URL: <https://portal.lviv.ua/news/2017/12/11/ruyna-komunizmu-monument-slavi-chi-ganbi>

Рябчук М.Ю. Декомунізація чи деколонізація? Що показали політичні дискусії з приводу «декомунізаційних» законів? / *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАНУ*. 2016, № 2. С. 104 – 117.

Сінченко Д. Кропивницький: місто паралельних вимірів. / *eastbook.eu*. 15.11.2016. – URL: <http://www.eastbook.eu/ua/2016/11/кропивницький-місто-паралельних-вим>

Скороход О. Без Леніна, але з Гавелом та Шухевичем: Три роки декомунізації. / *Цензор.Нет*. 18.05.18. – URL: <https://ua.>

sensor.net.ua/resonance/3066835/bez_lenina_ale_z_gavelom_ta_shuhe_vychem_try_roky_dekomunizatsiyi

Скороход О. Нова програма історії України для шкіл: історія жертвних героїв чи талановитих переможців? / Цензор.Нет. 11.09.2016. – URL: <https://ua.censor.net.ua/r404558>.

Слово Президента України Віктора Ющенка у Биківні в День пам'яті жертв політичних репресій 17.05.2009. / Ющенко В. «Ми доводимо правду до всього світу». / Сільські вісті. 19.05.2009. № 54. С. 1.

Список осіб, які підпадають під дію законів про декомунізацію. / УІНП. – URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>

Степанова О. Про День Перемоги в Кіровограді, фейкових ветеранів і «липове» примирення./ Дозор. Травень 2018. – URL: <http://dozor.kr.ua/post/pro-den-peremogi-v-kirovogradi-feykovikh-veteraniv-i-lipove-primirennya-5890.html>

Табачник Д. Галицкий шлях от Великой Победы. / Рабочая газета. 16-22.05.2008.

Табачник Д. Реквием по Украине. / 2000. № 32. 6.08.2009.

Тахтаулова М. Зміни символів чи символічні зміни або декомунізація по-харківськи. / Historians. 11.04.2016. – URL: <http://historians.in.ua/index.php/en/istoriya-i-pamyat-vazhkipitannya/1870-mariia-takhtaulova-zminy-symvoliv-chy-symvolichni-zminy-abo-dekomunizatsiia-po-kharkivsky>;

Тесленко Л. Недекомунізований Хорол. Як ветеран АТО бореться з пам'ятником генералу – вбивці цивільного «Боінга». / Новинарня. 7.09.2018. – URL: <https://novynarnia.com/2018/09/07/>

nedekomunizovaniy-horol-yak-veteran-ato-boretsya-z-pam-yatnikom-generalu-vbivtsi-tsilvilnogo-boyinga/

Терещук Г. У Львові обгороджують монумент радянської слави, а згодом його демонтують. / Радіо Свобода. 23.04.2018. – URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/29187773.htm>

У Дніпрі підтримали перейменування області на Січеславську. / УІНП. – URL: memory.gov.ua/news/u-dnipri-pidtrimali-pereimenuvannya-oblasti-na-sicheslavsku

У Запоріжжі знищили білборди з НКВДистом Судоплатовим. / Новинарня. 13.07.2018. – URL: <https://novynarnia.com/2018/07/13/u-zaporizhzhii-znishhili-bilbord-z-nkvdistom-sudoplatovim-foto/>

У СБУ анонсували передачу архівів 1917 – 1991 років до Інституту національної пам'яті. / Український тиждень. 2.12.2015. – URL: <http://tyzhden.ua/News/152981>.

Україна у Другій світовій війні. До 70-річчя перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. К.: УІНП. 2015. 28 с., іл.

Україна відзначає День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні. / Дзеркало тижня. 9.05.2016. – URL: https://dt.ua/UKRAINE/ukrayina-vidznachaye-den-peremogi-nad-nacizmom-u-drugiy-svitoviy-viyni-207726_.html

Украинский национализм и Донбасс. Историческая ретроспектива. Сб. материалов. К 65-летию Великой Победы. Памяти жертв германского фашизма и укр. национализма. / Издатель: председатель народно-патриотического блока «Донбасс», депутат Донецкого обл. совета Житинский И. Ю. – Донецк: ЧП «Астро», 2010. 350 с.

Умланд А. Сильвестр Сталлоне как боксер, или Эффект зрелищности. По поводу законов о декоммунизации и экспертной

среде в Украине. / Новое время. 28.05.2015. – URL: <https://nv.ua/opinion/umland/silvestr-stallone-kak-bokser-ili-effekt-zrelishchnosti-50871.html>

Хархун В. Комунізм як музейний експонат: радянська спадщина – об’єкт політики пам’яті в Україні. / Україна модерна. 15.04.2017. – URL: <http://uamoderna.com/demontazh-pamyati/kharkhun-communism>

Хітрова Т. «Декомунізація» як риторичний дискурс та джерело формування амбівалентних смислів у сучасному інформаційному просторі України. / Образ. Науковий журнал. КНУ ім. Т.Г.Шевченка, Інститут журналістики. 2015. Випуск 3 (18). С. 60 – 67.

Червоненко В. Від ненависті до підтримки: чому змінилося ставлення до УПА? / BBC Україна. 13.10.2017. – URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/features-41597497>

Шевель О. Щоб відповідати європейським стандартам, закони «про декомунізацію» потребують змін. / Українська правда. 7.05.2015. – URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2015/05/7/7066721/0>

Шередега В. Репетиція 9 травня за російським сценарієм: як працює пропаганда. / 24 Канал. 17.04.2018. – URL: 24tv.ua/repetsiya_9_travnja_z_rosiyskim_stsenarijem_yak_pratsyuje_propaganda_n953476

Юрій Шаповал: «Ресурс для перейменувань у Києві величезний». / Мегаполіс. 02.02.2016. – URL: <https://megapolis.in.ua/yurij-shapoval-resurs-dlya-perejmenuvan-u-kyuevi-velycheznyj/>

Юхновський І. «Я вмовлю президента: примирення не буде». / УНІАН. 14.05.2007. – URL: <http://www.unian.ua/politics/45295-igor-yuhnovskiy-ya-vmovlyu-prezidenta-primirennya-ne-bude.html>

Яворський В. Аналіз закону про заборону комуністичних символів. / Права Людини в Україні. Портал Харківської правозахисної групи. 01.05.2015 – URL: <http://khp.org/index.php?id=1430493970>

Як проходить декомунізація: історичні курйози, оригінальні назви і «бої» місцевого значення. / Сегодня. 12.06. 2015. – URL: <https://ukr.segodnya.ua/politics/kak-prohodit-dekommunizaciya-istoricheskie-kurezy-originalnye-nazvaniya-i-boi-mestnogo-znacheniya-infografika-623124.html>

Boris Johnson blasts Jeremy Corbyn for being the Kremlin's 'useful idiot' and refusing to blame Russia for spy poisoning. / By Natasha Clark, *The Sun*, 8th April 2018. – URL: <https://www.thesun.co.uk/news/5999619/boris-johnson-blasts-jeremy-corbyn-for-being-the-kremlins-useful-idiot-and-refusing-to-blame-russia-for-spy-poisoning/>

Chaubin Fr. *Cosmic Communist Constructions Photographed* (СССР). Paris, 2010. 312 p.

Cohen J. The Historian Whitewashing Ukraine's Past. / *Foreign Policy*. 2016. May 2. – URL: <https://foreignpolicy.com/2016/05/02/the-historian-whitewashing-ukraines-pastvolodymyr-viatrovych/>

Decomunized: Ukrainian Soviet Mosaics / Yevgen Nikiforov, foreword by Olga Balashova, Lizaveta German. Osnovy, DOM, 2017.

Ishchenko V. Fighting fences vs fighting monuments: politics of memory and protest mobilization in Ukraine. / *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*. 2011, V. 19. No 1-2, pp. 369 – 395.

Joint Interim Opinion on the Law of Ukraine on the condemnation of the communist and national socialist (Nazi) regimes and prohibition of propaganda of their symbols. Adopted by the Venice Commission at

its 105th Plenary Session (18 – 19 December 2015). – URL: <http://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdf=CDLAD%282015%29041e&lang=EN>

Kasianov G. How a War for the Past Becomes a War in the Present. / *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*. 16.1 (2015): 149 – 155.

Kasianov G., Osipchuk S. Historical politics in Ukraine in the Context of Conflict with Russia, 1990-2017./ S. Rummyantsev (ed.) *Non-Objective Conflicts: Political Practices of Sharing the Common Past. Russia, Ukraine, Moldova and Transnistria*. Berlin: CISR, 2017.

Marples D. Decommunisation in Ukraine. Implementation, pros and cons. / *New Eastern Europe*, September 16, 2016 – URL: <http://neweasterneurope.eu/post-author/david-marples/>

Marples D. Ukraine Parliament Legalizes «Fighters for Ukrainian Independence in the 20th Century». / *Current Politics in Ukraine*. 2015, 9 April. – URL: <https://ukraineanalysis.wordpress.com/2015/04/09/ukraine-parliament-legalizes-fighters-for-ukrainianindependence-in-the-20th-century/>

McBride J. How Ukraine’s New Memory Commissar Is Controlling the Nation’s Past. / *Nation*. 2015. August 13. – URL: <http://www.thenation.com/article/how-ukrainesnew-memory-commissar-is-controlling-the-nations-past/>

Motyl A. Facing the Past. In Defence of Ukraine’s New Laws. / *Foreign Affairs*. 2015. Vol. 94. No. 5.

Motyl A. De-Communization, Hannah Arendt, and Ukrainian Nationalism. / *World Affairs*. 2015. July 28. – URL: <http://worldaffairsjournal.org/blog/alexander-j-motyl/de-communization-hannah-arendt-and-ukrainian-nationalism>

Olszański T. A. Wielka dekomunizacja. Ukraińska polityka historyczna czasu wojny. / *Punkt Widzenia*, Numer 65. Warszawa: Centre For Eastern Studies, 2017.

Orbán rehabilitates Horthy. *Visegrad Post*, June 27, 2017. – URL: <https://visegradpost.com/en/2017/06/27/orban-rehabilitates-horthy/>

Paul du Gay, Stuart Hall et al. *Doing Cultural Study: The Story of the Sony Walkman*. SAGE, 2013.

Portnov A. “De-Communization” and Legislating History in Post-Maidan Ukraine. / *Aspen Review*, Issue 04, 2017. – URL: <https://www.aspenreview.com/article/2017/de-communization-legislating-history-post-maidan-ukraine/>

Referat Tomasza Stryjka “Między sprawiedliwością okresu przejściowego a polityką tożsamości narodowej. Rola ukraińskiego Instytutu Pamięci Narodowej na Ukrainie”. / *European Network Remembrance and Solidarity*. Konferencja “Prawne ramy pamięci. Sprawiedliwość okresu transformacji w Europie Środkowej i Wschodniej”. Warszawa, 27-29 listopada 2013. – URL: www.youtube.com/watch?v=BbK2K0YyKH4

Riabenko S. Ten myths about decommunization in Ukraine. / Euromaidan Press. 2015, June 18. – URL: <http://euromaidanpress.com/2015/06/18/ten-myths-about-decommunization-in-ukraine/>

Rudling Per. A. Yushchenko's Fascist: The Bandera Cult in Ukraine and Canada. / *Journal of Soviet and Post-Soviet Politics and Society*. Vol. 3, No. 2, 2017. pp. 129 – 178.

SOVIET MOSAICS IN UKRAINE – портал о монументально-декоративном искусстве Украины советского периода. – URL: <https://sovietmosaicsinukraine.org/>

Stryjek T. *Ukraina przed końcem Historii*. Warszawa: Wydawnictwo naukowe Scholar, 2014.

White H. *Metahistory: The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1973.

Zhurzhenko T. *Borderlands into Bordered Lands: Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine*. Ibidem Verlag, 2010.

Zhurzhenko T. The making and unmaking of revolution: What 1917 means for Ukraine, in light of the Maidan./ *Eurozine*. 30 November, 2017. – URL: <https://www.eurozine.com/the-making-and-unmaking-of-revolutions/>

Законодавчі акти з політики пам'яті

Закон України № 1684-III «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років». *Відомості Верховної Ради України*, 2000, № 30, ст. 239.

Закон України № 3298-VI Про внесення змін до Закону України «Про увічнення Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років» щодо порядку офіційного використання копій Прапора Перемоги. *Відомості Верховної Ради*, 2011, № 44, ст. 470.

Закон України № 314-VIII «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у XX столітті». *Відомості Верховної Ради*, 2015, № 25, ст. 190.

Закон України № 315-VIII «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939-1945 років». *Відомості Верховної Ради*, 2015, № 25, ст.191.

Закон України № 316-VIII «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років». *Відомості Верховної Ради*, 2015, № 26, ст.218.

Закон України № 317-VIII «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки». *Відомості Верховної Ради*, 2015, № 26, ст. 219.

Закон України № 962-XII «Про реабілітацію жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років». *Відомості Верховної Ради*, 1991, № 22, ст. 262.

Закон України № 2325-VIII «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення процедури реабілітації жертв репресій комуністичного тоталітарного режиму 1917 – 1991 років». *Відомості Верховної Ради*, 2018, № 20, ст. 189.

Постанова КМ України № 354 від 27.05.2015 «Про порядок прийняття рішень щодо невідповідності діяльності, найменування та/або символіки юридичної особи, політичної партії, її обласної, міської, районної організації або іншого структурного утворення, передбаченого статутом політичної партії, іншого об'єднання громадян вимогам Закону України “Про засудження комуністичного та націоналістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки”». – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3542015п>.

Розпорядження КМ України № 213-р від 4.03.2015 «Про затвердження плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку “Україна-2020” у 2015 році». – URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/213-2015-%D1%80>

Розпорядження КМУ № 259-р від 18.04.2018 «Про утворення Організаційного комітету та затвердження плану заходів з підготовки та проведення у 2018 р. заходів з відзначення Дня пам'яті та примирення і 73-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні». – URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/pro-utvorennya-organizacijogo-k>

Указ Президента України № 79/2001 «Питання щодо використання державних символів України» – URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/79/2001>

Указ Президента України № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932–1933 років в Україні» – URL: <https://www.president.gov.ua/documents/2502007-5688>

Указ Президента України № 879/2006 «Про всебічне вивчення та об'єктивне висвітлення діяльності українського визвольного руху та сприяння процесу національного примирення». – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/879/2006>

Указ Президента України № 297/2007 «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української національної революції 1917-1921 рр. та вшанування пам'яті її учасників». – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/297/2007>

Указ Президента України № 431/2007 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937 – 1938 років». – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/431/2007>

Указ Президента України № 37/2009 «Про розсекречення, оприлюднення та вивчення архівних документів, пов'язаних з українським визвольним рухом, політичними репресіями та голодоморами в Україні». – URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/863.htm>

Указ Президента України № 512/2009 «Про відзначення 65-ї річниці створення Української Головної Визвольної Ради». – URL: https://archives.gov.ua/Publicat/Visnyk/v-2009_3.36.pdf

Указ Президента України № 656/2009 «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами початку Другої світової війни». – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/656/2009>

Указ Президента України № 946/2009 «Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття». – URL: <http://www.memory.gov.ua:8080/ua/publication/content/1267.htm>

Указ Президента України № 169/2015 «Про заходи з відзначення у 2015 році 70-ї річниці Перемоги над нацизмом у Європі та 70-ї річниці завершення Другої світової війни». – URL: <https://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/169/2015>

Указ Президента України № 85/2018 «Про відзначення у 2018 році Дня пам'яті та примирення і 73-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні». – URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/85/2018>

Ухвала Конституційного Суду України про відмову у відкритті конституційного провадження у справі за поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України Закону України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті» № 31-у/2015 від 21.07.2015. – URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/1650>

Іменний покажчик

- Алексієвич С. 138
Алмазов О. 147
Альошин П. 153
Амосов М. 153
Андрійко Р. 244
Аніщенко О. 151
Антипович О. 111
Артем (Сергеєв) 36, 156
Артмане Вія 215
Артюх В. 13, 149 – 151, 191
Архипенко О. 147
Ассман Ян 111
Астаф'єв В. 138
Атаманюк Р. 151
- Бабушкін І. 136
Багалій Д. 151
Бажан М. 137
Балашова О. 18, 100 – 101, 248
Бандера С. 26, 44, 71, 89, 146, 148, 151, 155, 160, 182, 206, 213, 217, 229 – 231, 234, 243, 248, 250, 257 – 259
Барбюс Анрі 137, 258
Баришніков С. 30
Бауман М. 136
Бахматов М. 90
Бекешкіна І. 162, 184
Белінський В. 150
Белоголовський В. 104
Біблік В. 93, 153
Білик М. 18
Білик Н. 248
Білодід І. 83
Білокур К. 147
Богун І. 147
Бойко В. 130, 251
Бойченко О. 108, 137, 258

- Болбочан П. 151
Болотов Ю. 106
Бонч-Бруєвич В. 146
Боплан, Гійом де 147
Борисенко В. 18, 248
Братушка О. 151
Будков Д. 216, 217
Будьонний С. 146, 156.
Бузина О. 216, 250
Бурлюк Д. 152
Бурмистенко М. 83
Бутко С. 134 – 136
- Вайт Гайден (White, Hayden) 198, 203**
Василенко М. 152
Василевська В. 108, 137
Ватутін М. 83, 148, 252
Верстюк В. 25 – 26
Веденєєв Д. 216, 217
Ветров Ю. 151
Виговський І. 76, 152
Винниченко В. 147
Висоцький В. 254
Вишиваний В. 147
Вишневецький Дмитро 154
Вілкул Ю. 99, 193, 228
Вільямс Реймонд 209
Вітренко Н. 210, 249, 250
Вітте С. 83
Володарський М. 83
Воровський В. 146
В'ятрович В. 10, 11, 28 – 30, 48, 61, 66, 89, 116 – 120, 125, 130, 134 – 136, 145, 157 – 160, 190, 191, 202, 205 – 208, 216, 217, 220, 229, 231 – 235, 238, 239, 242, 244, 247, 248, 254, 258
- Гавел Вацлав 147, 232**
Гаврилюк О. 24, 25, 145
Гаврилюк С. 24, 25, 145

- Гайдай О. 15, 45
Гайдар А. 137, 148
Гарань О. 162, 184
Гейл Г. 188
Гітлер А. 144, 213, 217
Глієр Р. 147
Глуховський М. 99
Голл Стюарт (Hall, Stuart) 20
Гончар О. 24, 138
Гопко Г. 29, 33, 55, 87, 123, 203, 210
Гордієнко К. 147
Горобець С. 134 – 135
Горська А. 147
Горький М. 146, 150
Греков (Греків) О. 151
Гречко А. 83
Григоренко П. 70
Гриневич В. 63
Грицак Я. 14, 28, 116, 117, 231, 234, 235, 237
Грінченко Б. 152
Гройсман В. 62, 129, 205
Гропіус Вальтер 105
Грушевський М. 36, 155, 250
Гулак-Артемівський С. 152
Гуменна Д. 138
Гуцало Є. 147
- Давидов Ю. 109
Даниленко В. 70
Данило Галицький 151
Дем'янчук В. 27
Денікін А. 32, 81
Дзержинський Ф. 36, 37, 156
Дімітров (Димитров) Г. 155, 208
Довженко О. 24, 138
Дорошенко Д. 152
Дорошенко П. 147

Драй-Хмара М. 147
Дринов М. 153,
Дронова К. 12, 56 – 59, 73, 74, 128, 129, 247
Дурдуківський В. 147
Душкін О. 153
Дюков А. 80
Дюшан Марсель 61

Енгельс Фрідріх 135, 137, 146, 156

Єхануров Ю. 39
Єфремов С. 147, 152

Житинский И. 30
Жмаченко П. 83
Жуков Г. 137, 148
Журженко Т. 14, 149

Забілий Р. 84
Забужко О. 246
Задорожний О. 44
Зайцев О. 63
Затонський В. 83
Захаров Є. 57
Зеров М. 147

Іванченко Є. 155
Івасюк В. 152
Івченко М. 147
Ілленко Ю. 24
Іоанн Павло II 147, 151
Ісус Христос 225
Іщенко В. 210

Кабанов А. 182, 250
Кадигроб В. 90
Калинець І. 83, 84, 191
Калінін М. 38, 92, 146, 156

- Калнишевський П. 147
Капніст В. 151
Карбишев Д. 83
Каретніков І. 135, 136
Каринська В. 153
Карманська Я. 109
Касьянов Г. 8 – 10, 14, 19, 65, 69, 70, 74, 94, 115, 117, 126, 127, 131, 132, 139, 174, 177, 199, 212, 216, 219, 222, 223, 230, 234, 243, 247
Качуровський І. 147
Кашенко А. 241
Кириленко В. 133, 164
Кирпонос М. 83
Кін Дж. (Keane, John) 59, 239
Кіров С. 156
Клебельсберг Куно 73
Клен Ю. 147
Кличко Віталій 82, 171, 197
Кляузевіц Карл 257
Ковнір С. 147
Ковпак С. 83, 150
Кожемякін А. 87
Койнаш Г. 12, 72, 174, 190, 191, 199, 223, 235, 237 – 239, 246, 247
Коморовський Б. 71
Конарев М. 93, 153
Кондель-Пермінова Н. 101, 102, 104
Конквест Роберт 70
Коновалець Є. 147
Копелєв Л. 70
Корнійчук О. 108, 137, 258
Короленко Б. 14, 20, 34, 80, 135, 136, 200, 240
Корчагин Павка. 56, 137
Корчак Януш 147
Корчинський Д. 211
Косіор С. 36, 37, 91, 92, 146
Космодем'янська З. 83, 157
Костирко В. 233
Котарбінський В. 147

- Котовський Г. 156, 208
Коханівський М. 44
Кошиць О. 155
Кошовий О. 150
Кримський А. 155
Кропивницький М. 13
Крупська Н. 38, 156, 244
Кузнецов М. 137
Куйбишев В. 156
Кук В. 147
Кулик І. 13, 14, 137
Кулик В. 72, 73, 75, 110, 126, 128, 129, 174, 186, 188, 216, 239
Куліш П. 147, 151
Курмаз С. 224
Кутузов М. 32, 81 – 83, 148, 196
Кухаренко Р. 37
Кучма Л. 24 – 35, 97
- Лазо С. 156
Ле Корбюзьє 105
Лемко І. 20, 80, 81
Лендрі Чарлз (Landry, Charles) 21
Ленгнік Ф. 83
Ленін В. 8, 18, 25, 36, 37, 41 – 43, 92, 94, 105, 109, 111, 138, 146, 154, 156, 179, 232, 245, 248
Лепсе І. 83
Лермонтов М. 240
Липинський В. 147
Липківський В. 147
Лисенко О., історик 63
Лисенко О., мер 150
Лисенко Т. 137
Литвиненко І. 151
Личковах В. 101, 102
Лібкнехт Карл 137
Лобановський В. 147
Лозунько С. 80

Лосєв І. 20, 80
Лукаш М. 151
Лук'яненко Л. 33
Луначарський А. 146
Лунін С. 13
Лупиніс А. 147
Луценко Ю. 87
Любарєць А. 15, 247
Люксембург Роза 135, 137, 156
Лютер Мартін 225
Ляшко О. 33, 55, 87, 95, 123 – 125, 171, 200, 202, 203, 237

Мазєпа І. 27, 76
Майоров М. 14, 34, 135, 136, 200
Максимович М. 147
Мала Л. 153
Маланюк Є. 147, 152
Мамаєв С. 102
Мануїльський Д. 38
Маньковська Р. 25
Мао Цзедун 221
Маркс Карл 135, 146 223, 229
Мармазова Т. 30
Марплз Девід 7, 8, 13, 14, 247, 261, 262
Матарассо Франсуа 21
Матвієнко А. 222
Мельник В. 252
Мельников В. 154
Меркуров С. 43
Миколайчук І. 147
Михайлик О. 93, 153
Мілошевич Слободан 10
Міллер Д. 153
Мінк Жорж 131, 218
Мічурін І. 106, 157
Модзалєвський В. 147
Молотов В. 65

Моляр Є. 248
Момот І. 154
Мороз О. 249
Морозов Павлик 157
Мотиль Олександр (Motyl, Alexander) 13, 14, 174, 236, 239
Муха С. 70

Назарчук І. 99
Нарбут Г. 152
Нестайко В. 147
Нечуй-Левицький І. 155
Нікіфоров Є. 100, 101, 224
Німеєр Оскар 104, 105
Новіков Ф. 104
Нора П'єр (Nora, Pierre) 8, 218

Обама Барак 124
Огієнко І. 147
Олесь О. 152
Олійник А. 14, 92, 204
Олійник Б. 249
Олійник Є. 224
Ольжич О. 151
Ольшанські Тадеуш (Olszański, Tadeusz) 14, 118, 119, 246
Омелянович-Павленко М. 147
Орбан Віктор 73
Орлик Пилип 152
Осадчий М. 151
Осіпчук С. 10, 177
Островський М. 137, 146, 258
Осьмак К. 147

Павлишин М. 24
Пал Леслі (Pal, Leslie) 86
Панченко В. 209
Параджанов С. 147
Пархоменко О. 156
Патон Є. 90

- Петлюра С. 27, 155
Петрівський А. 84
Петровський Г. 36, 37
П'єцух М. 13, 158, 244, 246
Підмогильний В. 241
Піховшек В. 56, 57, 67, 68, 116 – 118, 211 – 216, 245, 246
Плохій С. 161
Полуботок П. 250
Порошенко П. 31, 62, 74, 87, 116 – 120, 124, 129, 143, 205, 211, 216, 235, 237, 245, 255
Портнов А. 14, 16, 232 – 234
Постишев П. 146
Примаченко М. 151
Прокопів В. 90
Пугачова А. 196
Путін В. 29, 80, 138, 144, 232
Пучков А. 102
Пушкін О. 166, 240
- Раєвська-Іванова М. 153**
Раєвський М. 83
Расевич В. 65, 66, 217 – 220, 236, 237, 247
Рафальський Д. 250
Реуга А. 151
Рибалко П. 83
Рильський М. 24, 137
Ріббентроп Йоахим 65
Романюк В. 147
Ростовський Дмитрій 208
Рубчинский Гоша 106
Руденко С. 15, 60, 61, 180, 243, 247
Рудлінг Пер (Rudling Per Anders) 245
Руднев С. 146
Русова С. 152
Рябенко С. 205 – 207
Рябчук М. 14, 31, 32, 80, 81, 111, 119, 126, 174, 231, 233, 236, 239, 240, 242

- Саакашвілі Міхеїл 89
Сабодан Володимир 147
Савадов А. 233
Садовий А. 177
Самчук У. 138
Свердлов Я. 146, 156
Сверстюк Є. 147
Світличний І. 147
Святогоров А. 213
Симоненко П. 210, 222
Сінченко Д. 13, 181, 184, 191, 202, 248, 249
Сковорода Г. 152, 155
Скороход О. 232
Соболев Є. 87
Сосюра В. 155
Срезневський І. 153
Срібний І. 44
Стадний Є. 12, 56 – 59, 73, 74, 128, 129, 247
Сталін Й. 71, 137, 138, 144, 232, 227, 258
Сталлоне Сильвестр 68, 69, 237
Степанова О. 221, 251, 252
Столипін П. 32, 81
Стрик Томаш (Stryjek, Tomasz) 9, 15, 26
Стус В. 44, 151
Суворов А. 32, 81, 82, 148, 196
Судоплатов П. 93, 163
Сюмар В. 33, 55, 87
- Табала С. 151
Табачник Д. 43, 120, 132, 210, 216, 217, 221, 222, 229, 233, 234, 236, 244, 250
Тахтаулова М. 13, 92, 93, 148, 152 – 154, 191
Теліга О. 151
Терешкова В. 137, 148, 196, 254
Терещук Г. 164
Тесленко Л. 109
Тимошенко Ю. 45, 124, 157, 171

Тичина П. 24, 137
Ткаченко О. 249, 250
Толочко П. 120, 249, 250
Томенко М. 222
Торез Моріс 135
Трамп Дональд 228
Третяк І. 109
Турчин І. 147
Туск Дональд 71

Умланд Андреас 13, 68, 69, 72, 174, 235, 237, 246, 247
Урицький М. 155

Фадєєв О. 137, 146
Федоров О. 137
Филонович В. 151
Філарет, патріарх 98
Франк Анна 138
Фрунзе М. 146, 156

Ханенки, сім'я 147
Хархун В. 15
Хасевич Н. 230
Хвильовий М. 217
Химка Джон-Пол (Himka, John Paul) 247
Хітрова Т. 16, 94
Хорті Міклош 73
Хоткевич Г. 147

Цеткін Клара 156
Цісик Квітка 147

Чапаєв В. 146, 155, 156
Чаплін Чарлі 139
Чаушеску Ніколає 9
Червоненко В. 162
Черновецький Л. 37

Чорновіл В. 222

Чубар В. 36, 37, 146

Чурай Маруся 152

Шалімов О. 153

Шамо Ігор 147

Шаповал Ю. 35, 77 – 79

Шевель О. 73, 129, 174, 198, 235, 247

Шевельов Ю. 147

Шевченко Т. 231

Шептицький А. 147, 151

Шередега В. 253

Шобен Фредерик (Chaubin, Frederic) 103, 104, 106

Шольц Карл 152

Шульгин В. 147

Шухевич Р. 89, 148, 151, 155, 182, 213, 232

Шухевич Ю. 46, 48, 62, 87, 95, 123 – 125, 131, 151, 166, 167

Щербаківський Д. 147

Щербицький В. 70

Щорс М. 90 – 91, 157, 158, 164

Юхновський І. 33

Ющенко В. 35, 38 – 42, 45, 86, 88, 159, 200, 213, 216, 218, 227, 235, 245, 250, 262, 265

Яворницький Д. 147

Яворський В. 13, 55 247

Яковенко Н. 28, 231

Янукович В. 26, 29, 41, 45, 99, 123, 141, 179, 183, 233

Янчук О. 139

Ярослав Мудрий 152

Ярузельський Войцех 9

Яценюк А. 87, 116, 121, 122, 211, 216, 245.

Oleksandr Grytsenko

**Decommunization in Ukraine
as a public policy and as a cultural phenomenon**

Summary

In a narrow sense, decommunization is understood in Ukraine nowadays as the process of implementation of so-called ‘decommunization laws’ approved by Verkhovna Rada (Ukrainian parliament) on April 9, 2015. These are the acts *On the Legal Status and Honouring the Memory of Fighters for Ukraine’s Independence in the Twentieth Century* (No. 314-VIII), *On Perpetuation of the Victory over Nazism in World War II of 1939-1945* (No. 315-VIII), *On Access to Archives of Repressive Agencies of the Totalitarian Communist Regime of 1917-1991* (No. 316-VIII), *On the Condemnation of the Communist and National Socialist (Nazi) Regimes, and Prohibition of Propaganda of Their Symbols* (No. 317-VIII).

However, the decommunization process has included not just measures taken by government agencies (notably by Ukrainian Institute of National Memory) to implement the four laws, but similar activities of local self-government bodies and civil society as well. Therefore, decommunization in broader sense usually means a longer and more multifaceted political, social and cultural process of undermining and even removal from public space and public conscience of political, ideological and partially cultural heritage of the Communist/Soviet period.

Similar processes took place in Central and Eastern Europe, including the Baltic countries, after 1989. They included abolition of one-party system, dismantling Communist monuments, lustration, other forms of so-called transitional justice, opening of secret police archives etc.

Since the collapse of the USSR and proclamation of Ukrainian independence, part of Ukrainian society and some of its political,

cultural and academic elites tried to launch this process here, that is, do what our western neighbours have done before – officially condemn the crimes of the totalitarian regime, remove Communist monuments and place names, and hopefully implement a lustration. The rationales for this were roughly the following: peoples of Central and Eastern Europe decisively got rid of their Communist legacy, and this enabled them to successfully implement their political and economic reforms, and ultimately become part of united Europe.

Those who didn't do so (such as Serbia under Milošević's rule) have had numerous problems and have not made it into the European Union.

This book offers a study Ukrainian decommunization in both narrow and broader senses. Its first part contains a policy analysis of decommunization understood as a public policy process, according to the well-known methodology of policy analysis that presupposes the following phases: delineation of the policy problem to be solved by implementation of the 'decommunization laws'; a review of previous attempts at solving the problem; a comparison of possible alternative ways of solving it; finally, an evaluation of the chosen policy, its implementation and direct results, as well as its social, political and cultural consequences.

The policy problem meant to be solved by a decommunization policy has been manifold; beside the already mentioned general issue of Soviet legacy being a major obstacle to the nation's democratic development, it included also:

- the problem of the society's mixed attitude to the period of World War II, which arose after the disclosure of many 'unpleasant' facts about that period which undermined the Soviet mythology of 'Great Patriotic War of 1941–1945', and created a need for 'writing a true history of the war';

- the problem of the attitude to those who were fighting against Soviet regime, but did not gain official rehabilitation and recognition (in particular, members of the Ukrainian Insurgent Army who were labelled as 'fascist henchmen' and 'traitors of Ukrainian people' in Soviet times);

- the problem of free access to Soviet archival documents, primarily to the archives of former repressive agencies, for without such access it has been difficult to adequately solve the above historical problems;

- the issue of reconsidering (deconstructing) the legacy of so-called Ukrainian Soviet culture, parts of which are still considered as Ukrainian literary and artistic classics despite containing a lot of Soviet totalitarian propaganda and quite a few gross distortions of historical facts.

In public discussions of those problems, however, it was the most obvious aspects (Soviet monuments in public places, Soviet street names) that were usually pointed at and caused most irritation.

Several attempts at (or rather waves of) decommunization took place in Ukraine previously. The first wave started even before the collapse of the USSR, in 1990-91, and lasted until 1992, giving significant results in removing Soviet monuments and street names, but only in some regions (Western Ukraine, Kyiv, some other large cities). The idea of lustration and official condemnation of the Soviet totalitarian regime as a criminal one, though included in some draft laws during the 1990s, was never supported by the parliament.

A new wave of decommunization took place after the Orange Revolution, in 2007-2008, when President Viktor Yushchenko included official recognition of Holodomor as act of genocide among his memory policy priorities. Some of his Holodomor-commemorating decrees envisaged removal of monuments to Soviet leaders who participated in the organization of Holodomor. The criminal case against the organizers of Holodomor conducted in 2008-2009 by the SBU, and the following court conviction (January 13, 2010) should also be mentioned.

Practical implementation of Yushchenko's decrees had rather limited success, though. According to regional reports submitted to the President, approx. 400 monuments to Soviet leaders (out of more than two thousand existing at that time) were removed. Still, President Yushchenko managed to achieve some successes in his memory policies, namely:

- legal recognition of Holodomor as an act of genocide of Ukrainian people, supported by a shift in people's attitudes (in 2009, majority of Ukrainians agreed that Holodomor was a genocide; this majority reached 80% by 2015);

- important changes in the society's culture of remembrance with regards to Ukrainian liberation movement, supported by the establishment of several museums and memorials to its major events and members (the memorial in Kruty, Museum of Ukrainian People's Republic and Museum of the 'Sixtiers' in Kyiv, official introduction of public commemorations on the Victims of the Holodomor Memorial Day etc).

- introduction of much easier access to archives of former Soviet repressive agencies, though for a brief period (until Yanukovich was elected president), which not only helped historians, but served as an important symbol of Yushchenko's 'more European' policy of remembrance.

There was a noticeable turn towards the Russo-Soviet mythology of the 'Great Patriotic War' in Viktor Yanukovich's government policy (manifested i. a. in the so-called *Law On the Victory Flag* of April 2011, in the building of new monuments to Soviet generals in the Park of Eternal Glory in Kyiv; the never-finished construction of a new memorial to so-called Koriukivka tragedy), as well as in the president's public denial that Holodomor was an act of genocide.

According to elemental logic of the increasing social and political polarization, Soviet historical legacy became strongly associated not just with the long gone times of USSR, but with Yanukovich presidency and with his Russian patrons. No wonder that, by the end of 2013, 'decommunization' was back in political and cultural agenda of Ukraine, at first on the grassroots level, in the form of so-called 'Leninfall'. After the Euro-Maidan, this policy tended to become mainstream.

The task of decommunization in 'all the domains of social life' was included in the coalition agreement between several 'revolutionary' factions of the newly elected Verkhovna Rada in autumn 2014, although only in the last two paragraphs of section 3 entitled *Cultural space, information policy and national memory*:

3.13. To ensure general access to archival documents, including archives of repressive agencies of the former USSR.

3.14. To cultivate the memory of the resistance to totalitarianism, the liberation movement and the human rights movement, recognition of persons and organizations that fought for the independence of Ukraine and for human rights; as well as to condemn the totalitarian communist regime at the official state level. To prohibit the communist, Nazi, fascist, anti-Ukrainian propaganda in any manifestations. To complete [the process of] decommunization of all the domains of social life'.

Apparently, some of the tasks here are worded in a broader and more radical way than in the 'decommunization laws' approved later. President Petro Poroshenko, speaking on the Day of Remembrance of the Victims of Political Repressions (May 15, 2016) in Bykivnia, also outlined the problem to be solved through decommunization:

«A hybrid war starts with an ideological attack. Brutal military force is usually preceded by so-called *soft power*. Before shooting at bodies, they kill souls, make brains more liquified... We *have to complete the decommunization*, since that is a task of Ukrainian national security. By all measures needed, we are trying to protect contemporary world from the phenomena characteristic of totalitarian regimes, to save Ukrainians and all mankind from repetition of such tragedies. Decommunization is an important element of such a policy».

Here, the problems that decommunization was supposed to solve, go beyond historical memory, embracing not just national identity but also resistance to Russia's aggression. Political tools required for solving such a manifold issue could not be limited to conventional memory policy toolkit (history education, monuments, official commemorations, museums, support of literary and art works related to history topics). It seemed unavoidable that tools of conventional political struggle (i. a. decommunization-related restrictions in party politics and media) be used as well.

In early April 2015, three decommunization-related governmental draft laws and two draft laws authored by members of parliament were submitted to the Verkhovna Rada, then quickly examined and

supported 'in general' by relevant committees (some amendments were suggested, though).

On April 9, the five drafts were considered by the session of Verkhovna Rada. After a brief discussion, four of the laws were approved (two authored by the government and two authored by radical MPs). The government-sponsored draft law on the status of participants of national liberation struggle was rejected in favour of the one authored by Yuriy Shukhevych, son of UPA commander.

Let us review the key provisions of the four laws.

Law No. 317-VIII *On the Condemnation of the Communist and National Socialist (Nazi) Regimes, and Prohibition of Propaganda of Their Symbols* acknowledges two totalitarian regimes, the Nazi and the Soviet ones, to be criminal and introduces legal responsibility for public propaganda of these regimes. The ban covers public denial or justification of the crimes of totalitarian regimes, as well as production and public use of their symbols, including public display of monuments to Soviet leaders, Soviet propaganda murals, names of streets, squares, towns etc, named back then in honour of Soviet leaders, heroes or revolutionary events.

The law envisages some exemptions from the propaganda ban, namely, monuments and place names 'related to the opposition and expulsion of the Nazi occupants from Ukraine or to development of Ukrainian science and culture' are exempt, so is the use of totalitarian symbols in academic publications, museum exhibitions, art works, private collections etc.

Final provisions of Law No. 317-VIII have set the actual 'decommunization timetable', in the form of deadlines by which 'totalitarian symbols' (monuments, place names) would have been removed from public space by local self-governments.

In practice, it turned out that a considerable number of towns and streets were named not after Soviet leaders, but after Bolshevik and Soviet activists of lower ranks, or after prominent foreign communists (not mentioned in the law). The Institute of National Memory tried to solve this seemingly technical but in fact political problem by designing a recommended list of names of Soviet and Communist activists arguably 'subject to decommunization', and a list of 'totalitarian place

names' to be changed. These lists have no legal force, since the Institute of National Memory does not have the function of introducing or interpreting legislation. The lists, however, were used in some regions and cities in making decisions about renaming of streets and/or towns (while some other cities openly ignored them).

Also, there has been a controversy between 'decommunizing' legal requirements and their practical implementation (in particular, removal of Soviet monuments), on the one hand, and the existing legal framework of protection of historic monuments (for many Soviet monuments, in particular those commemorating 'the Great Patriotic War', are still legally protected), on the other hand. Various aspects of this controversy, legal, artistic and ideological, as well as heated media debates on this matter, are discussed in the book.

Law No 314-VIII *On Legal Status and Honouring the Memory of Fighters for Ukraine's Independence in the Twentieth Century* (authored by Yuriy Shukhevych) provided official recognition by the state of several organizations and movements of Ukrainian national liberation, and even recognized the national liberation movement as the main subject in achieving national independence in 1991. The law contains a list of organizations and groups recognized as parts of the liberation movement, which is significantly longer than the list in Yushchenko's decree No 946/2009 *On Additional Activities Related to Recognition of the Ukrainian Liberation Movement of the 20th Century*. Unlike the rejected government-sponsored draft law, the law No 314-VIII does not provide any formal criteria for granting the status of an independence fighter to a person, or any specific scheme of welfare protection for such fighters (this task was left for local self-government bodies).

The clause in this law that declared 'a denial of the legitimacy' of the struggle for independence illegal and envisaged responsibility for such a denial 'in line with applicable legislation', was strongly criticized by many as undemocratic and even absurd. Also criticized, especially in Poland, was the inclusion of OUN and UPA in the list of organizations that fought for independence. This was perceived as justification of the crimes committed by UPA members, notably in Volhynia in 1943-1944. It should be reminded, however, that it was

precisely the demand for official recognition of armed struggle of UPA that provided the main rationale for this law.

Law No 315-VIII *On Perpetuation of the Victory over Nazism in World War II of 1939-1945* replaced the previous law *On Perpetuation of the Victory in the Great Patriotic War of 1941-1945* (in particular, the controversial amendments known as the *Law on the Red Flag of Victory*). It marked a rejection by official Ukraine of Soviet mythical concept of the 'Great Patriotic War'; it also contained recognition of the fact that both totalitarian regimes committed numerous war crimes, crimes against humanity and acts of genocide in Ukraine during the war.

The law stressed the need for protection of all WW2 memorials (hereby broadening the definition of protected war memorial in comparison to 'memorials of the Great Patriotic War'), and exempted Soviet war memorials from the decommunization ban.

Commemorative and discursive changes in official remembrance of World War II envisaged by the Law No 315-VIII are noteworthy, too. In particular, it offers a broader concept of the war itself (unlike the 'Great Patriotic War of 1941-1945', World War II includes the period before June 1941 when Stalin's USSR was a de facto ally of Nazi Germany); an emphasis on the "Ukrainian dimension" of both the war effort and war atrocities), the broader legal definition of protected war memorials, the introduction of Day of Remembrance and Reconciliation on May, 8; new official commemoration practices and symbols for May 8 and May 9, for which existing post-Soviet war memorials still remain the most common sites; finally, the inclusion of Ukrainian nationalists' struggle for national independence in the general framework of commemorated historic events.

This law was criticized by some 'anti-nationalist' historians for allegedly trying to impose the 'only correct version' of historical events on the society, and containing the undemocratic clause about 'prevention of falsifications of history' (borrowed in fact from the previous law adopted back in 2000, and worded in such a way that this 'prevention' is not a legal requirement but a commemorative practice), and by pro-Russian opponents of the government, who claimed that through this law the authorities 'are trying to abolish the Victory Day'.

Law No. 316-VIII *On Access to Archives of Repressive Agencies of the Totalitarian Communist Regime of 1917-1991* guarantees free access to the mentioned archives. Such access is now secured by law, not merely by the government's goodwill, as was in 2005-2009. There is a long list of former Soviet repressive agencies, which includes not just KGB and its predecessors (Cheka, GPU, Smersh etc), but also Soviet prosecution agencies and so-called 'people's courts' because all these agencies "used measures and methods of state coercion and terror on individuals or groups for political, class, national, religious or other motives, and their activities were characterized by numerous violations of human rights'.

Several discursive, regulatory and commemorative changes promoted by the 'decommunization laws' can be summarized as follows.

Key discursive changes in public remembrance policy:

- the Soviet and Nazi regimes condemned as criminal ones; the struggle for national independence of Ukraine acknowledged as legitimate and crucial for gaining independence in 1991;
- a new official discourse on World War II introduced, including new historical and political assessments of the war and its participants.

Key regulatory changes:

- 'propaganda of totalitarian regimes' and public use of their symbols is banned (with a number of exemptions), including monuments to Soviet leaders, Soviet names of streets, towns, cities etc;
- denial of legitimate character of the struggle for national independence of Ukraine became illegal, some kind of responsibility for 'public disrespect' of its participants was introduced;
- free access to the archives of former Soviet repressive agencies granted;
- removal of Soviet monuments and renaming of Soviet place names recognized as totalitarian propaganda was initiated and provided with a timetable.

Finally, new official commemorative practices:

- new commemorative rituals for events related to Ukrainian liberation movement and World War II and new commemorative symbols suggested;

- the range of state-protected monuments of World War II was expanded.

Also, it is useful to summarize key points of criticism of the 'decommunization laws' voiced by their opponents, either liberal or pro-communist, pro-European or pro-Russian, foreign or domestic:

- the prohibition of 'totalitarian propaganda' constitutes a violation of freedom of speech; it poses a threat to free academic discussion and, most importantly, to Ukraine's relations with Europe and to its European perspective;

- the condemnation of Soviet regime as a criminal one allegedly means a prohibition of any positive assessment of achievements of Soviet period during which, according to some historians, "Ukraine became a modern nation" (as if 'Soviet regime' equals 'Soviet period', and there is no contradiction between totalitarianism and modernity);

- the recognition of OUN and UPA as legitimate freedom fighters damages the reputation of Ukrainian democracy, tries to impose a dominant, exclusive and nationalistic historical narrative on Ukrainian society thus providing a source for future conflicts;

- removal of Soviet monuments is a destruction of valuable heritage;

- rejection of the cult of 'Great Patriotic War' is a disrespect for venerable war veterans and their heroic exploits.

Further analysis of the decommunization as a policy requires a discussion of its possible alternatives. Among alternative approaches to solving the problem that caused the adoption of 'decommunization laws' to be examined here, some are determined by standard methods of public policy analysis ('leave it as it is' approach), while others, like the liberal alternative and the radical one, were in fact proposed by critics of the four laws, if sometimes in slightly different words.

The most obvious alternative is not to pass any decommunization legislation, thus leaving things as they were. In fact, much of the criticism voiced by liberal critics, came down to this. These critics, however, did not offer any forecast of the consequences of *not solving* the above problem in dire political circumstances of Ukraine after 2014, except something like 'it will be better this way'.

Let's imagine internal and external political consequences of the refusal of Ukrainian government to adopt decommunization legislation. In the first place, this would not mean absence of decommunization, but further continuation of rather elemental, uncontrollable process of 'decommunization from below' started by *Leninfall* in Winter 2013/2014. For Western and Central Ukraine this would not influence course of events seriously. In the East, on the other hand, where there is quite a lot to 'decommunize' and where former Party of Regions members remained in control after local elections of 2015, an effective withdrawal of central government from leadership in decommunizing process would mean their perceived betrayal of democratic and patriotic groups in these regions. The polarization between the 'decommunized' majority of Ukraine and the still pro-Soviet minority in the East would not have been reduced, but made more graphic and dangerous. Finally, absence of long-expected official recognition of the UPA would have been perceived in the West of Ukraine in a similar way – as betrayal of post-revolutionary expectations.

Beside the inert alternative discussed above, some active ones were also suggested. There was what could be called a *liberal alternative*. Judging by the amendments to the 'decommunization laws', proposed by some of their liberal critics (Kateryna Dronova, Yegor Stadny, Oksana Shevel and others), the essence of this alternative can be described in a few points:

- undemocratic prohibition of propaganda of totalitarian regimes and their symbols should be dropped and replaced with a narrower and softer ban on targeted use of Soviet symbols 'for the purpose of justification of crimes of Soviet regime';

- OUN and UPA ('ultranationalist movements of the wartime', according to Andreas Umland) should be removed from the list of liberation organizations;

- the prohibition of 'denying the legitimacy of the struggle for independence' should also be dropped;

- the condemnation of Soviet regime as a criminal one is also undesirable, since there was no Nuremberg-type trial of its leaders;

instead, something like a list of undisputable crimes of Soviet regime should be included in the law.

What will be the impact of these ‘mellowing corrections’ in the laws on the decommunization process? Some practical, logistic improvements would probably be achieved and some resources saved. For instance, government authorities and prosecutors would have no need to monitor the process of decommunization of public space (removal of Soviet monuments etc), because there would be virtually none. On the other hand, it would be necessary for prosecution to prove in court a clear criminal purpose of any public act of Soviet propaganda. Also, without criminal responsibility for a proved act of totalitarian propaganda, court decisions would have very little impact on political life.

Hence, a ‘liberally corrected decommunization’ would have either stopped altogether, or become slow, regionally fragmented and ultimately inefficient, similarly to its previous wave in 2008-2009. This would mean apparent political damage: betrayed hopes of millions of supporters of the post-revolutionary Ukrainian government in all parts of Ukraine, and virtually unrestrained activities of pro-Russian (and Russian) groups in Ukraine. Thus the ‘liberal correction’ of decommunization laws would weaken its effect substantially, and the problems to be solved through their implementation would have remained.

On the other hand, there would have been no negative reaction from the Polish Sejm, the Venice Commission, J.P. Himka, A.Umland and other alleged friends of Ukrainian democracy. As for the ‘threat to our European perspective’ (meaning EU membership for Ukraine), there seems to be no such perspective so far.

Another proposed policy, alternative at least in part, can be called *radical decommunization*. Since April 2015, various participants in decommunization-related discussions outlined at least two ways for its further radicalization. Mykola Riabchuk suggested transforming it into decolonization, since “Communism as a political ideology is not a threat for modern Ukraine any more, ...it is usually just a cover for Russian imperial hegemony”. Hence his conclusion: “In modern

Ukraine, it would be dangerous to separate decommunization from de-russification”.

Riabchuk did not specify, however, how his decolonization proposals could be transformed into legal provisions and implemented practically. Also, to defy the popularity (and hence the danger) of pro-Communist, left populist, anti-market views in contemporary impoverished Ukrainian society seems rather myopic. Although any decommunization in Ukraine is inevitably a kind of decolonization (and therefore a kind of de-russification), this doesn't mean that all Russian legacy in Ukraine equals imperialist (or Soviet totalitarian) one. Due to the fact that there are several millions ethnic Russians in Ukraine, a policy of 'carpet de-russification' would be counter-productive for Ukrainian national integrity.

Another direction of radicalization is suggested by those urging to remove not just monuments to Lenin and other Soviet leaders, but all Soviet monuments, including military memorials (except those with soldiers' graves perhaps). An example is the campaign for removing the 'Memorial of Military Glory' in Lviv built in 1976, with no soldiers' graves there. In legal terms, such a radicalization would mean amendment in the decommunization laws cancelling the exemption of war memorials from the requirement of removal from public places. The political and moral price to be paid for such a radicalization would be rather high, and the benefits from it rather localized (to Western Ukraine) and therefore doubtful.

Therefore, despite all its shortcomings, the four 'decommunization laws' seem to be a better (or rather 'the least worst') policy option than any of the proposed alternatives. However, their practical implementation can be a different matter.

An evaluation of implementation of a public policy is usually done according to a set of standard criteria: political and organizational feasibility of the policy decision, its equity in the sense of considering the interests of key stakeholders; its effectiveness (whether its direct goals were achieved) and efficiency (comparison of its real costs and benefits).

To start with, the level of *political feasibility* of the decommunization, understood as successful adoption of the four laws

and their rather successful enforcement by respective political decision-making institutions (Verkhovna Rada, regional councils and administrations, Institute of National Memory), can be evaluated as rather high, especially in comparison with previous attempts.

Organizational feasibility of implementing the approved laws, at the same time, has often been a problem, especially with decommunization of public spaces (renaming streets and towns, removing Soviet monuments). There were heated debates, political and legal controversies, sometimes formal investigations and court decisions, in many parts of Ukraine, but especially in the East and South. In the long run, formal requirements of the decommunization laws with regards place names were met in almost all cases, but the resulting symbolic map of ‘decommunized Ukraine’ is heterogeneous and regionalized: in Central Ukraine, there are much more streets named after prominent Ukrainian personalities (featured in so-called national narrative), while in eastern and southern cities, politically neutral place names and names of local celebrities are much more popular.

The implementation of the law on free access to archives of former Soviet repressive agencies was quite effective, in part because archival institutions had already had practical experience of disclosure of their collections in 2007-2009.

It should be acknowledged that the level of *equity*, that is, positive consideration of interests of all key stakeholders in the policy issue, was not and could not be very high in the case of decommunization. Might it have been different, when two key actors (pro-communist and pro-Russian forces in the political elite and in the society) were viewed as adversaries whom the laws were designed to de-legitimize, at least in part, hereby limiting their political and media opportunities, and discarding their symbolic capital? The interests of these actors, therefore, were consciously considered in a negative way, with the only exception of Soviet war veterans and likeminded people whose interests were partially included in the law on commemoration of the victory over Nazism in World War II.

The relatively well organized decommunization campaign of 2016-2017 resulted in a rather high *nominal effectiveness* of achieving

its formal goals as delineated in the ‘decommunization laws’. According to Institute of National Memory, by the end of 2017, more than 2.5 thousand Soviet monuments were removed, nearly a thousand cities, towns and villages were renamed, more than 50 thousand streets and squares were renamed as well.

From strategic point of view, Ukrainians’ decommunization is an unfinished project. There were some reports in Ukrainian media in April 2018 that the process of decommunization is successfully accomplished. Chairman of Ukrainian Institute of national memory Volodymyr Vyatrovych announced at the time that at least 5 the decommunization of Ukraine’s public space has been a success. However, if decommunization is understood as not merely a removal of old Soviet monuments but as getting rid of the whole Soviet symbolic legacy present in public space (not to mention collective conscience), then we must admit that such an operation is neither practically possible nor politically desirable in contemporary Ukraine because of its enormous socio-political price.

This is why the concrete goals of decommunization as defined in the four laws of April 9, 2015, were rather limited and therefore achievable both politically and practically. Culturally, the decommunization of 2015-2018 has not been an all-encompassing process of ideological and cultural ‘purification’ but rather an all-Ukrainian ritualized campaign of symbolic liberation from the burden of Soviet totalitarian past.

Part two of the book offers a cultural study of key aspects of Ukrainian decommunization in broader sense, that is, as a social and cultural process, although formally started by the introduction of ‘decommunization laws’, but not limited to their implementation. The methodological background for such a study is provided by well-known cultural studies’ approach that, according to Paul Du Gay, Stuart Hall and others, presumes a systemic analysis of five key aspects of a cultural phenomenon, namely, its production (creation), its consumption (reception), its regulation (by the state and other actors), its representations in culture (including narratives about it), and identities shaped or transformed by it.

Hence the ‘decommunization laws’ and practical activities aimed at their implementation are regarded and studied as a cultural product to be ‘consumed’ by various groups, both in Ukraine and abroad. The process of ‘production’ and ‘consumption of decommunization’ has manifested itself in the country’s cultural space through several major narratives which describe, interpret and mythologize this process from various cultural and ideological positions and viewpoints.

In particular, the study shows that the processes of ‘production’, and especially of ‘consumption’ of decommunization are better understood not as a badly designed piece of state policy forcefully imposed on defenseless Ukrainian society, but as a product, or rather a set of products of complicated struggles, negotiations and compromises between various political and cultural actors.

An overview of dozens of articles, columns, interviews, political statements, art exhibitions and other ‘texts of culture’ related to the decommunization in Ukrainian and foreign media demonstrates that there seem to be four main groups of decommunization narratives, tentatively named: the ‘purification of Ukraine’ narrative (promoted mostly by politicians who initiated it), the regional, or decentralized narrative (it being a local version of the former, in which local patriotic activists, not Ukrainian government, are main protagonists), the oppositional narrative of ‘Bandera-ization of Ukraine’, and the liberal narrative (in which decommunization is presented as a mistake, a threat to democracy). Each of the narratives has its characteristic modes of emplotment (from epic romance to satire), its civilization perspective (pro-European or pro-Russian), its set of symbols and values (for some, it is national independence, for others, it is freedom of speech, for others still, it is Eastern Slavic brotherhood), its own heroes and villains. Unsurprisingly, those portrayed as heroes in affirmative narratives (that of ‘purification’, for instance) tend to become villains in negative narratives, the head of Ukrainian Institute of National Memory Volodymyr Viatrovykh being the most prominent one, featuring in all narratives either as a hero or as the main villain. .

The decommunization campaign has been accompanied by important changes in people’s attitudes to some key historic events (the Holodomor , the armed struggle of UPA, the proclamation of national

independence in 1991 etc). It is hardly possible to establish, however, that these changes are direct results of the decommunization. Still, main tendencies in the transformation of so-called historical memory of contemporary Ukrainian society seem to go in the direction similar to one delineated in the ‘decommunization laws’.

Наукове видання

ГРИЦЕНКО Олександр

**ДЕКОМУНІЗАЦІЯ В УКРАЇНІ
ЯК ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА
І ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ**

Редактор – Н. Гончаренко

Дизайн обкладинки – Н. Парецька

Верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 13.12.2019 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 17,67 Обл.-вид. арк. 13,36
Тираж 300 прим. Зам. № 1774

Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса
01011, м. Київ, вул. Генерала Алмазова, 8
Тел. (044) 285-65-61
www.ipiend.gov.ua, e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області, вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.